

Cemal Kutay

Cemal Kutay

Prens Sabahattin Bey,
Sultan II. Abdülhamit,
İlhod ve Terakki

PRENS SABAHATTİN BEY,
SULTAN II. ABDÜLHAMİT,
İTTİHAK VE TERAKKİ

KİTABIN İÇİNDEKİ ÇERÇEVELİ, MÜSTAKİL BAHİSLER :

Ellinizdeki kitabı tamamladığınız zaman, mevzu ile yakından alâkalı, fakat bu hacim içine sığdırmaya imkân olmayan bahisler hatırlatılmadan, aydınlık fikre varabilmenin imkân-sızlığını takdir edeceksiniz. Bu sebeple, kitabın içinde ve asıl mevzu devam ederken araya konulmuş çerçevesi fıkralar göreceksiniz. Bunları lûtfen metinden ayrı okuyunuz. Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi'mizin muhterem okurları için bu tarzımız malûmdur. Bu cildleri okumamış olan muhterem okurlarım için, çerçevesi fıkralara dair bu izahı zaruri addettim.

TARİH KONUŞUYOR serisinin, iki ay sonra alacağınız Onbirinci ve müteakip olanlarında da aynı tarza devam edeceğiz. Böylelikle, eserin ana fikri ve ana hâdiseler üzerinde daha aydınlık neticeler için sizleri yormamış ve mevzu ile yakından ilgili olup da mâzinin, nısyân perdesine bürünmüş hâdiselerin hatırlamasında da hizmet etmiş olacağımı sanıyorum.

Saygı ile arzederim.

C. K.

TARİH KONUŞUYOR serisinin onuncu kitabı olarak, 1964 senesi Ocak ayında, İstanbul'da Er-can Muhterem'den 4000 adet basılmıştır.

ELİNİZDEKİ KİTAB

E linizdeki kitab, bir saltanat ve taht sahibi ile, bir siyasî hareket arasındaki çetin mücadeleye adı tesadüfle karışan bir şahsiyetin hayat hikâyesi değildir: Çünkü Doğu ülkelerinde ve bilhassa bizde, şahsiyetlerin hafızalarda yerleşmesine yol açan asıl unsur, kudret, yâni devlet hayatı terimleri içinde iktidar'dır. Ferdin kıymeti ne olursa olsun, eğer iktidara gelmemişse ve yaşadığı devre hükümrân kuvvet olarak tesir etmemişse, O'nun adı ya olduğundan gayrı bilinir, yahut çoktan unutulmuş olur.

İlk bakışta, Prens Mehmet Sabahattin Bey için de hüküm aynıdır: Kendisi, Sultan İkinci Abdülhamid'in öz hemşiresi Seniha Sultanın oğlu, yâni, Padişahın yiğeni idi. Babası ve Dedesi de, **Damad-ı Hazret-i Şehriyârî**, yâni, aynı zamanda HALİFE de olan Padişahın kız kardeşlerinin kocası idiler. Sabahattin Beyi, «yakın akraba» lık için de, dayısına karşı mücadeleye zorlayan sebebler ne idi? Hâdiseye bir aile mevzuu olarak bakanlar, O'nu vefasızlıkla, aile harâmînde çözülecek meseleleri yurdun ve dünyanın önüne sürüklemekle ittiham ettiler. İkinci Sultan Hamid'in malûm zekâ ve mahareti ile vicdanlara ve hislere doğru itilen bu suçlama, zaman oldu ki, Sabahattin Beyle beraber Sultan Hamid'e karşı mücadele eden, daha sonra kendisine karşı cephe alan siyasetçilerin elinde de taarruz silâhı oldu.

Fakat muhakkak olan şu idi: Sabahattin Bey, gerek Saltanat'a ve gerek devletin idaresine karşı,

kuvvetlerin başında dayısı Sultan Hamid var diye mücadele ediyor değildi... Sabahattin Beyin, dayısının şahsı ile hiç bir alâkası yoktu. Onu, sevebilmesi için bir çok sebebler vardı, fakat nefret etmesi için hiç bir şahsî sebep yoktu: Sultan Hamid, nâzik, ki-bar, icabında cömert ve insan kalblerini kazanmasını bilen bir insandı. Terbiyeli ve iffet sahibi idi. Vehmini ayaklandırmıyan hâdiseler karşısında çok zaman âlicenab olmayı tercih ederdi. Sabahattin Beyin zekâ ve bilhassa ilim ve irfanına karşı hayranlık duyduğu da muhakkaktı. Zaten eniştesi Mahmut Paşa iki oğlu Prens Sabahattin ve Lütfullah Beyleri alıp, gizlice İstanbul'dan Avrupa'ya geçerek şahsî saltanat ve istibdad idaresine karşı mücadeleye girişince, Padişahın en çok gücüne giden de, bilhassa Sabahattin Beyin şahsına karşı duyduğu ve her vesile ile izhar ettiği takdir ve sevgiye rağmen, O'nun, sadece kendisinin değil, dayandığı bütün kıymetleri, müsbet ilmin ve mantığın hükümleri ile birer birer çürütmesi idi. Bu sebeble, 1908 İkinci Meşrutiyetini bir emrivâki ile ilânına kadar, Sabahattin Beyin kendisiyle mücadeleden çekilmesi için elinden geleni yaptı, öyle hâdiseler yarattı ki, pek değer verdiği dünyanın şahsı hakkındaki hükümlerini de menfi yollara sürükledi.

Fakat bütün bu görünüşler arasında Sabahattin Bey aradığını bulabilmiş miydi? Yurdu için düşündüklerinin tatbik edildiğini, hatta daha açık tâbirle anlaşılabilmiş olduğunu görebilmenin huzuruna erebildi mi?

Ne yazık ki, hayır!..

Bu hakikat Sabahattin Bey için olduğu kadar, İmparatorluğumuzun son çeyrek asırlık hayatında büyük talihsızlık ve kayıp oldu; Sabahattin Bey, Os-

manlı İmparatorluğunu ayakta tutabilecek yolu, bazılarının düşünmekten bile çekindiği en cesur yolu. kalbinde iktidar hırsı olmıyanların açıkyürekliği ile söyleyebildi ve gösterebildi. Eğer Sabahattin Beyin gösterdiği yoldan gidilse idi, İmparatorluk yaşamamış olsa bile, bu **sahnedan çekiliş**, ardında kinler ve nefretler bırakmıyacak, kanlı dekorlar yerine akıl ve mantığa tevdi edilmiş hâdiseleri önceden görebilmenin minnetini, kaderlerini eline almış ırkların ve milletlerin şuuruna emanet edecekti.

Böylesine bir mücadelenin elbette karanlıkta kalmış bir çok safhaları, ibretleri, merak ve alâka ile takib edilmeye değer cepheleri vardır. Bizim 1876 yâni Sultan Hamid'in tahta geçişi ile 1923, yâni Cumhuriyetin ilânı devresi arasındaki tarihimizin büyük kısmı, çeşitli hisler ve sebeblerle hâlâ meçhuldür. Hâdiseler hakkında Tarih'in gerçek hükmünü bulabildiğimiz vak'alarda görürüz ki, kahramanlar ile hainler, hürriyetçiler ile müstebitler, faziletli sanılanlarla kötü şöhret sahibleri yer değiştirmişlerdir!.. Sabahattin Bey, bizdeki politikacılara hiç benzemiyen bir tip'ti: O, **POLİTİKACI** değildi... Şark ülkelerinin pek ender rastladığı bir **Politika Adamı** idi: İlmî ve felsefesi vardı. İlimden ve felsefeden mahrum devirler ve siyasî hareketlerin, birbirleriyle boğuşma safhası bitip de, biri vatana hâkim olduğu zaman, Sabahattin Bey, **tasfiyesi hepsi için şart insan** olarak ortada kaldı.

Korkulan hakikî fikir karşısında, günlük siyasetçinin hangi yollara sürüklenebileceğinin tarihimizdeki misalleri, Sabahattin Beye karşı baş vurulmuş tasfiye yollarının içindedir. İktidara gelmiş değil, gelmeyi düşünmemiş bu **tek başına insan**'ın, ancak yığın halindeki kitlelerin sözünü geçirebildiği veya

«teşkilât» ın konuştuğu bir ülkede, gün geçtikçe mevzu haline gelmesi nedendir?

Sabahattin Bey, Türkiye için hakikî kurtuluşlar birer hasret ve deneme mevzuu olduğu anlarda gaye olarak gözükecek, fakat asil ve saf vatanperverlikler, politika çukuruna indiği anda unutulacaktır. Bu sebeble mevzu, hayatında et yemediği halde, insan kasablığı ile ittiham edilmiş, kan görmeye tahammülü olmadığı halde memleketi hükümet darbeleleriyle idareye kalkışmakla suçlandırılmış, can çekişen çökmüş bir imparatorluğun enkazından konfederatif bir muasır devletin imkânlarını aradığı halde vatani parçalandırmakla hükümlendirilmiş bir insanın macerası değildir: Zaman zaman, roman mevzularının hayâl hududunu aşan hareketler ve hâdiseler arasında, bugünün gerçek dertlerinin de nereden geldiğini, yarım yüz yıl evvelki olub bitenlerin icyüzünden önümüze itiveren ibretlerin geçit resmidir.

Elinizdeki kitabda, Sultan Hamid'in son yirmi yılı ile, 1908 - 1919 arasına ait son on bir yılın kavgalarını bulacaksınız. Ki, bu yıllar, İmparatorluğumuzun son hayat devresidir.

Hükümler ve neticeler, bilinen ve inanılanları rahatsız etse bile, hakikattirler. Bu netice de, tarihin kendi kendini müdafaası gibi, hakikatlerin en son dayanağının ve mesnedinin tecellisidir. Bu tecelliye hizmet edebilmiş olma inancı ve ümidi, kökleşmiş kanaatlerin önüne çıkabilme cesareti veriyor.

Cemal Kutay

Ocak 1964, Moda, İstanbul

SULTAN HAMİD'İN EN GAZABLI GÜNÜ :

Yıldız Sarayı, vehimler kaynağı sahibinin nâdir gazab ve hiddet günlerinden birisini yaşıyordu. Sultan İkinci Abdülhamid'in, Osmanlı İmparatorluğunun uçsuz bucaksız merkezlerine bağlı olan Mabeyn Telgrafhanesi, Padişahın bizzat not ettiği sayısız telgrafları, kara ve deniz çıkış noktalarına durmadan iletiyordu. Evet, Sultan Hamid de artık, bu hassasiyetin boşuna olduğunu biliyordu: Kuş, hattâ kuşlar, yuva'dan uçmuştu!.. Seneler vardı ki, eniştesi Mahmut Paşanın iki oğlu Sabahattin ve Lûtfullah Beyleri de yanına alarak memleketi terketmelerine mâni olmak için neler yapmamıştı. Demek ki, en güvendiği hafiyeleleri, hemşiresi Seniha Sultanın sarayına ve yalına kadar soktuğu dişili erkekli hafiye kadrosu kendisine ihanet etmişlerdi. Sultan Hamid, böylecesine teşkilâtlı bir kadro'nun gafletine ve zafına ihtimal vermiyordu. Elbette sayısı onları değil, yüzleri aşan bu hafiye alayı içinde bir veya bir kaç, firar hâdisesinden haberdardı. Çünkü bunlar içinde eniştesi Mahmut Paşanın en emin bildiği oda hizmetkârlarından, Sabahattin ve Lûtfullah Beyin en çok itimad ettikleri «dost» larına kadar, terzilerinden ecnebi sefaretlerine mensup refiklerine kadar her yere girebilmiş kimseler vardı. Bu kadar sıkı kontrol altından ve içinden nasıl olurdu da, eniştesi, iki oğlunu da beraberine alır, hududu aşardı?

O zamanki adı ile Kal'a-ı Sultaniyye, bugünkü ismiyle Çanakkale'den sabırsızlıkla beklediği haber nihayet gelmiş, firarın kendisince malûm olmasından sonra Boğaz'dan dört vapur geçmişti. Kapitülâsyon hükümlerini de hiçe sayacak kadar Sultan Hamid'i dehşete salarak, Kal'a-ı Sultaniyye mutasarrıfına ve

üss-ü bahrî kumandanına ferman-ı şâhanesini tebliğ ettirmiş, vapurlarda Mahmut Paşa ve oğulları varsa, kendilerinin tevkifini irade etmişti. Sultan Hamid, eniştesi ve yeğenlerini ele geçirdikten sonra, vukua gelecek ihtilâtlardan ürkmüyordu. Nihayet vapurun mensup olduğu Şirkete bol bir tazminat, kaptanı şahsen tatmin, hattâ artık alışılmış olunan tarziyelerden biri ile vak'ayı atlatacağını umuyordu. Fakat bütün dâva, firarileri yine İstanbul içine sokabilmekti.

Mâbeyn erkânı Padişahın böylecesine gazabını az görmüşlerdi. Hâdiseler karşısında sükûnetini kolay kolay kaybetmiyen Sultan Hamid, böyle bir heyecan ve hassasiyeti, ancak, Mihiat Paşanın memleketten sürülmesinde, tevkifinde ve şehid edilmesinde göstermişti. Kendisine Sultan-ı Sanî = İkinci Sultan denilen ve Mâbeyn Başkâtibi Tahsin Paşanın yanında, taşıdığı «Kâtib-i Sanî = İkinci kâtib» lik unvanına rağmen, Sadriâzamdan daha nüfuzlu olduğu bilinen ve Padişahın kendisine Said Paşadan, Kâmil Paşadan, Halil Rifat Paşadan, hattâ şahsını çok sevmemesine rağmen medenî cesaret ve doğruluğunu tasdik ettiği Tunuslu Hayrettin ve Adliye Nazırı Abdurrahman Nurettin Paşalardan daha çok kıymet verdiği İzzet Holu (Arab İzzet Paşa) dahi, dakikalar geçtikçe şiddetini arttıran bu gazab karşısında şaşırılmıştı. Padişahın süt biraderi olan ve Sultan Hamid'e olan sadakatı söz götürmiyen Esvabcıbaşı İsmet Beye haber salınmış, Padişahı teskin etmesi için bir fırsatını bularak huzura girmesi rica edilmişti. İsmet Bey, filhakika bir vesile bularak huzura girmiş, fakat bir kaç dakika sonra meyus ve ümitsiz dışarı çıkarak:

BİR BABA'NIN ÜMITLERİ

Bize, ilk Fransızca gündelik gazete olan La Turquie'yi kazandırmış olan Şarl Mismer, zaman zaman huzuruna kabul edilmek şerefine nail olduğu ve Saltanatı-

nın ilk yıllarına alt bir klişesini yanda gördüğümüz Sultan Abdülmecid'in evlâtları hakkında kendisine şunları söylediğini kaydede-

der:
«— Padişah, sayıları her sene artan çocuklarına karşı büyük bir şefkatla dolu idi. Cedlerinin memleket selâmeti mucib sebebi ile kardeş ve evlâtlarının öldürülmesi yolunda tatbik ettikleri ve ancak dedesi zamanında kaldırılmış olan kanlı sistemi, şartlar ne olursa ol-

sun asla tatbik edemeyeceğini ve bu uğurda öldüren ol-maktansa icab ederse ölen olmayı tercih edeceğini söyle-miştii. Nitekim, Kuleli vak'ası olarak yâdedilen ve ken-disini tahttan indirmeyi hedef tutan bir harekette, idama mahkûm edilen suikasdıcıları «— Mademki hayattayım, kimseyi benim canıma kıymak istediler diye öldürtemem. Cenabıhakkın ilâhî kudretinde olan hayat hakkına tasar-ruf edebilmek kendisini bilen haddi değıldir...» demiş,

cezalarını sürgüne çevirtmişti. Çocuklarına da, bu fikirleri ve şefkati daima telkin ettiğini söyler, «— Onların içinden ne sebeple olursa olsun kan dökücü çıkacağını tahmin etmiyorum. Aksi olursa, mezarımda dîlhûn olurum.» derdi. En çok oğlu Şehzade Murad Efendi ile kızı Seniha Sultanı severdi. İkisi ile de ayrı ayrı meşgul olurdu. Açık fikirli ve asla müteassıp olmıyan Padişah, o tarihte beş yaşında olduğunu tahmin ettiğim Seniha Sultanı bilhassa bizim gibi ecnebîleri kabulünde yanında bulundururdu. Bunun sebepleri arasında, kızının, Avrupalıları tanıması gibi ancak kendisinin delâletiyle mümkün netice olabileceğini tahmin ederim. Bu küçük kız çocuğu zeki bakışlı, vakur ve herşeyi öğrenmek isteyen mizaçta idi. Sardunya elçiliğinde vazifeli ve aslen Korsikalı bir Fransız kadınından ders alıyordu. Müzik muallimesi de ayrı idi. Padişah, her şeyi öğrenmek isteyen kızı ile bir mürebbî gibi meşguldü. Bana bir gün şöyle demişti: «— Her şeyi öğrenmek arzusunda olanların iyi insan olmıya istidadları var demektir. Çünkü öğrendikleri içinde iyiyi fenadan ayırabilme şuur ve hassasına da sahip olurlar. Bu fitrî bir meziyettir. Nitekim benim bütün çocuklarımda yoktur. Bu kızım kiminle evlenirse onu mes'ut edecektir. Fedakâr ve feragatkâr olacağını tahmin ediyorum.»

Sultan Mecid'in bu tahmini, Seniha Sultan için bütün hayatında ve en çileli şartlar içinde hiçbir tezaad göstermeden tatbik edilen hayat yolu oldu...

Kocası Mahmut Paşayı, bir daha göremedi. Meşrutiyetten sonra, onun ancak cenazesini karşılayanlar arasında bulundu. Büyük oğlu Sabahattin Beyin dertli ve hâdisell hayatının bütün tecellîlerine katlandı. Ağabeyisi Sultan Hamid'in, zevci ve evlâtlarının memleketi terketmesinden sonra şahsına çevrilen tazyiklerine ve haksızlıklarına, en iradeli erkeklerin gösterebileceği sabırla tahammül etti. Bulabildiği her fırsatta zevcini ve çocuklarını va-

«— Zât-ı Şâhane pek asabî.. Sekinet hâlini zamanı tevdi etmekten başka çâre yok. Hakları da var. Bu bâdire kolay kolay atlatılacağı benzemez...» demişti. Esvabcıbaşının sözleri kehanet değildi. Damad Mahmut Paşanın Avrupa'ya kaçıışı ile, Sultan Hamid'i dertlendiren hâdiseler serisi bir başka mecra-ya girecek ve Padişahın havsalanın, aklın alamıya-çağı binbir fedakârlığına rağmen, firarîler, memle- kette istibdad yıkılmadıkça, şahsî saltanata son ve- rilmedikçe, kanunu esası'nın hürriyet ve hak hü- kümleri her türlü teminat altına alınmadıkça, mem- lekette maddî mânevî tam bir ıslâhat yapılmadıkça, mücadele bayrağını bırakmıyacaklardı. İnsanların hisleri ve yapabilecekleri arasında, kendisine zarar verecek olanları çok iyi ayırabilen Sultan Hamid, eniştesi ile yeğenlerini, bilhassa büyük yeğenini çok iyi tanıyordu. Zamanlardır kendisinin uykusunu ka- çırtan **Jön-Türk = Genç Türk** hareketinin başına eğer Sabahattin Bey geçerse, bu hâl, şahsî saltanat idaresine son vermeyi gaye edinmiş hareketi, Batı'nın gözünde muhterem ve güvenilir hâle getirecek- ti. Çünkü Sabahattin Beyin şahsiyeti, ilmi, irfanı, fazileti ve ahlâkı, böyle bir itimad'a mükemmel mes- ned olabilirdi.

tan mücadelesinde teşvik etti.

Yüz yıla yakın öncesi, bir Sultan, sayısız maddî ım- kân, mücadele edilen öz kardeş olan bir Padişah ve bö- lece ahlâk ve fazilet sahipliği...

Hele zamanımızda ne kadar masallaşmış örnek!..

«— BU ANDAN İTİBAREN HEMŞİREM DEĞİLSİNİZ, MAKAM-I MİLLET VE SALTANATIN ZARARINA ÇALIŞMIŞ BİR MAHBUSSUNUZ...»

A kşam böyle bir hava içinde olmuş, mâbeyne mensup büyük küçük hiç bir vazifeli işinin başından ayrılmamıştı. Padişahın gazabı, şiddetini kaybetmeden devam ediyordu. Huzura kimi kabul etmişse gayet ağır şekilde tekdir etmiş, hâdiseden mes'ul adettiklerini bizzat sorguya çekmişti. Ortada hiçbir delil, emare, iz, ipucu da yoktu. Eniştesinin ve yeğenlerinin deniz yoluyla gittikleri muhakkaktı. Fakat hangi vapurla ve ne şekilde?.. Bu kadar sıkı kontrole rağmen gidilebiliyorsa, gitmek isteyenlere nasıl mâni olabilecekti? Yeni mürakabe sistemleri bulmak, bu Avrupa'ya kaçışları kökünden kurutmak şarttı.

Anî bir kararla, hemşiresi Seniha Sultanı huzuruna çağırtmaya karar verdi. Zamanlar ve hattâ aylar vardı ki, resmî muayedeler ve bayramlar dışında, öz hemşiresi ile konuşmuş değildi. Hemşiresi, kocası olan Mahmut Paşaya ve çocuklarına çok bağlı idi. Mizâç ve ahlâk itibarıyla kendisine hiç benzemezdi: Babaları Sultan Abdülmecid'in hassasiyetine, zekâsına, cesaret ve samimiyetine kendisi değil, ağabeyisi Sultan Murad ve hemşiresi Seniha Sultan tevarüs etmişti. Saray şahsiyetlerini yakından ve salâhiyetle tetkik etmiş olanlar, Sultan Hamid'in ağabeyisi Sultan Murad'a yirmi sekiz sene çektiirdiklerinin ve kocasının memleketten ayrılışından sonra hemşiresini resmen hapsedmesinin şekli sebepleri arasında asıl ruhlî sebep, kendisinin mahrum olduğu bu hasletlerin yarattığı elem ve haset hisleri idi.

Kapalı bir saray arabasıyla Kuruçeşme'deki ya-

Damad Mahmut Paşa... Avrupa'ya geçişi günlerinde
(Genç yaşında, olduğundan daha yaşlı ve yorgun görünmenin
acıları ile...)

lısından gelinceye kadar, yatsı ezanı okunmuştu. Padişah, bu âna kadar Küçük Mâbeyn'de kalmış, hemşiresinin arabası Yıldız Sarayının hususî mâlikâne-lerden geniş bahçesinin dış karakol kapısından içeri girince, Harem dairesine geçmişti.

İki kardeş, Aynalı Salon'da karşılaşmışlardı.

Sultan Hamid, hemşiresinin yüzüne uzun uzun baktı. Hiçbir şey söylemeden... Karşısındakinin elemli bir yüzü vardı. Osmanlı Hanedânının karakteristik vasfı olan üst dudakların üzerine doğru eğik burnu, ailenin güzel kadınlarında görülen zarafetle elâ gözlü, ince yapılı, sporu çok sevdiği, ata bindiği, kürek çektiği için atletik bünyesine pek yakışan sade, fakat zarif giyimi içinde, yaşından çok görünen ana baba bir kız kardeşini, başı öne eğik ve suçlulara hâs korkak bakışlı görmek istemesi, böylelikle de, O'nun kocasının ve oğullarının nereye ve ne için gittiklerini bilmesi gibi, kafasını ve ruhunu saran esrar perdesini yırtabilmenin hasret ve ümidi içinde dikkatle ona bakıyordu. Fakat aradığını asla bulamıyordu: Seniha Sultan, ağabeyisini, kendisine çevrilmiş mütecessis gözlerden daha ısrarlı ve sert bir bakışla süzüyordu: Bu bakışlarda daha çok nefret, hattâ merhamet vardı. Böylece hemen hemen bir dakikaya yakın bakıştılar. Nihayet Seniha Sultan, daha fazla dayanamadı:

«— Beni irade buyurmuşsunuz...»

Anlatmak istiyordu ki, Padişahın huzurundadır: Kardeşin değil!..

Sultan Hamid, hayatında pek ender kaybettiği sükûn ve soğukkanlılığını elde etmişti. Anlıyordu, bir daha anlıyordu ki, karşısındaki öz kızkardeş, ancak, istediğini söyleyebilecek bir insandır: Hiçbir kuvvet, ona istediğinden gayrısını söyletemez!..

Hemşiresine yer gösterdi ve kendisi de karşısına oturdu. Sultan, oturup oturmamak için bir ân tereddüt etti, fakat sonra, fütursuzca yerleşti ve gözlerini yine karşındakine: «— Haydi... Sorgu başlasın...» demek istercesine dikti, bekledi...

Sultan Hamid, bu dekor içinde başlangıca lüzum görmedi:

«— Zevcinizin ve çocuklarınızın nereye gittiklerini elbette biliyorsunuz.»

HAYIR demesini bekliyordu. Belki böyle olması da lâzımdı. Daha sonraki hâdiseler isbat etmişti ki, Seniha Sultan, kocasının ve evlâtlarının bir büyük işe teşebbüs edeceklerini, bu sebeple kendilerini belki bir daha hiç göremeyeceğini ve bu işin sonunda hayatlarının bile tehlikede olduğunu bilmiyor değildi. Zamanlardır, çevresinde olup biten hâdiselerin yabancısı değildi ve bilhassa büyük oğlu Sabahattin Beyden herşeyi dinliyordu. Bir Osmanlı Hanedanı kızının sahip olabileceği kültürden daha çoğuna mâlik olan bu medenî cesaret sahibi, hayatı derinlemesine anlamıya çalışmış ve memleketinin mukadderatı ile daima alâkadar olmuş Sultan, oğlundan dinledikleri ile kocasının ve evlâtlarının **vatan için büyük bir işe girişme** kararında olduklarını biliyor, bütün tehlikelere rağmen de, onları yolundan çevirmek istemiyordu.

Doğruluğuna ve hayırlı olduğuna inandığı bu başlayan mücadelede, öz ağabeyisini **karşı tarafta** görmek istememenin tabii duygusuyla evvelâ bir **boşalmak ruhî** arzusunu duydu. Sonra, karşındakinin sahip olduğu hisleri ve temsil ettiği yolu, ne bahasına olursa olsun asla terketmeden sonuna kadar devam ettirme değişmez kararının sahibi olduğunu düşündü. Kocası ve oğullarının şimdi, zamanlardır rü-

yaları olan hayatın eşiğinde olduklarını, Osmanlı Padişahının hükmü ve nüfuzu altındaki topraklardan ve denizlerden henüz ayrılmamış olmaları ihtimalini hatırladı:

«— Zevcimin ve evlâtlarımın memâlik-i şâhane-nizi terketmek kararında olduklarını biliyordum.»

Dedi... Bu cevap, Sultan Hamid'i, inanılmaz bir dehşetin içine düşürmiye yetti. 1876 dan, o günkü tarih olan 1899 Aralık ayına kadar sürmüş yirmi üç senelik saltanatın binbir derdi, keşmekeşi, hâdisesi içinde çökmiye başlayan omuzlarının arasına inik başı dikildi, elleriyle oturduğu koltuğun iki kenarını tuttu ve hemşiresinin üzerine eğildi:

«— Biliyor muydun? Firar edeceklerini biliyor muydun?»

Seniha Sultan «tashih» etti:

«— Firar edeceklerini değil.. Onlar firar etmediler. Tabii şekilde gidebilme inkâmı bulamadıkları için bu şekilde harekete mecbur kaldılar. Çünkü gittiklerinin mülk-ü millet için hayırlı olacağına inanmışlardı. Başka çâre kalmayınca, bu tarzda hareket ettiler. Gideceklerini biliyordum. Fakat ne vasıta ile, hangi voldan gittiklerini bilmiyorum.»

Sultan Hamid'in ümidi kırılmış, heyecanı, yerini ağır bir hiddete vermisti:

«— Bilvorsun.. Nereye gittiklerini, hangi vasıta ile firar ettiklerini biliyorsun. Bunu sana itiraf ettireceğim. Sen benim öz hemşiresisin. Böyle bir ihanet ve cinayete nasıl istirak edersin?»

Seniha Sultan da sesini yükseltti:

«— Hiçbir sevi inkâr etmiyorum. Benim ağabeyimsiniz ve beni tanırırsınız. Yalana asla tenezzül etmem. Gittmeyi arzu ettiklerini biliyordum. Bu seyahatlerinde de yüz kızartacak bir taraf görmüyordum.

Şevketmeâb!.. İnsanlar, hakları tanınmadığı ve verilmediği zaman onlara sahip olabilmek için meşrû addettikleri her çâreye başvururlar. Oğullarım Avrupa'yı görmek, tahsillerini orada itmam etmek arzu ve hasreti içinde idiler. Bunu dayıları olan zât-ı melûkânelerine kaç defa arz ve niyaz ettim. Zevcimin Adliye Nezaretinden hangi sebeplerle ayrıldığı malûmunuzdur. Köşesinde oturuyor, hiç olmazsa oğullarının tahsil ve terbiyelerine mâni olunmaması için âdeta nikbet ve kefaret hayatı yaşıyordu. Memâlik-i Şâhanenin haricine çıkabilmek için haiz olunması mecburî hale getirilmiş hiçbir şarta onlar sahip değil idiler. Bu mahcuriyetleriyle de iftihar ediyorlardı. Günün birinde her çâreye tevessül ederek Avrupa'ya gideceklerine kani idim. Nitekim buna muvafak da oldular. Bütün bunları huzurunuzda nasil a-çıka arz ediyorsam, gittikleri mahal ve vasıta malûmum olsa aynı şekilde arz ederim. Fakat kendilerinin, emalvatle gidecekleri yere vâsıl olmaları şartı ile...»

Sultan Hamid, senelerdir karşısında söylenememiş olanları, bir lâhzada ve içini boşaltırcasına sıralayan öz hemşiresinin yüzüne dikkatle bakıyordu. Kalbinde, bu ebedî ve doldurulmaz ayrılığın muhasebesini yapıyor muydu? Senelerce, en yakını olarak hizmetini gören Başkâtibi Tahsin Paşa, velinimetinin faziletlerini anlatırken: «— Ne düşündüğünü ve ne ve karar verdiğini anlayabilmek hemen hemen imkânsızdı. İradesini tehir ettiği zaman endişe içinde kalırdık. Bir müddet sonra tebliğ edilen irade, bizim tahminlerimizin tamamen zıddı olurdu. Tahminlerimizin neticelerle bu adem-i intibakından müteessir olurduk. Fakat bir müddet sonra buna alıştım. Çünkü gördüm ki, münhasıran ben ve diğer Mâbeyn men-subini değil, tecrübe ve ihtiyatkârlığı, dûrendişliği

ile meşhur ve malûm olan Sadrıâzam Said Paşa da-
hi, aynı çâresizlik ve kararsızlık içinde kalırdı. Bir
çok insanla temas ettim, birçok ricâl tanıdım. Hiç
birisi, düşündüğü ve kararı mevzuunda Sultan Ha-
mid kadar fikir ve kararlarını kendisine saklamaz-
dı.»

Bu ruh hâleti içindeki bir insanın, şahsı ve tahtı
için felâket saydığı bir hâdise karşısında, hissettik-
lerini açıklaması mümkün müydü? Hemşiresinden
yeni bir şey öğrenmesine imkân olmadığını anladı.
Yarım saat öncesine kadar, onu ne kadar sabırsızlık
ve heyecan içinde bekliyorsa, şimdi onun, gözlerinin
önünden gitmesini öylecesine istiyordu. Sükûnetle:

«— Gidebilirsiniz...»

Dedi ve kendisi de ayağa kalkarak mukabil ka-
pıya doğru bir iki adım attı, sonra durdu ve sene-
lerce devam etmiş olan bir «hapis kararı» nı soğuk-
kanlılıkla tebliğ etti:

«— Konağınızdan dışarı çıkmanıza lüzum yok-
tur.»

Bir Padişaha, kim olursa olsun, Hilâfet Maka-
mının da yed-i emîni olan bir Padişaha, nasıl hür-
met edileceğini Saray terbiye ve an'anesi içinde çok
iyi bilen Seniha Sultan, ağabeyisinin önünde eğildi:

«— İradenizi tebellüğ ediyorum.»

Çok sâkindi... Söylediklerinin nasıl bir mukabe-
le göreceğini ve nelere yol açacağını bilerek söyle-
mişti. Fakat mühim olan o değildi: Seniha Sultan,
Saraya gelirken, heyecan ve ıstırap içinde idi. Aca-
ba zevci ve oğulları selâmetle Osmanlı hudutları dı-
şarısına çıkabilmişler mi idi? Ağabeyisinin huzuruna
çıkıncaya kadar kendisi için meçhul olan bu سوالın
cevabı, şimdi artık malûmdu... Artık anlamıştı ki,
kendisiyle konuştuğu âna kadar, memleketi terketmiş

olanların izleri bulunamamıştı. Yoksa, ruhunu ve mizâcını çok iyi bildiği ağabeyisi, hâdiseyi ona aksettirmeden kapatır ve fikirlerinden ve hareketlerinden daima çekindiği hemşiresinin önünde, susacağı bir mücadelenin kapısını açmazdı. Mademki kendisini dâvet etmiş ve Mahmut Paşa ile oğullarının nerede olduğunu, nereye gittiklerini öğrenmek istemişti, demek oluyordu ki, İstanbul'u evlerin içine kadar yerleşerek sarmış olan Hafiye Ordusunun barikadı aşılmış, bir daha bu adam tahtta hükümran oldukça vatanı girmesine imkân olmayacak üç yolcu, hürriyet nefesi alabilmişlerdi.

Seniha Sultan, kendisine hürmetle yol gösteren Harem Ağalarının arasından arabasının beklemekte olduğu Küçük Mâbeyn önündeki binek taşına doğru ilerlerken, Huzura çıktığındanberi güçlülükle muhafaza ettiği soğukkanlılığını kaybetti, Saray Lando'sunun kırmızı kadife sediri üzerine âdeta çöktü ve mendilini yüzüne kapatarak, hıçkırmaya başladı. Bu boşalış içinde gönülden ve samimi bir dua, Allahın yüce katına, vatan için gurbet ellerine atılan fazilet ve ahlâk sahibi değerli bir hayat arkadaşı ile iki sevgili erkek evlâdı koruması niyâzıyla yükseliyordu...

MEMLEKETİ TERKEDENLER KİMLERDİ?

Artık, Sultan Hamid İkinci Meşrutiyeti ilân edinceye kadar, Saray arşivini dolduran dosyalarca muhabereye, Serhafiye Ahmet Celâlettin Paşanın ve onu takiben diğerlerinin Avrupa'ya ardlarından taşınmalarına, hususî misyon göndermelere, padişahı el yazısı ile dönüş dâvetlerine ve bu uğurda harcanmış milyonlarca altına sebep olan bu «ayrılış» ın uzun hikâyesi, meraklı ve ibretli safhaları başlıyordu.

Ayrılanlar kimlerdi ve ne için vatani terketmişlerdi?

Bu sualin cevabında, İkinci Meşrutiyete vücut veren himmetlerden büyük bir kısmı olduğu kadar, bugüne kadar meçhul kalmış hâdiselerin içyüzü de vardır.

Sultan Mecid, Sultan Üçüncü Murad, Sultan İbrahim ve Sultan Dördüncü Mehmed'den sonra Osmanlı sarayına en çok «evlât» bırakan ve genç yaşında, henüz 39 unda veremden hayata gözlerini kapamış olmasına rağmen zürriyeti bol Padişahlardan birisi idi. Çocukları arasında erkeklerden en çok, daha çok Beşinci Sultan Murad unvanı altında doksan üç günlük bedbaht bir saltanatın sahibi olan şehzade Murad Efendi ile, kızlardan, Seniha Sultanı sevdiğini Şarl Mismar hâtıratında kaydeder. Saltanatının ilk yılında, Tanzimat-ı Hayriyye'yi büyük bir cesaretle ilân etmiş olan genç padişah, çocuklarına, Batılı bir terbiye ve yaşama nizamı verebilmek için samimî olarak didinmiş, evlâtlarına yabancı hocalar tutmuş, dil ve musiki öğrenmelerine gayret etmişti. Bu hususî emek ve himmetten en çok faydalanmış olanlar da, erkek çocukları içinde Murad ve kız çocukları arasında Seniha idi.

Sevgili kızı Seniha Sultanı, Damad Mahmut Paşaya verirken, babası İkinci Sultan Mahmud'un çok değer verdiği bir vezirine, Amiral Halil Paşaya karşı duyulan sevginin de tesiri olmuştu. Yeniçeri Ocağının yıkılması, Mısır gâileleri, Asakir-i Mansure-i Muhammediyenin kuruluşu, Türk - Rus harbi gibi sayısız hâdiseler içinde geçen Sultan İkinci Mahmud'un saltanatı devrinde, şahsiyet ve kıymetini muhafaza edebilmiş, mevkileri sarsılmaz zannedilen vezirlerin başlarının cellâtlar elinde bedenlerinden ayrılma-

**Sabahattin Bey (sağda), ve kardeşi Lâtfullah Bey
çocukluk çağlarında.**

(Hâdiseler onları, yaşlarından çok evvel olgunlaştıracaktır.)

sının tabii hâl aldığı bu buhran devrinde Amiral Halil Paşa, Padişaha hakikatleri çekinmeden söyleyebilen hemen hemen yegâne vezir olarak kalmıştı. .

Tarihlerimizin kısaca «Amiral Halil Paşa» olarak kaydettikleri bu mükemmel devlet adamı, İkinci Sultan Mahmud'un ıslâhat ve Batılaşma hareketini, Vezir başlarını en ümitli çağlarında, olmuş bir ağaç dalındaki meyveler kolaylığı ile kopartan devrinin gaddar ve zâlim Saltanat Kethüdası Hâlet Efendiye rağmen, elinden gelenin üstünde desteklemiş ve Padişaha, eğer ciddi ıslâhat ve yenileşme hareketlerine girişilmezse, devletin umulduğundan çok daha kısa zamanda yıkılacağını söyleyebilmişti.

1828 - 1829 Türk - Rus savaşı hazin bir bozgunla bitmiş. İkinci Mahmut, ölümüne sebep olan Hünkâr İskelesi anlaşmasını imzalamıya mecbur kalmıştı. Yeniçeri Ocağı yıkılmış, fakat yerine konulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye, Mısır gailisinin de tesiriyle devletin varlığını koruyacak kuvveti bulamamıştı. Yeniçeriliğin yıkılması, devletin merkezî varlığı üzerinde kudret olan eşraf ve âyân tegallübünü sarsmış, İmparatorluğun başına, Moskofluktan daha büyük belâ olan köhnemiş sistem ve ıslâhat düşmanlığı, Padişaha karşı cephe almıştı. **Hasta Adam**'ın son nefes alışları fiilen başlamıştı. Mirasçılar son bir darbeye ihtivaç hissettirmeden artık kadavralasmış olan bu koskoca heyûlânın tamamen cökmesini bekliyorlardı. İşte bu acı günlerde İkinci Sultan Mahmut Rus Çarı İkinci Nikola'ya bir «özel elci» göndermek ve Petersburg'un devlet için neler düşündüğünü yerinde öğrenmek ihtiyacını duydu: Çünkü devletin hariciyesi **Fenerli Beyler** denilen Rumların elindeydi: Divan-ı Hümayun tercüme dairesine henüz Türk tercüman yeni girmişti. Avrupa'da gündelik gazete 135

yaşında iken, bizde Takvim-i Vekâyi bir yılını doldurmamıştı.

Sultan Mahmud çevresinde güvenilecek adam aradı ve Koca Hüsrev Paşanın mühürdarı Halil Paşayı buldu. Halil Paşanın Rusya seyahati iki buçuk ay sürdü. Dönüşünde Padişaha söyledikleri, Tanzimatın ilânından tam on yıl önce, böyle bir tedbirin devletin varlığı için şart olduğunu haykırmakla kalmaz: Cemiyette ve fertte Batılı mânasıyla devrimler serisinin dizilmedikçe çöküş faciasının değişmez kader olduğunu da ilân eder:

«— Padişahım... Gerçek odur ki, bizim devletimiz mevzuat ve şekli ile olduğu kadar tefekkür ve hayat-ı maddî ve mânevî ile mühlük bir muhatara içindedir. Eğerçi, Avrupa'yı devlet ve ferd olarak takip etmez isek, onlara tebaiyyet ve onlara benzemez isek, onların ulûm ve fûnûnunu olduğu kadar onların hayat-ı şahsiyetlerini de benimsemez isek devlet-i ebed müddetiniz maazallah sukut edecektir. Padişahım... Bir misal arzedeiyim: Bizde nüfus münhasıran erkeklerle kaimdir. Kadınlar bazı köylerde münferiden havat-ı umumiveye iştirâk ederler. Avrupa'da ise milleti kadın erkek beraberce terkip ediyorlar. Hayatın bilcümle suabatında bu iştirâk onları bizim iki mislimiz haline getirmektedir. İşte bu ferdî kudrettir ki, devleti ve mülkü ihvâ ediyor. Şevketmeâb... Bu devirde yaşayan insanlar olarak ya bu kervana karışacağız veva mahvolup gideceğiz...»

Gazablı ve asabî Hünkâr'a hangi duygu bu cesur sözleri intibah hissi icinde dinliye bilmek müsamahasını verdi, bilinmez: Halil Paşayı **Kaptan-ı Derya** ve bir müddet sonra da, Padişahın yeğeni Saliha Sultanın zevci olarak «**Damad Halil Paşa**» hüviyeti içinde görüyoruz. Tophane Müşirliği, Trabzon, Aydın,

Cezair-i Bahri Sefid (Akdeniz Adaları), Bursa valiliklerinde de bulunacak olan bu faziletli insan, Tanzimatı görececek, Batılaşma hareketinde hizmet edecek, nihayet Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa'nın safında olarak ilk yaptığı müsterek savaş olan Kırım'da memleketinin Batı'nın iki büyük Demokrasisinin yanında yer aldığına şahit olacak, 1855 sonunda tekrarı ve tazim duyguları içinde Eyub'da, Bostan İskelesindeki aile makberesine tevdi edilecektir.

İşte, Sultan Hamid'in eniştesi olarak, Avrupa'ya, iki çocuğunu da alıp giden Damad Mahmut Paşa, bu Halil Paşanın oğlu idi... Babasından, hakikatleri sevmeyi, fikri ve ideali uğruna mücadele etmeyi, doğruluğuna ve vatan için hayırlı olduğuna inandığı neticelere kavuşabilme için icabında hayatını da tehlikeye koyarak mücadele etmeyi, mânevî miras olarak devir almıştı.

Konya Valisi meşhur Ali Kemalî Paşa, Damad Halil Paşanın kâhyası idi. Halil Paşa 1855 de vefat ettiği zaman, oğlu Mahmut, çocuk çağında bulunuyordu. Ali Kemalî Paşa, efendisinin çocuk çağındaki oğluna, ilk zamanlar büyük bir şefkat ve alâka gösterdi, fakat, ne yazık ki, zamanın an'anelerine boyun eğerek, Halil Paşanın büyük servetini, o sırada, hem Padişahın damadı, hem de, Halil Paşadan sonra Tophane Müşiri olan Fethi Paşaya takdim etmek istedi. Fethi Paşa, vicdanlı, münevver, büyük bir devlet adamı idi. O sırada Padişah olan Sultan Abdülmecid'i de, hâdiseden haberdar etti, Padişah fermanı ile Halil Paşanın serveti çocuklarına ve ailesine bırakıldı, Ali Kemalî Paşa yerine de, kethüdalığa, daha sonra Sultan Murad'ı tekrar tahta geçirmek üzere kurulmuş olan «Skaliyeri - Aziz Bey» komitesine fiilen girmiş bulunan Hacı Bekir Efendi getirildi.

BİTMEYEN DÂVA...

Kışesi aşağıda olan Damad Halil Paşayı Sultan Mahmut, Rus Çar'ı İkinci Aleksandr'a göndermek için «tesadüfle» bulmamıştı: Hünkâr İskeleyi adını taşıyan anlaşma ile, Rusyaya, devletin hükümrânlık haklarından en vazgeçilmezlerini verin diye mecbur kalan Padişah, üzerine çullanarak o güne kadar «ebed müddet = sonu gelmez» denilen Osmanlı İmparatorluğunu dünya haritasından silmek değişmez gayesini güden tarihî düşmanının neler düşündüğünü, ne gibi şartlar içinde olduğunu, kendisine riyasız ve korkusuz anlatacak çapta merd ve namuslu bir insan arıyordu. İşte, Halil Paşa, böyle bir muhasebe sonunda seçildi ve Rusya'ya gitti...

Halil Paşanın Rusya'dan getirdiği haberleri, sadece Sultan Mahmut değil, aradan 123 sene geçmiş olmasına rağmen bugünün Türk devlet adamları da aynı intibah ve ibret duygusu içinde dinliyeblirler.. Çünkü, o gün anlatılanla bugün anlatılacak olan arasında uzun boylu fark yoktur.. Hattâ aksine denilebilir ki, Halil Paşanın devrinde bizim içinde olduğumuz çukurlardan kurtulabilmemiz daha kolay ve mümkün idi. Bugün bu çukurların derinliği artmıştır ve dipte topla-

nan tortu, bir kurtuluş için ayaklarımızı daha kuvvetle bağliyan ayrık otlarıdır.

Halil Paşa Sultan Mahmud'a Rusya'da gördüğü hakikatleri anlatırken, gazablanabilecek Padişah, ellerini çırp-tığı zaman içeri giren Bostancı Başya iki parmağını ha-vaya kaldırdığı anda, Paşa içeri girerken kendisine hür-metle yol gösteren Ağa, yakasına yapışır, eşiği atlatır at-latmaz da, hemen çökertir, yağlı kemend mi, keskin sa-tır mı, hiçbir şey bulunmadığı zaman —bir çok misal tarihlerimizde en tabii vak'alar halinde yer aldığı üze-re.— Saray pencerelerini süsliyen ipekli perdelerin mu-kavemeti mutlak ipleri mi, canı bedenden çıkarabilecek bir vasıta bulur, hemen orada diyâr-ı ahrete revân olma-sını temin ederdi.

Bugünün de gazabı bir başkadır: Doğruyu söyliyene yükletilebilecek sayısız suç'lar vardır.. Bunların en hafifi, sesini kısıması ve bir köşeye çekilmesi yoludur. Çünkü, devre ulaşamamış bütün iktidarlar için, yaşanılan za-mandan bahsetmek, en korkulan ve ürkülen mevzudur. Bu seslenişin sahibi de çok zaman itibar görmez. Hiç bir zaman aranılmaz..

Halil Paşa Rusya'da, kadın erkek bütün milletin ha-yatın içinde olduğunu söylemişti. Bizim ise, yarı millet olarak yaşamakta olduğumuzdan dertlenmişti.

Aradan 123 sene geçti: Şehirlerde erkeklerimiz, köy-lerde kadınlarımız çabışır. Biraz rötuşla ve farkla, Halil Paşa ne görmüşse, bugün de durum odur..

Halil Paşa, «Eğer Garb'in usul ve efkârını kendi imkân ve an'anatımıza intibak edecek şekilde ve bir nizam-ı âlem mahiyeti içinde almazsak maazallah devlet-i ebed müddetiniz muzmahil olur..» diyordu. Bugün aradan 123 sene geçti: Devlet ve Millet olarak felâketlerimiz ve dert-lerimizin asıl kaynağı nedir? Aynı değil mi? Ceza kanun-larının gölgesine tevdi ve emanet edilen inkılâpların gün-lük yaşamamız içinde muteber ve mer'iyette varlıklar olmasını acaba torunlarımızın göreceğini söyleyebilir mi-yiz?

İnsanın neredeyse, Sultan Mahmud'a kızacağı geli-

Halil Paşanın oğlu Mahmut Bey, devrinin en ileri tahsil müesseselerinde yetişmiş, bir müddet Bâb-ı Âliye devam etmiş, yine Fethi Paşanın delâletiyle Paris Sefareti kâtipliğine tâyin edilerek Fransa'ya gitmiş, iki sene kalmış, hem Fransızcasını kuvvetlendirmiş, hem de yüksek tahsilini orada tamamlamıştı. Bu sırada Sultan Abdülmecid vefat etmiş, Sultan Abdülâziz tahta geçmişti. Yeni Padişah, Sultan Mecid'in kızlarına saraya damad olabilecek vasıfta şahsiyetler ararken, kendisine Mahmut Beyden bahsedilmiş, Padişah kendisini huzuruna kabul etmiş, kibarlığı, bilgisi, ağırbaşlılığı ile ilk ânda Hünkâra kendisini sevdiren Mahmut Bey, yaşının çok genç ve Padişah damadlığı için hayatta olan vezirlerin yeti-kin oğulları sıra beklemekte iken, Sultan Aziz'in kararı ve iradesi ile, Sultan Mecid'in münevver, açık fikirli, lisan ve Garb Musikisi bilen ve Saray'ın en güzel Sultanlarından birisi olan kızı Seniha Sultan'ın kocası olarak, rütbesi pasalığa yükseltilmiş ve **Damad-ı Hazret-i Sehrivârî** olmuştu.

Bireklerinin Saraya intisaplarından sonraki mukadder değişimleri, Mahmut Pasada asla görülmemişti. Sarayın kendi duvarları arasında kalan iç çekişmelerine olduğu kadar devletin varlığını meşrû yol-

vor: Amiral Halil Paşanın boynunu vurdurmadığı için... Çünkü hiç olmazsa, o dilsiz kile bos anbar olan tesellilerimizden birisinin eteğinden yapıştık:

«— Ne yapalım?.. Hakikatleri sövliyen olmamış ki...» tesellisinin eteğinden yapışabilmek için... Ah Halil Paşa ah... Ne hakla bizim, senden 123 sene, yâni beş çeyrek asır sonra altına sığınabileceğimiz bir özür kapısının anahtarını elimizden aldın?..

lardan alâkadar etmiyen her türlü karanlık hâdiselerin dışında kalmıştı. Mahmut Paşa, Seniha Sultanla evlenince, Sultan Murad, Sultan İkinci Abdülhamid, Sultan Beşinci Mehmet Reşad ve sonuncu Padişah Sultan Altıncı Mehmet Vahidüddin'in enişmeleri oluyordu. Sultan Abdülmecid'in arkası arkasına tahta geçen bu dört oğluna birden enişte olabilmek, saltanat sırası kendilerinde olan dört kayınbiradere yakın olmak gibi, kudret ve nüfuz için böyle arkabalıklanın, şahsî kıymetlerin çok üstünde olduğu bir devirde, en mükemmel dayanaktı.

Mahmut Paşa bütün bunlardan müstağnî kaldı. Sultan Hamid'in Başkâtibi Tahsin Paşa hâtıratında der ki: «— Saray mensupları arasında şahsî vaziyetlerini ve mevkilerini Padişaha olan akrabalık nisbeti içinde telâkki eden ve bütün vaktini bu akrabalığın nimetlerini bol bol idrâke ayırmayan hemen hemen yok gibi idi. Bu bahiste bir tek istisna olarak Damad Mahmut Paşayı zikretmek mümkündür. Sultan Hamid'in henüz şehzadelik devrinde kendisine enişte olan Mahmut Paşa, Sultan Mahmud devrinin benâm şahsiyetlerinden Amiral Halil Paşanın oğlu idi. Halil Paşa da, Üçüncü Sultan Mustafa'nın kızı olan Saliha Sultanın zevci idi. Baba oğul Padişah eniştesi olmakla beraber, Mahmut Paşa da, babasının mesleğini takip etmiş ve akrabalığın mânevî şerefiyle iktifa etmişti. Şehzadeliği ve veliahtlığı devrinde eniştesi ile yakın münasebeti olmamasına rağmen, öz hem-siresinin zevcine karşı müsbet hislere sahip olan Sultan Hamid, Padişah olduktan sonra Mahmut Paşayı Adliye Nezaretine getirdi. Paşa, kendisinin ilmiyye ve adliyeden yetişmediğini ileri sürerek bu mevkie karşı istîğna gösterdi ise de, kayınbiraderinin ısrarı üzerine bu vazifevi kabul etti. Fakat, Adliye teşkilâ-

tının içinde bulunduğu tezebzüb ve karışıklık, kendisini çok müteessir ettiğinden cezrî islâhat için Padişahı tazyike başladı. O sırada nezaretin islâhı için icabeden tahsisatı ve kadro takviyesinin iradelerini şahsî himmetiyle temin ederek Adliye Nezaretini islâha muvaffak oldu. Bana birkaç defa, Adliye Nezaretini bilâ fasıla on üç sene işgal etmiş ve büyük bir şöhret temin etmiş, bir müddet de Sadriâzamlık yapmış olan Abdurrahman Nureddin Paşa: «— Hiç birimiz, Mahmut Paşanın yaptığı islâhatı devama muvaffak olamadık.» demişti. Mahmut Paşa Adliye Nazırı olduğu günlerde nezaretin kıdemli ve gedikli müsteşarı olan Ermeni cemaatinden Vahan Efendi, bütün muamelâta hâkim idi. Nezareti keyfî olarak idare ediyordu. Mahmut Paşaya nâzır olduğu günlerde, Vahan Efendi ile iyi geçinmek ve onun icraatını tasvip etmezse, işlerin karmakarışık olacağı söylenmiş imiş. Herkeste bu kanaat, kiminde menfaat icabı, kiminde yapılmış telkinat ile behemehal mevcut idi. Damad Mahmut Paşa kendisine Vahan Efendi için söylenenleri sükûnetle dinlemiş, mevzuları bir müddet kendisi takip ve tetkik etmiş, nihayet ânî bir kararla Vahan Efendiyi memuriyetinden azlederek bir müddet müsteşarlık işlerini de fiilen kendisi ifa etmiş, o sırada Sadriâzam olan Ethem Paşaya keyfiyet şikâyet edildiği zaman, Sadriâzam, Hey'et-i Vükelâda hâdiseyi mevzuubahs ederek:

«— Vahan Efendi, Adliye Nezaretinin kudemay-ı rüknüdür. Kendisinin tecrübe ve malûmatı cümlelerin malûmudur. Bir kusuru varsa müsamaha buyurulsa...» deyince. Mahmut Paşa, Sadriâzama şu cevabı vermiş idi:

«— Vahan Efendi Adliye Nezaretinin içinde bulunduğu teşevvüş ve dertlerin müsebbibi hakikîsi-

dir. Bendenizce elzem olan «El adl-ü esasül mülk» ka-ziye-i muhteremesidir. Adaleti mülkün temeli olmak haysiyet ve şerefine nail edebilmek için bin Vahan, yüz Mahmut fedâ olsun..» demiş ve çok asabi bir zat olan Sadriâzam dahi bu cevap karşısında susmuş idi. Hünkârın, eniştesine olan itimadı, zannediyorum ki, Skaliyeri - Aziz Bey hâdisesine kadar devam etti.»

İTİMAT, YERİNİ VEHİM HASTALIĞINA BIRAKIYOR :

Hakikaten, Sultan Hamid'in eniştesi Mahmut Paşaya itimad ve sevgisi, Kleanti Skaliyeri - Aziz Bey komitesinin kuruluş ve faaliyetine kadar devam etti.

Bu komite neydi? Sultan Hamid'in hayat ve siyasetinde mühim yeri olan ve öz hemşiresi, Mahmut Paşanın refikası, Sabahattin ve Lûtfullah Beylerin annesi olan Seniha Sultanla, ölümüne kadar devam eden mücadelesinin asıl sebebi şu idi:

Sultan Beşinci Murad, aklî muvazenesinde geçici bir illete duçar olmasından bir müddet sonra tamamen iyileşmişti. Mithat Paşa, Nispetiyye köşkünde o tarihte veliahd olan Abdülhamid ile saltanat ve padişahlık mevzuunu görüşürken, ağabeyisi Sultan Beşinci Murad'ın hastalığının şifa bulmasından sonra, saltanatı yine kendisine terketmesi üzerinde mutabık kalmış ve bu hususta bir de teahhüd mektubu almıştı. İşte, Abdülhamid'in Mithat Pasaya karşı olan sönmez kininin sebebi bu mektup idi. Mektubunu, Mithat Paşadan istemiş, Hürriyet babası, tarihe ıslık tutacak bu mektubu vermemiş, bu sebeple nihayet, hunharca bir cinayetin kurbanı olarak Taif zindanlarında boğulmuştu.

Mahmut Paşa ve oğullarının Avrupa'ya geçişlerini temin edenlerden M. Reboul
(Acaba neticeleri tahmin edebilmişler mi idi?)

Seniha Sultan hakikati biliyordu ve kardeşleri arasında en çok, büyük ağabeyisi Sultan Murad'ı seviyordu. Ali Suavi'nin Sultan Murad'ı kurtarma ve tahta çıkarma teşebbüsü başarısızlığa uğradıktan sonra, Sultan Murad'ın ikametine tahsis edilmiş olan Çırağan Sarayı çevresindeki kontrol tedbirleri sıklaştırılmış, dayanılmaz hâle getirilmişti. Seniha Sultan, İtalyan asıllı **Kleanti Skaliyeri** ile, Sultan Murad'ın sadık adamlarından Aziz Beyin kurduğu ve gayesi Sultan Murad'ı Çırağan sarayından Avrupa'ya kaçırarak hükümdarlığını iade ve İstanbul'daki samimi, fedakâr taraftarların hareketi ile saltanatın meşru sahibi olarak tahta iadesi olan gizli komite ile alâkadar olmuş, kethüdası Hacı Bekir Efendi'yi komitenin içine fiilen sokmuş, hiç bir yardımı esirgememişti. Nakşibend Kalfanın delâleti ile de, ağabeyisi Sultan Murad ile daimî muhaberede bulunuyordu.

Damad Mahmut Paşa, refikasının Sultan Murad hakkındaki muhabbetini biliyor ve kardeşler arasındaki bu tercih hissine hürmet ediyordu. Fakat kendisi, Kleanti Skaliyeri - Aziz Bey komitesine dahil olmadığı gibi, komitenin hareket ve faaliyeti mevzuunda da bilgi sahibi değildi. Menfi bir tesadüfle komitenin mevcudiyeti meydana çıkarılarak âzâsı tevkif edildikten ve senelerce süren tahkikattan sonra, Sultan Hamid'in saltanatının devamınca ve ancak Sultan Murad'ın ölümü ile kapanabilen hâdisede, Padişah, kız kardeşi Seniha Sultan'ın kethüdası Hacı Bekir Efendinin de alâkasını öğrenince, bunu hemen eniştesi Mahmut Paşanın da iştirâkine bağliyerek, kendisini Adliye Nezaretinden azletti... Bu âna kadar sadece Adliye Nazırı olarak değil, kayınbiraderinin en çok hürmet ettiği ve fikrine, ahlâkına saygı gösterdiği şahsiyet olan Mahmut Paşanın hayatında,

tahammül edilmez takip ve şüphe devri başlamış oldu.

Kleanti Skaliyeri - Aziz Bey komitesi tahkikatı sonunda, Mahmut Paşanın hiç bir alâkası olmadığını anlıyan Sultan Hamid, eniştesine Evkaf Nezaretini teklif etmiş, Mahmut Paşa reddetmiş, Padişahın bütün ısrarlarına rağmen ne Evkaf Nezaretini, ne de diğer bir memuriyeti kabul etmemiştir. Padişah, bilhassa etrafa karşı eniştesi ile arasında bir fikir ayrılığı olduğunu bildirmemek gayesiyle kendisini Şûray-ı Devlet Mülkiye Dairesi âzâlığına tâyin etmiş, fakat Mahmut Paşa, memleketi terkedinceye kadar bu vazifesine de bir ân gitmemiş, kendisine gönderilen maaşları iade etmiş, yazın Kuruçeşme'deki yalısından, kışın Nişantaşı'ndaki konağından çok ender çıkmış, daha çok okumakla, iki oğlu Sabahattin ve Lütfullah Beyleri yetiştirmekle vaktini geçirmiştir.

Damad Mahmut Paşa Avrupa'ya gitmesinden sonra, bir müddet Roma'ya da giderek tedavi edilmiş, dinlenmişti. Bu seyahati sırasında yanında olan ve daha sonra Hilâl-i Ahmer (Kızılay) teşkilâtının neşriyatını idare eden Fazlı Beye, Sultan Hamid'le arasındaki hâdiseleri şöyle anlatmıştı:

«— Görüyorsun ki ben hastayım. Bu hastalık beni öldürecek. İçimde bir ukde var. Sen henüz gençsin. Hayatın müsaidir. Bu söylediklerimi münasip bir zamanda neşredersin. Bu sana benim vasiyetim olsun.

*Benim Sultan Hamid'e dostluğum âdeta bir arkadaşlık derecesinde idi. Sarayda Bâb-ı Âlî'den gelen evrakı beraberce okur, mütalâa eder ve icabına göre beraberce karar verirdik. Hiç gün geçmezdi ki beraberce yemek yemiyelim. Bu Hacı Bekir meselesinden dolayı Nezaretten azlimden sonra benim bu

işte alâkam olmadığına kanaat getiren Abdülhamid beni sarayına çağırdı, iltifatlarda bulundu, gönlümü almak istedi. Lâkin ben bu iltifatlara ehemmiyet vermedim. Tevcih ettiği vazifeleri de reddettim. En son bana şunları söyledi:

«— Beni yapayalnız bırakıyorsun. Eğer memleketin idaresinde bir kusurum olursa ve memlekete bir felâket gelirse bunun mes'ulü sensin. Çünkü benim itimat ettiğim başka kimse yoktur. Bunu da biliyorsun.»

Ben bu sözleri de benimsemedim, evime çekildim, oturdum. Vaktaki memleket ahvalının günden güne fenalığını gördüm. Kendisini ikaz için lâyiha-lar yazıp göndermeye başladım. O vakit bana şu yol-da haber göndermişti:

«— Ben kendisine yalvardığım zaman beni reddetti. Filhakika memlekette şikâyet ettiği ahval mevcut ise bunun sebeplerini ötekinde, berikinde veya bende aramasın. Doğrudan doğruya kendisinde arasın. Şunu da ilâve edeyim ki, kendisi senelerdenberi idare işlerinden uzakta bulunduğu için bugünkü si-yasî işleri bilmezler. Onun için yine evlerinde otur-sunlar ve bir daha benim işime karışmasınlar.»

Gerçekten de, Sultan Hamid, saltanatının ilk günlerinde eniştesi ile daima beraber idi. Onun fikirlerine sonsuz bir değer veriyor, ilmine ve ahlâkı-na gösterdiği itimatla memleket meselelerini istika-metlendirirken, eniştesinin Batı kültürüne sahip şah-siyetinden istifade ediyordu. Mahmut Paşa, bir ve-him uğruna kendisine güvensizlik gösteren kayınbira-derine gönülden kırıldı ve mizâcı icabı olarak da, bir daha, eski samimiyetini bulamadı. Kayınbiraderinin fikirlerini bilmesinden büsbütün kuşkulanan vehimli Padişah, bu eski günleri ihyâ etmemeyi, bir karakter

mevzuu olarak değil de, kasden yapılan menfî hareket telâkki edince, Mahmut Paşanın evi, hafiyelerin muhasarası altına girdi, her saati için bir rapor verildi, evi daimî tarassut altında tutuldu, herkesle alâkası kesildi ve âdeta tam bir mahpes hayatı başladı. Öyle ki, bir müddet sonra kendisini ziyaret edebilmek bir cesaret ve feragat meselesi olmuştu.

AVRUPA'YA GİTMEK FİKRİ :

Damad Mahmut Paşa için bundan sonraki hayat devresi, iki oğlunu istediği gibi yetiştirmekle geçen bir yeknesak yaşama idi. Edebiyatı ve Felsefeyi çok seven ve çağdaş fikir cereyanlarını adım adım takip eden Paşa, oğullarının yetişmesinde şahsen vazife almıştı. Oğullarına, memleketin en tanınmış şahsiyetlerini hoca olarak tâyin etmişti. Kadınhanlı Emin ve Hoca Hayret Efendiler, İsmail Safa, Sadık Beliş, Muallim Feyzi ve Hüseyin Daniş Beyler, Şark kültürünü verirlerken, Fransızca muallimleri yanında, meşhur kompozitör Çeza Heke piyano dersleri veriyordu. Paşanın en büyük emeli, artık bütün hayatını vakfettiği oğullarını Avrupa'da okutmaktı. Lâkin Sultan Hamid'in, yâni çocuklarının öz dayılarının, yeğenleri için bu yetiştirme ve memlekete tam mânasıyla hakikî hizmet edebilme saadetine sahip olmalarına imkân vermiyeceğini bildiği için bu arzusunu sadece refikası Seniha Sultana açıyor, kocası gibi münevver ve babası Sultan Mecid gibi aydın fikirli olan kızı da, zevcine bu emelinde elinden geleni yapmaya uğraşıyordu. Fakat çevrelerindeki hafiye baskısı, Paşanın bu arzusu anlaşılmışcasına öyle daralmıştı ki, normal yollardan gayesine erişmiyeceğini anlıyan Mahmut Paşa, bu tabîî hakkını kullanabilmek için yabancı delâleti aramaya başlamıştı.

İşte bu günlerde idi ki, Avrupa'da, bilhassa Fransız matbuatında aleyhimizde çok ağır yazılar çıkmaya başlamıştı. Paşa bir gün dayanamamış, Le Temps ve Figaro gazetelerinde çıkan iki yazıyı bizzat tercüme ederek, hazırladığı bir lâyhaya eklemek suretiyle Sultan Hamid'e göndermişti. Lâyihasında, bir memleketin haysiyet ve şerefini yabancı tesbitlerin tesis ettiğini, memleket içinde olan bitenlerin olduğu gibi harice intikal ettiğini, Kapitülasyonlar varken zaten devletin hürriyetinin mevzuubahis olamayacağını, cezri ıslâhat için de ilk çarenin devletin millete, milletin devlete itimat etmesi icap ettiğini kaydederek diyordu ki:

«— Fakat bu hakikate evvelâ zat-ı şevketlerinin inanması ve kıymet vermesi icabeder. Erbab-ı namus ve faziletin Hafiye jurnalleriyle mânen ve maddeten mahkûm edilmeleri müvacehesinde hakikati söylyebilme, bir cesareti medeniye olmuştur ki, bunun bedeli de çok zaman hayat ve haysiyet fedakârlığıdır. Şevketmeâb... Cümlemiz fâniyiz. Ebedî olan fazilet ve ihlâs ilc vatana ve millete arz-ı hizmettir. Atebe-i melûkânelerine takdime içtisar ettiğin Avrupa matbuatı hülâsaları, hariçteki hissiyatın mîrsad-ı ibretidir.»

Paşa bundan sonra, memleketteki certlerin nasıl düzelebileceği yolunda kanaatlerini izah ediyor, diyordu ki:

«— Zat-ı Melûkâcelerinin zaman-ı saltanatı, millete usul-ü meşveretle idare vaad ve tekeffülüne tesadüf eder. Bu vaad ve söz tarafınızdan verilmiştir. Tatbik zamanı hususundaki fikirleriniz ise, takriben on seneyi mütecaviz zamandanberi hiçbir ciddî sebep olmaksızın istikbale terkedilmektedir. Bu husus, çoğu cabil ve ahval-i âleme bihaber olan sa

ray mensubini tarafından ya kasden, ya cehlen, yanlış tefsir edilmektedir. Fakat Avrupa başta olarak bütün cihan hakikatleri biliyor ve hakkımızdaki hükümünü ona göre veriyor. Devrimizde ise, en kudretli bir devletin dahi bir başına müstakil siyaset takip etmesine ve hattâ mevcudiyetini devam ettirmesine imkân ve ihtimal yoktur.

Padişahım.. Ben, bu Hanedan-ı celile şeref-i intisabla mübahî bir insanım. Ecdadımın hayatı, bu devlet ve millete hizmetle geçmiştir. Allah şahit, hiç bir şahsî ihtirasım, gayem, emelim yoktur. Böyle olsa idi, zat-ı melûkânelerinin ısrarlı tekliflerini kabul ederek Nezaret mevkiini yine ihraz ederdim. Yegâne emelim, memleketin içinde bulunduğu elim vaziyetten kurtarılması, ciddi ıslâhattır.-

Bunları söyleyen bir başkası olsaydı, hiç şüphesiz, derhal tevkif edilir, sürülür, hattâ birçok misallerde olduğu gibi ismine bir daha rastlanmazdı. Fakat Sultan Hamid, öz hemşiresinin kocasına karşı açıkça bir tedbîr ve tazyike girişmeye cesaret edemedi. Fakat, Mahmut Paşa ve oğullarının çevresindeki hafiye çenberini daralttı, Paşanın şehir içinde bile dolışmasının iğbirar-ı şâhanesini mucip olduğuna dair vasıtalı telkinler yaptırdı. Bütün bunlar, Paşanın fikrindeki projenin bir ân evvel tatbiki için de kuvvetli sebep oldu: Ne bahasına olursa olsun, Avrupa'ya kaçabilmek!..

BİR DELÂLETİN ORTAYA KOYDUĞU HAKİKAT:

Bu sırada, Yıldız'da, Bağdat Hattı imtiyazının Almanlara verilmesi üzerindeki müzakereler son safhasına gelmişti.

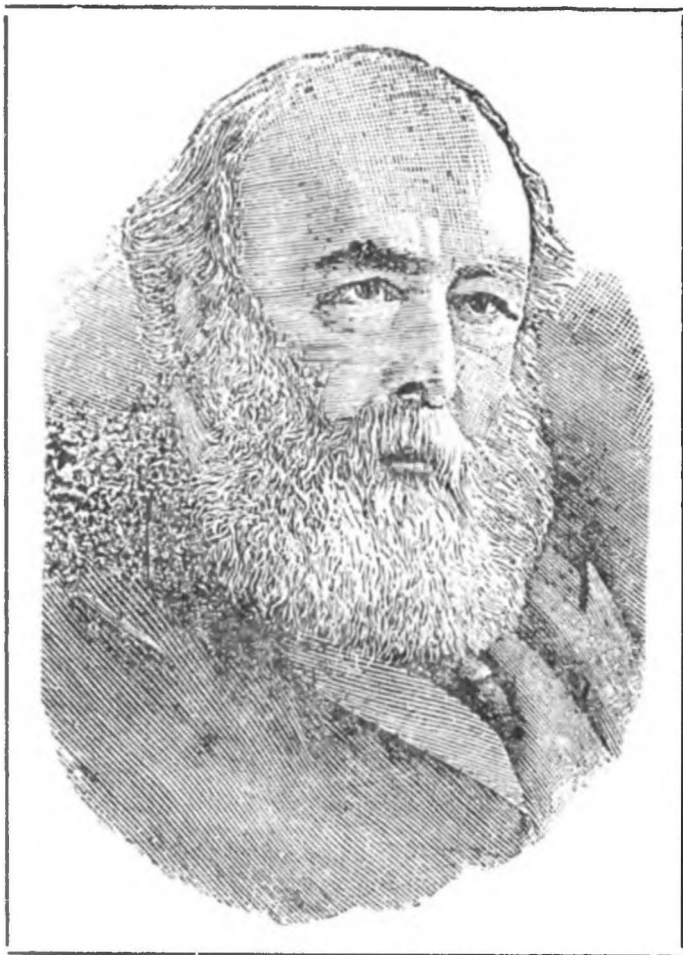
LORD SALSBÖRİ'NİN TEŞHİSİ

Damad Mahmut Paşanın Avrupa'ya «geçmek» arzusun-
da olduğu, klişesini karşı sahifede gördüğümüz Lord
Salsbörî'ye haber verdikleri zaman, İngiltere'nin o tarihte
Sultan Hamid'le olan siyasetinde bir mesele çıkarma-
mak kararında olmamasına rağmen, Londra, hem Mah-
mut Paşaya, hem de, iki oğlu Sabahattin ve Lütfullah
Beylere birer pasaport vermekte hiç tereddüt etmemişti

* *

Bu pasaportların normal usullerle ve formlerle ol-
masına elbette imkân yoktu: Sultan Hamid, elindeki bü-
tün imkânları kullanarak, eniştesinin ve yeğenlerinin va-
tan dışına çıkmalarına mâni olacaktı. Bu sebeple Lord
Salsbörî, üç pasaporta imza koymakla, İngiliz Sefirinin
makamını ve kendisi gibi Hariciye Nezaretini işgal et-
miş bir zatın dürtüstlük vasıflarını şeklen ihlâl ediyor-
du: Çünkü Mahmut Paşa ile oğullarına verilmiş olan pa-
saportlarda «başka isimler» vardı... Hattâ başka meslek
adları!.. Öylece ki, bunlara bakan hiçbir Osmanlı mak-
amı ve memuru, eğer Mahmut Paşa ile oğullarını tanı-
yorsa, en ufak bir şüpheye kapılmadan Avrupa yolcula-
rının önünü kesemiyecekti.

Mr. Maymon'un delâletiyle Mahmut Paşa, Sabahattin
Bey ve Lutfullah Beylerin pasaportta yazılması şart husu-
siyetleri aynen ve tamamen sâdikane hazırlanmıştı. Kapı-
tülâsyonların diğer hükümlerini, en geniş şekilde tatbik
eden, bir Fransız tebeasının alacağı hazinece verilmediği
zaman, Fransız donanmasının Midilli'yi işgal etmesine göz
yuman ve nihayet alacağı, adamın elinde mahkeme kararı
olmadığı halde, mesele çıkmasın diye Hazine-i Hassa'dan
ödiyen o günün idaresi, hattâ toprak fedakârlığı yapıyor,
fakat Avrupaya gitmesinden endişelendiği kimselerin mem-
leketten çıkmamaları için de selâhiyeti ve karar hakkını
elinde tutuyordu. Vâkıa bu hak, elbette ki hükümrân olan
devlete aitti amma, kapitülâsyonlar dolayisiyle, Kanunî
Sultan Süleyman devri gibi en haşmetli zamanında, kendi

arzu ve iradesiyle bu tabii haklarını başkasına bırakan ve ondan sonra da her başı derde düştükçe yeni fedakârlıklar yapan bir devlet için bu hak hayâl olmuştu.

Lord Salsbüri, Sultan Hamid'in eniştesinin kendi arzu ve iradesi dışında memleket haricine çıktığı zaman sarayda ve bilhassa Padişahın kafasında kopacak fırtınayı tahmin etmemiş değildi. Mr. Maymon'un dikkatini çekti:

«— Bütün bunların hepsi güzel amma, Mahmut Paşanın arkasından Sultanın gazabı ancak Mithat Paşanın ki kadar şiddetli olur. Ben eminimki, Padişah, Mahmut Paşanın şahsından, Mithat Paşa kadar çekinmektedir. Üstelik Mahmut Paşa bir Sultanın zevcidir, serveti büyüktür, nüfuzu geniştir ve kendisine hayrülhalef olacak iki de erkek çocuğu vardır. Mahmut Paşanın Abdülhamid'in bütün gizli emellerini diğerlerinden daha çok selâhiyetle bildiğine de şüphe yoktur. Sultan Aziz'in haysiyetli şahsiyeti bile, Mısırlı Prens İsmail Fazıl'dan yılmıştı. Avrupada fealiyette bulunan Osmanlı ricâli, saltanat sahiblerini memleket içindeki muhalefet ve karşı koymalardan daha çok müteessir etmektedir. Bu marazî hâl, bilhassa Sultan Hamid'in başlıca fârikasını teşkil eder. Mahmut Paşa Hazretlerine hürmetlerini arzediniz. Bizim, kendisinin hürriyetini temin için elimizden geleni yapacağımıza emin olmasını rica etmekle beraber, tedbir ve tavsiyelerimizin kendisini ve mahdunlarını selâmete ve huzura çıkaracak bu seyahati suret-i kat'iyede teminat altına aldığımızı da ifa edersek hakikati saklamış olurum. Yakın akrabası olan Padişah, Maşayı elden kaçırmamak için elinden geleni yapacak ve kendisini devamlı olarak takip ettirecektir. Eğer bu firar teşebbüslerinde muvaffak olamazsa, kendisinin Sultan Murad gibi devamlı mevkufiyet hayatı yaşaması da kuvvetle muhtemeldir. Bu sebeple Ekselânsa ihtiyatlı olmasını ve en iyi yolu hassasiyetle tercih etmesini tavsiye ederim.»

*
* *

Lord Salsbüri'nin ihtimal olarak ileri sürdüğü bütün hâdiseler, Damad Mahmut Paşanın ve iki oğlunun şahsında tecelli etti: Sultan Hamid, hakikaten, eniştesi ve ye-

Alman İmparatoru İkinci Wilhelm'in İstanbul seyahatinden sonra, Sultan Hamid üzerine yapılmakta olan tazyikler artmış, büyük menfaat oyunları dönmiye başlamış, başta İzzet Holu Paşa, Ragıp Paşa, Necib ve Selim Melhame Paşalar olarak Saray Kame-rillâsının mühim şahsiyetlerinin karıştığı menfaat hareketleri ile Padişah, takip edilen haricî siyasetin mihverini değiştirecek çaptaki bu büyük imtiyazı Berlin'e verme kararını almıştı. Avrupa matbuatını takip eden Damad Mahmut Paşa, *Le Temps* gazetesindeki bir seri yazıyı dikkatle takip etmiş ve yazının muharririne hususî bir mektup göndererek ileri sürülen meseleler üzerinde izahat istemişti. Bir gün, oğulları Sabahattin ve Lûtfullah Beylerin musiki muallimi olan Mösyö Çeza Heke ile görüşürken, bu mesele bahis mevzuu olmuş, dünya hâdiseleri ile yakından alâkadar olan muhatabı, Paşaya, Mr. Maymon isimli bir İngiliz dostu bulunduğunu, bu zatın İngiltere'nin en büyük sermayedar grubu namına, Osmanlı ülkelerini bir baştan bir başa kuşatacak bir demiryolu hattının inşası üzerinde teklifler yaptığını, bu tekliflerin mucip sebepleri içinde çok mühim hususların izah edildiğini, eğer mevzu üzerinde aydınlan-

ğenlerinin hayat ve faaliyetlerine karşı, ancak, Mithat Paşa'nın şahsına ve faaliyetine karşı gösterdiği gazaplı, haşın, insafsız tepkiyi gösterdi. Eniştesi kırk sekiz yaşında Brükselde sıkıntı ve ıstırap içinde öldüğü zaman, haberi ileten Arab İzzet (Holu) Paşaya çok kıymetli bir saat hediye etmişti!

Bütün bunlar, Lord Salsböri için «fala bakmak» değildi: Tecrübelli bir siyasetçi için teşhis dâvası, ortadaki meselenin unsurlarını bile bilme mevzuudur. Bizimkinin meçhul bir tarafı da yoktu...

mak ihtiyacında ise dostunun kendisiyle tanışmasından şeref duyacağını ifade etti. Mahmut Paşa, Bağdat hattının sadece verilmiş olan basit bir imtiyaz değil, devletin iç ve dış varlığı üzerinde yeni bir inkişaf ve esas olacağını çok iyi anlamıştı. Bir «kara ülkesi» olan ve **Drang nah Osten = Şark'a doğru**, siyaseti ile Pan-Cermanizm'in en tabii yayılma sahası telâkki edilen **Hasta Adam Osmanlı Devletinin** bâkir ve muazzam toprakları üzerinde iktisadî hâkimiyet kurmak ve daha sonra vesayetini tesis etmek olduğunu biliyordu. Mahmut Paşa, demiryollarının haricî yardım ile inşası zarurî olsa bile, bunların, bambaşka esaslar üzerine dayanması fikrinde idi. Kendisini, vatanının bu çaptaki mevzuu ile yakından alâkadar olmıya haklı, hattâ vazifeli sayarak, Mösyö Çeza Heke'nin ricasını kabul ve Mr. L. Maymon'la görüşebileceği cevabını verdi.

Mr. Maymon, evvelâ Sabahattin ve Lûtfullah Beylerle, daha sonra Mahmut Paşa ile görüştü. Alman gruplarının teklifleri ile kendi grupları arasındaki teklifleri de mukayeseli surette izah etti. Mahmut Paşa bilhassa, Almanya'nın Bağdat hattını **devlet olarak** inşasına mukabil İngilizlerin tekliflerinin **hususî sermayeye** dayandığı farkını gördü. Bu fark cidden mühimdi ve Devleti resmî taahhütlerden kurtaracak mahiyette idi. Fikren Liberal bir anlayışta olan Paşa, eğer, İngiliz grubunun karşısına, o zamanki Şirketi Hayriye gibi «hususî bir şirket» çıkarılırsa, Avrupa merkezlerinde devletimiz aleyhine başlamış olan yeni bir rekabetin sona ereceğini ve icabında devletin nâzım varlık olarak daima müdahale edebileceğini düşündü ve bu sebeple, Mr. Maymon'un tekliflerinin de dikkatle tetkik edilmesi mütalâasıyla keyfiyeti kayınbiraderi Sultan Hamid'e bildirdi.

Halbuki Bağdad Hattına Hatt-ı Saltanat adı veren Sultan Hamid'in Saray Kamarillâsı için, bir başka teklifin ortaya çıkması, muazzam ve havsalanın alamıyacağı kadar büyük komisyonların elden gitmesi demekti. Padişahı, ancak Alman tekliflerinin en iyi ve mükemmeli olduğuna inandırmış bulunanların, mevzuu yeni bir tetkik safhasına dökmekten büyük bir korku duyduklarına şüphe yoktu. Nitekim, Sultan Hamid'e şu fikri telkin ettiler:

«— Damad Mahmut Paşa, aslında Fransızlara ait gözüken, fakat İngiliz - Fransız iştirâki ile temin edilen bu sermaye ile en mühim ve hayatî bir işi kendi yakınlarına verdirdikten sonra, devletin dahilî ve haricî siyasetinde gizli faalivet ve kudret sahibi insan haline gelecek ve kendisinin Kleanti Skaliyeri - Aziz Bey komitesi hâdisesindeki inkisarının intikamını alacaktır.»

Sultan Hamid'in mizacını ve karakterini yakından bilenler için, bu telkin, hâdisenin diğer safhalarını kapatmaya kâfi idi. Padişah, eniştesine, yine aynı haberi gönderdi: «— Kendisi, zamanlardır umur-u devletle mesgul değildir. Bu sebeple böyle mühim hâdisat üzerinde sarîh ve isabetli fikirleri olamaz. Devlet meselelerine karışmasın, evinde otursun...»

Mevzu, Mahmut Paşa için bir izzet-i nefis meselesi halini almıştı. Bu cevaptan sonra hâdiseyi daha yakından tetkik etti: Bağdad'a kadar uzayacak, oradan Necid çöllerini de asarak, Kızıldeniz kıyılarına erisecek ve ikinci, üçüncü bağlama kollarıyla bütün imparatorluğu bir ucundan diğer ucuna, ayrıca da, şarktan garbe iltisak kollarıyla çevreliyerek, siyasî, askerî, iktisadî bakımdan devletin mukaddera-tını ve varlığını değiştirecek captaki muazzam bir teşebbüsün, mahdud fikrî görüşler, bilhassa şahsî çı-

karlarla neticelenmesinin bir felâkete yol olacağını düşünerek, büyük bir dikkatle mevzuu tetkik etti: Vatani saran kapitülasyonlar ve imtiyazlar felâketleri içinde, bu çapta bir işin, ancak, büyük haklar ve faydalar müvacchesinde göze alınabileceği neticesine vararak, Padişahın cevabındaki huşunete bakmadan yine uzun uzun fikirlerini izah etti. Yıldız'dan gelen cevap, daha ağırdı... Paşa, bu sert davranış karşısında kararını verdi:

«— Bu hakikatleri dünyanın ve bilhassa Osmanlı camiasının bilmesi lâzımdır. Bu temel vazife de, ancak, Avrupa'da yerine getirilebilir. Ben çocuklarımı da alarak Avrupa'ya gideceğim ve memleketi keyfî idareden kurtarmak mücadelesine girişeceğim. İcabederse bu yolda servetimi, rabatımı, her şeyimi, hattâ canımı da fedâ edeceğim.»

Gerçekten hür fikirli bir zat olan Mahmut Paşa, gayesini evvelâ çocuklarına samimiyetle açtı. O günlerin aile hayatı içinde, bir baba'nın kararını evlâtlarıyla en geniş müsamaha içinde müzakere etmesinin yadırganan havasına rağmen, bu müzakere, tam bir anlaşma ve anlayışla neticelendi. Sabahattin Bey, bu sahne için şöyle demiştir:

«— Mösyö Maymon'la evvelâ ben ve biraderim görüşmüştük. Pederim daha sonra temas etmişti. Pederim, hiçbir malî ve iktisadî teşebbüsün devletin müstakil harici siyasetini rahmedâr etmemesi fikrinde idi. Bu kanaatını sonuna kadar muhafaza etmiştir. Mr. Maymon'un teşebbüsüne delâlet etmesi sırf bu maksat ile idi. Alman grubunun karşısında, teknik ve malî kudret itibarıyla kondisinden hiç de basit ve mütevazı olmıyan kuvvetli bir İngiliz grubunu çıkartmak ve memleket için en istifadeli mutavassıt yolu bulmak... Daha sonra, pederimin dayım Sultan

Hamid'le arasının açılmasına bu hâdisenin sebep olduğuna söylövenler, maalesef, iftira etmişlerdir. Bu iftiranın, babamı nasıl dîlhûn ettiğini bilirim. Hiçbir esası olmıyan, şenî bir yalandan ibaret olan bu isnadın menfur sahiplerini, Cenab-ı Hakkın da tel'in ettiğine kaniim.

Yıldız'dan gelen başın cevaplar, babamı, memleket hayrına bir delâletin bu şekilde karşılanışı dolaysisiyle çok müteessir etmişti. Benim ve biraderim için gaye-i hayâl olan Avrupa'ya gitmek ve orada mücadele etmek fikrinin, artık, pederimizde de, kuvvetle yerleşmiş olduğunu görmekte mes'ut ve ümitli idik. Bir gün peder, beni ve kardeşim Lûtfullah Beyi, yanına çağırttı. Hâlinde mühim bir meseleyi neticelendirmeye kararlı insanların kat'iliği, hattâ heyecanı vardı. Meseleyi başından sonuna kadar izah ettikten sonra dedi ki:

İşte görüyorsunuz, dayınız olan Sultan Hamid'le, bu vatanın bayatı menfaatleri ve haklarına ait hiçbir meseleyi neticelendirebilmek mümkün değildir. Bu yol, tahmin ederim ki artık, Osmanlı siyasetinin temeli olmuştur. Bu şartlar içinde iyiyi kötüden ayırmak, menfaatı hizmetten tefrik edebilmek, samimi olmak ve hareket tarzında vatanın saadetini düşünmek ve istemek inkânsız hale gelmiştir. Bir memleketin yıkılması için de, başka felâketlere lüzum yoktur. Bu zihniyetteki insanların mukaddera-tına hâkim olduğu ülkelerde harb çıkmayabilir, şeklen her türlü huzur mevzuubahis olabilir. Fakat bütün bunlar sun'îdir: Günün birinde dışarıdan gelecek bir fiske, zaten içinden çökmüş olan bu ülkeyi darmadağın eder. Şimdi sizlere soruyorum: Memleket dahilinde bu felâketengîz zihniyetle mücadele edilemediğine, halka hakikati anlatmak mümkün ola-

madığına göre, belki ağır şeraitle geçecek, buradaki rahat ve huzurunuzu aratacak bir teşebbüse girişmeye, yâni Avrupa'ya gizlice geçmiye, daha açık tâbirle firara hazır mısınız? Valdenizden, buradaki imkânlarınızdan cüdâ kalacaksınız. Tahmin ederim ki sıkıntı ve ıstırap çekeceksiniz. Bana fikrinizi açıkça söyleyiniz.»

Gerek ben, gerek biraderim Lâtfullah Bey, hiç tereddüt etmeden, zaten zamanlardır rüyâmuza giren bu neticenin hasretzedesi olduğumuzu sarahatle ifade ettik. Bizdeki heyecan ve karar azmi, pederi çok mütehassis etmişti. Gözleri nemlenmişti. Yanımdan ayrılırken, kendisinin derhal harekete geçeceğine kani idik.»

LORD SALSBÖRİ'NİN İMZASINI TAŞIYAN ÜÇ PASAPORT :

G erçekten de, Mahmut Paşa, oğullarıyla bütün mevzuu, ender babaların, bilhassa Saray terbiyesi almış o günün babalarının pek nâdir gösterebileceği müsamaha ve açık kalblilikle görüşmesinden sonra, evlâtlarında müşahede ettiği azimli karar karşısında derhal harekete geçti ve en emin yoldan Avrupa'ya geçebilmenin imkânlarını araştırmaya başladı.

Mr. Maymon, Paşanın böyle bir arzuda olduğunu hissetmişti. Bu mevzu üzerinde kendisine hizmet edebileceğini arzetti. Acaba Sultan Hamid, Paşanın ve oğullarının, yâni eniştesinin ve yeğenlerinin böyle bir kararda olduklarını hissetmiş miydi? Çünkü bu günlerde idi ki, Kleanti Skaliyeri - Aziz Bey komitesinin, ağabeyisi Sultan Murad'ı hapsedildiği Çırağan Sarayından kaçırarak tekrar tahta geçirmeyi gaye e-

Ahmet Celâlettin Paşa.

(Unvanlarından birisi «Serhafiye» idi. Fakat çok zaman ahlâk ve vicdan sahibi olmıya da çalıştı..)

dınmış, hareketine, kethüdası Hacı Bekir Efendi vasıtasıyla katılan hemşiresi Seniha Sultanla, o hâdisedenberi temas etmiyen Sultan Hamid, hemsiresini Yıldız'a sudan bir bahane ile dâvet ederek kendisine iltifat etmiş ve yine kendisine hâs maharetle sorguya çekmiş, bir vesilesini bularak, eniştesi ve yeğenleri için düşündüğü samimî fikirlerden bahsetmiş ve delâletini istemişti. Seniha Sultan bir taraftan zevcinin, diğer taraftan ağabeyisinin mizâc ve ahlâkını bildiği için, bu teşebbüsü ihtiyatla karşılamış, kocasının evinde, politikadan uzak yaşadığını, hâdiselere karışmadığını, arasıra ikazları oluyorsa, bunların iyi niyetle karşılanmasının hakka ve mantığa daha uygun olacağını söylemişti. Padişah bunun üzerine, Mahmut Paşaya devamlı ve ısrarlı şekilde yaptığı «vazife» tekliflerinin neden reddedildiğini sormuş, hemşiresi, zamanlardır içinde birikmiş olan hüsrân ve kırıgınlıkların fevranına mâni olamamıştı:

«— Şevketmeâb... Siz insan kalbinin kırıldıktan sonra, kuru bir kaç cümle ile eski haline geleceğini zannediyorsunuz. Siz, Padişahsınız ve makam-ı hilâfetin vekilisiniz. Fakat beşerî tehassüslere sahip insanlar olarak hepimizin kalbi vardır, hafızası ve hisleri vardır. Doğru bir temele istinad etmeden, hiç de iyi niyet sahibi olmıyan kimselerin telkinî ve tesiri ile verdiğiniz menfi hükümlerin neticelerinin bir ânda düzelmesini istiyor ve bunu, makamınızın hakkı sayıyorsunuz. İşte bu noktada aldanıyorsunuz. İkbal ve mevki, her insan için avni füsûnkâr tesiri vapmaz. Bunun aksini tercih eden haysiyet ve şeref erbabı da, nazarmızda, nizam-ı âlemi bozan insanlar olarak tecessüm ediyor ve bunları düşmanlarınız telâkki ediyorsunuz.»

Muhakkak ki Sultan Hamid, Osmanlı padişahları içinde, daha evvel kararını verdiği hâdiselere tesir etmiyen teferruatta en müsamahakâr ve sabırlı insandı. Hemşiresini sükûnla dinlemiş ve o ânda değil, aradan seneler geçtikten sonra, hayatının gayesi ve bir haysiyet meselesi olarak benimsediği saltanat ve hilâfet makamından uzaklaştırılarak, Beylerbeyi Sarayında münzevî bir hayat yaşarken yazdırdığı hâtıralarında, belki suur altında yerleşmiş olan bu ittihamı da reddetmek istemiş, vazife ve mes'uliyet sahibi insanların hareket tarzının hariçten kavranmasına imkân olmadığını izah etmiş, hakkındaki haksız ithamların ve zanların, böyle bir muhakeme tarzından doğduğunu uzun uzun izaha çalışmıştı. Sultan Hamid, artık ömrünün muhasebesi yapıldığı bu günlerde, senelerce evvel öz hemşiresinin kendisine enistesesi ve yeğenlerinin şahsında, fakat bütün memlekette düşünüen kafaların ve gören gözlerin müşterek duygusu olan bu itab ve cesaret dolu sözlerini acaba hatırlamış mı idi? Tabii bilinmez!..

Yalnız netice şu oldu ki, Seniha Sultanla da olan görüşmesinden kendi ölçüleri içinde tatminkâr netice alamıyan Sultan Hamid, enistesesi ve yeğenlerinin etrafındaki tarassud ve kontrol şebekesini biraz daha daralttı. Artık Yıldız'a her gün verilen binler, evet, binlerce jurnal arasında Damad Mahmut Paşaya ve oğullarına ait olanlar, daha büyük yekûn tutuyordu... Çünkü Sarayın içinde çöreklenmiş olan hafife ruhu, Padişahın hangi mevzular üzerinde daha hassas olduğunu çok iyi biliyor, hâdiseleri takip ediyor, kirlî ve menfur menfaat mecralarını, Hünkârın içyüzünü öğrenmek istediği mevzua çeviriyor ve bu arada aklın ve havsalanın alamıyacağı garip, mesnetsiz, hattâ korkunç olduğu kadar hazin, ağlanacak

veya gülünecek mevzulardaki iftiralarıyla, Padişahın vehmini körükliyerek, aradaki çukuru doldurulmaz hale sokuyorlardı.

İşte bu günlerde idi ki, Mr. Maymon, İngiltere Sefiri Lord Salsbörf'nin imzasını taşıyan üç pasaportla çıkageldi: O günkü şartlar içinde bu pasaportları temin edebilmek gerçekten mesele idi: Yaşları, Damad Mahmut Paşa ile iki oğluna tam mutabık olan, çehre ve beden tarifleri onlarınkine uyan ve üç başka ad namına doldurulmuş olan bu pasaportların vizeleri de tamdı.

Damad Mahmut Paşa ile Sabahattin ve Lûtfullah Beyler, bu neticeden çok ümitlenmişlerdi: Kendileri, verilecek tarihte bir fırsatını bularak, Anadolu yakasına geçecekler, o tarihte çok تنها olan Maltepe sahillerinde kendilerini almaya gelen sandalı bekliyeceklerdi. Bu sandal, Osmanlı Kara Sularından kendilerini çıkaracak olan vapura ait olacaktı. Mevsim kıştı. Bu sebeple, Maltepe kıyıları daha çok تنها ve endişesiz idi.

Plânın ilk kısmı başarı ile tatbik edildi: Konaklarının devamlı tarassud altında bulunmasına rağmen, teker teker Anadolu yakasına geçmişler, fakat bu ayrılışın hissedilmemesi için konakda her zamankinden çok hareket ve ziyafet varmış gibi çok yakın dostlar dâvet edilmişti. Ne Mahmut Paşa, ne de oğulları, Mr. Maymon'un verdiği teminattan şüphelenmemişlerdi. Yine ayrı ayrı ve nisbeten emin mahallerde o gün akşama kadar, tarifi güç bir heyecanla, İngiliz bandıralı geminin sahile ileteceği sandal beklenmiş fakat hiç gelen giden olmamıştı. Böyle bir neticeyi asla tasavvur etmemekle beraber, ihtiyatlı olan Paşa, oğullarına, yine aynı yollardan konağa dönmelerini tenbih etmiş olduğundan, Kadıköyünden

birer sandalla ve gezintiden dönölüyormuş gibi karşıya geçmişler, ümitsiz ve yorgun evlerine dönmüşlerdi. Netice alınmamış olmasına rağmen, konağın etrafını saran hafiyelerin hiçbir şeyden şüphelenmemiş olması, istikbal için ümitti.

Artık, Avrupa'ya geçişi gaye haline gelmiş olan Sabahattin ve Lûtfullah Beyler, Mr. Maymon'un yapmadığı işi bir başka yoldan tahakkuk ettirmeye çalıştılar: Tâli bu defa kendilerine güldü... Ecnebî muhitinde sadık ve kendilerine değer veren dostları bulunan Beyler, ahlâk ve faziletine çok güvendikleri İsviçreli Mösyö Charlier'eye arzularını söylediler, ve yardım istediler. Mösyö Charlier, bu çok tehlikeli işi, yakın ahabası Beyoğlunda musiki âletleri ticareti yapan ve bir İsviçreli Alman olan Mösyö Komvendinger'e açtı. İkisi beraberce, yine samimî ahabablarından Pake vapur kumpanyası İstanbul acentesi Mösyö Reboul'u meseleden haberdar ettiler. Mösyö Reboul, Türkleri seven, münevver ve hayatını bağladığı iş mevzuunun emniyetle devamı için kendisini memlekete karşı bazı vazifeleri ifaya mânen mecbur addeden bir insandı. İki dostunun bu iş için yardım teklifini, bir defa Sabahattin Beyle konuştuktan sonra kabul edebileceğini söyledi. Karar verdiği mücadeleye başlayabilmek için temel şart olan **Avrupaya** geçiş ruhunu ve kafasını öylecesine sarmıştı ki, Sabahattin Bey, Mösyö Reboul'le istediği konuşmaya muvafakat etti.

«— **SIZE HİZMET BİR İNSANLIK BORCUDUR...**»

Hafiyelerin gözlerinden uzak bir yerde, Sabahattin Beyin M. Reboul'e verdiği izahat, bu çok tehlikeli işe neden girdiğini öğrenmek isteyen muhatabını

tamamen tatmin etmişti. Firar işinin çetin plânını üzerine alan muhatabı, heyecanla ayağa kalkmış ve Sabahattin Beyin elini samimiyet ve hürmetle sıkarak:

«— Size hizmet, bir insanlık borcudur. Elimden geleni yapacağım. Evet, biliyorum ki muvaffak olamazsak, işimi gücümü ve çok sevdiğim bu toprakları terketmiye mecbur kalacağım. Fakat sizlerin mücadeleinizde muvaffak olmanız ise, bu ülkenin müstakıl ve huzurlu olarak bekası için şarttır. Bunu yapacağımı...» demiş, ve, artık kendisiyle hiç temas edilmesini, Mösyö Charlier'in haberlerine intizar edilmesini söylemişti.

Mahmut Paşa ve oğulları bu sefer de muvaffak olamazlarsa, daha cezrî, fakat o nisbette tehlikeli çâreler için kararlı idiler. Kara yolu ile ayrılmalarına imkân yoktu. Çünkü, başta Sirkeci ve Edirne olarak, ara istasyonları dahi, Avrupaya gidecek veya gitmeleri muhtemel olanları devamlı ve ısrarlı şekilde kontrol altında tutuyordu. Günler bu üzüntülü hava içinde geçerken, beklenen ümit haberi geldi: Pake kumpanyasının acentesi olan M. Reboul, Georgie vapurunun kaptanını temin ettiğini, bugünden itibaren Paşa ve oğullarının Anadolu yakasına geçmelerini, mümkünse itimad ettikleri bir kıyı otelinde kalmalarını istedi. Plân hemen hazırlandı: Mahmut Paşa, Sabahattin Bey, I ütfullah Beylerin Farsca muallimi olan ve Paşanın çok sevdiği Hüseyin Daniş Bey, sadık bir hizmetkâr, Anadolu yakasına geçerek Fenerbahçedeki Belvü oteline indiler. Zahirî bir sebep olarak da, o günlerde kendisi hasta olduğu için karşı yakaya geçemiyen ve hazakatiyle meşhur İngiliz tebeası Dr. Mery'nin Paşayı muayenesine kat'î lüzum olduğu haberi çıkarıldı. Dr. Mery, Paşanın kendisine vakm

bir yerde birkaç gün kalmasını ve tedavisine ancak bu şekilde devam edilebileceğini söylemişti.

Sabahattin ve Lutfullah Beyler de, oteldeki odalarından pek çıkmıyorlar, adetâ, ufku gözetmiyorlardı. Mevsim, aralık ayının sonuna yakın idi. Buna rağmen hava sâkindi. 19 Kânunuevvel (aralık) 1899 Cuma sabahı için her şeyin kararlaşmış olduğu haberi gelince, hiç birisi uyuyamadı.

RÜYA HAKİKAT OLUYOR :

Hazırlanan plân şuydu: Paşa ve oğulları, otelin rıhtımında gezinirlerken, rıhtım şirketine ait bir romörkörle ve şirkete ait bir mevzu için otele gelecek olan Mr. Charlier'yi Sabahattin Bey tesadüfen görmüş olacak, babasına tanıştıracak, o da, bu tanışmanın bir şükran borcu olarak, kendilerini, romörkörle Boğaziçinde bir gezintiye davet edecekti. Avrupa Yolcularını Marsilyaya götürecek olan Georgie vapuru da, bu sırada Ahırkapı önlerine gelmiş olacaktı. Romörkör, Boğaziçine doğru istikamet almışken, rotasını değiştirecek ve süratle vapura yanaşarak yolcularını acele çıkardıktan sonra, Boğaziçinde seyre devam edecekti. Yolcular otelden ayrılırken, otel idaresine akşama misafirleri olduğunu, bu sebeble hazırlık yapılmasını da tembih etmiş buluncaklardı.

Hâdiseler böylece cereyan etti: Mösyö Charlier, otelin rıhtımına çıkınca, Sabahattin Beyi gördü. Bu «anî ve beklenmedik» karşılaşmayı güler yüzle ve sevinçle karşılayan İsviçreli, Mahmut Paşanın da otelde olduğunu öğrenince, yüksek sesle, kendisinin Paşa hazretleriyle tanıştırılmasını rica etti. O sırada yanlarına Lutfullah Bey gelmişti. Sabahattin Beyin

ricası üzerine rıhtıma inen Paşa, Mösyö Charlier'eye tanıştırmış, o da, bu şerefi tes'it etmek üzere emrindeki romorkörle Boğaziçine bir gezinti yapılmasını rica etmişti. Bu sırada idi ki, yolcular için çok lüzumlu ve hepsi birer valize sığdırılacak kadar mütevazi eşyacıklar, romorköre, aktarılmıştı. Romorkör, Fenerbahçeden hareket edince, Kalamış - Moda kıyısını takib etmiş, Sarayburnu önlerine doğru, Boğaziçine rotasını kırmış, Kuruçeşme hizalarında da, kalabalık ticaret gemilerinin arasından istikametini yine Sarayburnuna teveih etmiş, süratle Ahırkapı'ya doğru yol almıştı.. Ufku gözetleyenler, derin ve rahat bir nefes aldılar. Mösyö Charlier, kendisinden ve muhatablarından gayrisinin duymasından endişe ettikleri titrek bir sesle, bacalarından duman tüten ve Ahırkapı önlerinde harekete hazır büyük bir vapuru göstermişti:

«— İşte... Georgie vapuru sizleri bekliyor!..»

Sabahattin Bey, hayatında o güne kadar, hiç bir hâdisenin kendisini bu kadar heyecanlandırmadığını kaydeder...

Romorkör, vapura süratle yanaşmış ve yolcularını personel'in iç anbara eşya nakli için kullandıkları portatif merdivenden içeri almıştı. Romorkör, yine aynı yoldan, ve, limanı dolduran kalabalık sefinelerin arasından süzülüp Boğaz açıklarına doğru çıkma yolunda iken, istim üzerinde olan Georgie de hareket etmişti. Avrupa yolcularının, Lord Salsbörü tarafından verilmiş olan pasaportları tam ve muntazamdı. Bütün mesele, bir hâdisе çıkmadan, Çanakkalevi geçmek, açık denizlere çıkmaktı. Çünkü Mahmut Paşa biliyordu ki, Sultan Aziz'in, İngiltereden sonra, Akdenizin en kuvvetli donanması olarak bıraktığı Harb Filomuz, 1876 dan 1889 a kadar geçen on üç yıl için-

Bureau		Télégramme N°		N°	
Genève	Consigné le	13	à	Genève	min. du
	Expédié le	13	à	Genève	min. du
	au bureau de	Le Télégraphiste			
Total					

Le Secrétaire Général du Palais Impérial Constantinople					
13	26	1100	1168	1557	1187
1167	1115	1167	1467	1167	1143
1143	1167	1163	Bouloundouzi hata guere		

Ahmet Celâlettin Paşa'nın İsviçre'den Yıldız'a çektiği telgraflardan birisinin kılışesi. (Emin olmak lazımdır ki, o buhranlı günlerde, devletin temel dâvaları üzerinde böylecesine yazışma bolluğu ve hassasiyeti yoktu!...)

HAZİN MİSALLER

İmparatorluğumuzun son yüz yılı için en emin kaynaklar, memleketimizde vazife görmüş yabancılar içinde, hakikatleri söyleyebilmiş olanların anlattıklarıdır. Bunlar arasında, klişesi karşıda olan İngiltere sefiri Sör Hanri Eliot da vardır. Sultan Hamid'in Avrupaya çekilenleri, memlekete avdet ettirmek için başvurduğu çâreleri anlatan İngiliz sefiri der ki: «— Osmanlı posta idaresi, imtiyazlar, yani kapitülasyonlar dolayısıyla sefaretler veya sefaretlerle konsolosluklar vasıtasıyla gelen mektupları kontrol edemezdi. Bu sebeple, Türk bürriyetperveri de, bu postalardan istifade ederlerdi. Çünkü, Osmanlı Postaları târifi güç bir kontrol altında idi.

Sultan Hamid, büyük fedakârlıklar pahasına yabancı postaların da, icap ettiği zaman kontrol hakkının Osmanlı posta idaresine verilmesini isterdi. Nitekim Almanya İmparatoru İkinci Vilhelm'in İstanbul seyahati sırasında, Almanyadan bu hak kı aldı ve buna mukabil, Bağdad Demiryolları imtiyazının Almanyaya verilmesinde bu mesele büyük rol oynadı.»

Almanyadan, koskoca bir demiryolu imtiyazına mukabil temin edilmiş olan bu «kontrol» un nerelerde kullanıldığını görmek, cidden ibret vericidir.

Evvelâ, Almanyanın, kendi sefaretine ve konsolos-

luklarına, ancak ve sadece Osmanlı tebeasına gelmiş olan mektupları resmi makamların kontrol edebileceklerine dair tanıdığı hak'ka alt Berlin sefaretimizden Yıldız sarayına gönderilen «mahrem» şifreli telgrafi okuyalım:

«Berlin Sefareti senivesinden Mabeyn-i hümayun başkitaletine

24 mart

«Mahremâne — Haşmetlü Almanya İmparatoru hazretleri tarafı zi şerefi hazreti padişahiden beyan buyurulan her gûna amale muvafakat eylemek hususundaki hissiyatı müveddetkâranesinin bir delili cedidini teşkil eylemek üzere Dersaadetteki Almanya postahanesi vasıtasile gönderilen veya mezkûr postahaneye varid olan her gûna muhaberatı muayene etmek vazifesile birkaç Osmanlı memurunun mezkûr postahaneye kabulü hakkında icap edenlere evamir ita buyurdıkları maddesinin doğrudan doğruya şevketmeap efendimiz hazretlerine işarına âcizlerini memur etmişlerdir.»

Sultan Abdülhamid devrinde sansüre verilen ehemmiyeti izah etmek güçtür. Bu kayıttan resmi ecnebi makamları bile masun kalamıyordu. Buna bir misal olmak üzere o tarihte Jön-Türklerle beraber Sultan Hamit idaresiyle mücadele eden İsmail Kemal Beyin Bitlis İngiliz konsolosu vasıtasile menfa hayatı yaşayan Oğlu Mahmud Beye gönderdiği mektup hakkında cereyan eden muhabereyi buraya aynen alıyorum:

Posta ve telgraf Nezareti

656

Devletlü efendim hazretleri,

Londradan Bitlis İngiliz konsolosu namına posta ile gelen kırk sekiz bin dokuz yüz yetmiş sekiz numaralı ve taahhütlü Fransızca mektubun Mahmut İsmail Kemal tarafından Bitlisteki oğlu Mahmud Nedime verilmek üzere melfufen gönderilmiş olan on liralık iki adet banknotun tavsili ricasını havi ve merkurum Mahmud Nedime hi-

taben dahi Türkçe diğer bir mektubu muhtevi olduğu anlaşılarak bermival mâruz taahhütlü olması ve on liralık evrakı nakdiye-i muhtevi bulunması ve esasen memurini ecnebiyenin mekâtibine ilişmek mecaz olmaması cihetle suretleri bilistinsah leffen arz ve takdim kılınmış ve ahlının alelusul mahalline irsali derdest bulunmuş olduğu mâruzdur. Olbapta emrû ferman hazreti nemleilem-rindir.

9 teşrinisani 318 (1902)

Posta ve telgraf Nazırı
Hüseyin Hasip

Posta ve telgraf Nezareti

Londradan 8 teşrinisani 902

Nuru aynım oğlum Mahmud,

Kalbimin teessüratını ihsas ve işrab etmek istemem; çünkü münkesir olan kalbini bir kat daha kesretmekten başka fayda vermez. Maamafih büyük bir cihad yolunda bulunanlar her türlü mesaibe hedef olacağını bilmek lâzımdır. Artık her ne felâket zuhur etse ana rızadade olmak iktiza eder.

Allah, bizim ne gibi bir fikri ulvi ve maksadı âliye hâdim olduğumuzu biliyor. Ecerini ne kadar geç olsa yine verir; hiç fütur getirmemeliyiz; ümidvarım ki bu da yakındır ve belki pek yakındır. Şimdilik sana verilmek üzere Mösyö Firmana on lira gönderiyorum, alırsın. Bundan peyderpey gönderirim ve seni parasız bırakmam. Yalnız Mösyö Firman'dan kendisine gönderilmek için müsaade istihsal etmelisin. İki üç gündür Londradayım; daha burada bulunacağımı. Gelecek aya doğru Mısır'a gitmek üzere aşağılara doğru akacağım. Mektupları eskisi gibi Parise gönder, ben alırım. Kâzım benimle beraberdir, üçü Pariste kaldılar. Ethemle Cevdet İngiltereye gelecekler; Tahir bakalım ne olur, belki anı Mısırdaki yerleştiririm. Şimdilik kemali meserretle kucaklar ve Allahın avnu savına tevdi ederim oğlum.

Pederin
İsmail Kemal

de, hiç bir tâmir, ıslâh, hattâ esaslı bir manevra bile görmemişti. Bahriye kadrosu, Sultan Aziz'in hal'ine iştirâk ettiği için Padişahın gözündə daima mimli idi. Harb gemileri, ya Haliç'de, ya Çanakkalede demirlemiş yatıyorlardı. Zamanın terkiib meraklıları bu gemiler için «lenger endâz-ı mehâbet **= Heybetle demir atmış bulunan**» tâbirini kullanıyorlardı. Fakat bu tarihten iki yıl evvelki Türk - Yunan harbi sırasında, **heybetle demir atmış olan** bu harb gemilerinden hiç birisi, Çanakkaleyi aşabilme kudretini gösterememişti. Çünkü hepsi yosunlanmış, kazanları çürümüş, altları temizlenemeyecek kadar feci midye bağlamıştı ve Balkan harbindeki büyük felâketin sebeblerinden birisi de, donanmanın bu hazin ve feci hâli idi.

Mahmut Paşa bütün bunları biliyor ve kayınbiraderinin siyasetine karşı mücadele etmenin, memleketi kurtarmanın tek yolu haline geldiğine samimiyyetle inanıyordu. Ne kadar hazindi ki, devlet, memleket hudutlarını terkemesinde zarar gördüğü ve kendi tebeası olan bir insanı tevkif edebilmek için bir ticaret gemisinin ardına takacak harb sefinesi bulmakta sıkıntı içinde idi ve imzaladığı milletlerarası ahitler ve mukaveleler, kendisinden bu hükümranlık haklarını almış bulunuyordu... Bu sebeble, Avrupa yolcularının endişesi, Çanakkaleyi geçinceye kadardı.

Bu endişeler, uyumadan geçirilen bir gecenin safağında, büsbütün kayboldu... Senelerce, Mahmut Paşanın, ve bilhassa iki oğlunun hayalini dolduran tehlikeli rüya, nihayet hakikat olmuştu: Georgie, ertesi günü öğleye doğru, Çanakkaleyi de geçmiş, açık denize çıkmıştı. Yolcular, Marsilyaya çıkacaklar, oradan Parise gideceklerdi.

SARAYDAKİ FIRTINA DEVAM EDİYOR :

Mabeyn başkâtibi Tahsin Paşa hatıratında, firar hâdisesinin ancak ertesi günü sabahleyin haber alındığını kaydeder... Diğer kaynaklar ise, gece yarısından sonra, bizzat Padişaha ileştirilmek «arz ve istirhamıyla» İstanbul'dan ayrılışın ihbar edildiğini bildirmektedirler. Birinci ihtimal daha doğrudur.

Çünkü Sultan Hamid, haberi alınca, hatırına gelen ilk tedbirleri derhal aldırış, Avrupa trenlerinin çok sıkı bir kontrolden geçirilmesini irade etmiş, Edirne valisini «telgraf başına» çağırarak, Mabeyn'den ve kendi dikte ettiği arama emirlerini vermiş, Kal'a-i Sultaniye, yâni Çanakkale mutasarrıflığına yine aynı şekilde irade lebliğ edilmiş, işte bu sırada garib bir vak'a, Kongo vapurunda cereyan etmiştir.

Kongo vapuru, yolcular ve yükleriyle, Georgie'den dört saat sonra hareket etmiş, daha az yollu olduğu için ancak, ertesi günü akşama doğru Çanakkale önlerine gelmişti. Vapur, Çanakkaleye çıkaracağı yolcu ve yük olmadığı için, yoluna devam edecekti. Mutasarrıf Namık Paşa, beraberinde Bahriye Miralayı Hıfzı Bey olduğu halde, vapura yanışmış, volen listesini istemiştir. Aranana, bir Baba ile iki Oğul idi. Tesadüfe bakınız ki, Kongo'da, hakikaten bir Baba ile iki Oğul vardı ve bunlar, İstanbul'dan binmişler. Marsilya'ya gidiyorlardı. Pasaportların hakikî ve isimlerin gerçek isimler olamayacağını bilen Mutasarrıf Paşa, eldeki pasaportların Ermeni isimleri olmasına rağmen, Mabeyn'in de hısmından korkarak bir iş yapmış olmak için, Çanakkale'de, Mahmut Paşayı tanıyan kimseler aradı ve bu arada, Kongo'daki Baba ile Oğul'un telgrafla tariflerini yaptı. Tabiidir ki, neticesiz

kalan bu arama taramalar sırasında, Georgie de, hedefine ulaşmıştı.

Sultan Hamid, ne bahasına olursa olsun, enişte ve yiğenlerinin faaliyetine mâni olmak ve onları İstanbul'a geri getirmek kararında olduğu için, artık, kudretinin eremeyeceği ve sözünün geçemeyeceği bir ülkeye varmış olduklarına kanaat getirdiği yakınlarını yine İstanbul'da gözünün önünde bulundurmak için siyasî tedbirlerin hepsini birden almak istedi: Sefirlere, maslahatgüzarlara, konsoloslara birer tamim gönderdi. Daha sonra, 1 Kânunusanî (Ocak) 1900 tarihli ve Jön-Türklerin fikirlerini neşreden **Meşveret** gazetesinde çıkan bu irade-i seniyye şu idi:

«-- Epey zamandanberi şuurunda zaaf eserleri gözüken Damad Mahmut Paşa, zevcesi Sultanın iki oğlunu da alarak müsaadesiz firar etmiştir. Kanunlarımız mucibince Sultanın mahdumları doğrudan doğruya Şevketpenâh-ı Zîşan Efendimiz Hazretlerinin himayeleri altında bulunduğundan ve Sultan Hazretleri de iki oğlunu ısrarla istediğinden, her türlü müessir vasıtalara baş vurularak ve araştırma yapılarak, şâyet Mahmut Paşa bulunduğunuz şehre gelecek olursa, Devlet-i Aliyyeyi temsil ettiğiniz memleketlerdeki resmî memurları ve makamları keyfiyetten haberdar edüb, hiç bir hakkı olmadığı halde beraberinde getirmiş olduğu iki oğlu ile beraber tevkif ve nezaret altında ve en serî vasıta ile İstanbul'a iade edilmesi irade-i seniyye muktezasındandır. Ehemmiyetle tebliğ olunur.»

Ayrıca, bellibaşlı limanlardaki konsoloslara, bu arada, hemen hemen bütün vapurların uğradığı Marsilya'daki konsolosumuza da hususî emirler verilmiş, limana, Osmanlı limanlarından yolcu getiren bütün vapurların kontrol edilmesi ve Paşa ile oğullarını bu-

lanın lutf-u ve in'am-ı şâhaneye mazhar olacağı bildirilmişti. Marsilya konsolosu da, Osmanlı limanlarından gelen vapurları ziyaret ediyor, yolcular arasında Mahmut Paşanın bulunub bulunmadığını öğrenmek istiyordu. Osmanlı karasularından ayrıldıktan sonra, hüviyetini saklamıya asla lüzum görmeyen Mahmut Paşa, konsolosu nezaketle kabul etti. Hakkındaki ittihamları yüzüne karşı söyleyemiyen Lütfi Bey isimli kançılara (o zamanki tâbiriyle şehbender), Padişahın iradesinin kendisinin oğullarıyla beraber İstanbula dönmek olduğunu izah etti. Mahmut Paşa şu cevabı verdi:

«— Hayat ve harekâtım üzerinde, bahsettiğiniz Padişahın şer'-î ve kanunî hiç bir emir ve irade hakkı yoktur. Kendisini metbû olarak tanımıyorum. Bütün kalbimle merbut olduğum Hanedân-ı Al-i Osman'ın şeref ve haysiyetini siyanet ve vikayeyi, Abdülhamid-i Sanî'den daha fazla arzu ettiğimden ve kendimi böyle bir vazife-i vicdaniye ve ahlâkiye ile bağlı hissettiğimden, bu şekilde hareket suretiyle bu Hanedan-ı zîşânın izzet-i nefsi ile ovnamamasını arzu ve ihtar ettiğimi de kendisine bildiriniz...»

Zavallı konsolos, tasavvur bile etmediği bu çıkış karşısında şaşalamış, belki de, geldiğine peşiman olmuştu. Fakat Sultan Hamid de artık anlamıştı ki, ne eniştesi, ne de iki çocuğu ancak kendi iradeleriyle vatana döneceklerdir: Yoksa, Padişah olan şahsının iradesiyle değil... Bu idrâkden sonradır ki, Damad Mahmut Paşa ve oğulları ile Saray arasında çok çetin bir mücadele başladı. Bu şahsî iğbirar ve kırgınlar kavgası değildi. Mücadeleyi şahsında ve fikirlerinde devam ettirecek olan Sabahattin Beyle, dayısı arasında şahsî hiç bir husumet ve hâdise de yoktu. Ayrılık, memleketi derinden ve temelinden alâ-

kadar eden mevzular üzerinde idi ve iki taraftan birisi, prensiplerinden daha geniş ve açık bir ifade ile vatanını sevmeye ve koruma ölçülerinden topyekûn fedâkârlık yapmadıkça aradaki uçurumun dolmasına asla imkân yoktu. Kısa zaman sonra, bunu, Sultan Hamid de, Mahmut Paşa ve Sabahattin Bey de anladılar. Nitekim ibret dolu hâdiseler, seneler sonra, Sabahattin Beyin karşısına, Sultan Hamid'i şahsî istibdadından dolayı yıktığı iddiasıyla, zümre ve fırka istibdadı kuranları çıkarınca, mücadele bu sefer yeni müstebitlerle devam etti, ve bütün bu hâdiseler sırasında hayatta olan Sultan Hamid, sanırsınız ki en derin ve ibretli duyguların muhasebesini yapabildi: Tarihe ve nefesine karşı...

JÖN-TÜRKLER ARASINDA HEYECAN ve BELİREN ÜMİTLER :

Damad Mahmut Paşanın iki oğluyla beraber, bu cesaretli ve pervasız şekilde Avrupaya geçişleri, senelerdir, binbir mahrumiyet içinde, Kanun-u Esasîyi iadeye, yâni, Meşrutiyeti kurmaya çalışan ve kendilerine **Jön-Türkler = Genç Türkler** denilen hürriyetçi hareket arasında, büyük bir heyecan yaratmıştı.

Sultan Hamid'in bütün vatanı örümcek ağı gibi sarmış olan Hafiye teşkilâtının sınırlarını aşarak, yerleştikleri Avrupa merkezlerinden hürriyet ve medeniyet fikirlerini, yabancı devletlerin kapitülasyonlar dolayısıyla imtiyazı, yâni devletin resmî postasının kontrolü altında olmadan vatanın en uzak ülkelerine gönderilen bu mücadeleci kimlerdi?

İttihat ve Terakki nasıl kurulmuştu? Avrupaya yayılan Jön-Türkler kimlerdi? Bu hareket, gaye ve

hedef bakımından, Mithat Paşanın manevî liderliği altında, Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi ve arkadaşlarının yarattığı **Genç Osmanlılar** hareketiyle nasıl bir ruhî ve fikrî irtibat içinde idi? Avrupa bu hareketi nasıl karşılıyordu?

İkinci Abdülhamid'in yıllarca idame ettirdiği istibdad devresi tam mânasiyle 1876 - 1877 Türk - Rus Harbinden sonra başlamıştır. Bu harbin feci neticeleri halk tabakalarında büyük bir ümitsizlik doğurmuştu. Devlet mühim toprak fedakârlıklarına katlanmış, milletin emniyet ve itimat duyguları bir hayli sarsılmış, iç sıkıntılar ve çöküntüler bir kat daha artmıştı. Esasen memleket idaresinde kendi şahsî düşüncelerinden üstün prensip tanımayan ve bu itibarla ruhan müstebit bir padişah olan Abdülhamid, bu maddî ve mânevî kargaşalıktan faydalanarak kendi mevkiini tahkim ve memleketi istediği şekilde sevk ve idare sevdasına düşmüştü. İlk iş olarak da Mebusan Meclisini, müddet tayin etmeksizin, kapatmıştı. (18 Subat 1878).

Memlekette yeni uyanmakta olan reform ve inkılâp cereyanları da, harb neticelerinin doğurduğu umumî yeis ve istirap yüzünden, artık ilk canlılığı gösterememiyordu. «Yeni Osmanlılar» cemiyeti faaliyet gösterecek bir halde değildi. Gayyur ve fedakâr âzaları oraya buraya dağıtılmış bulunuyordu. Sultan Abdülhamid'e kafa tutacak kimse yok demekti. Zira Ziya Paşa ve Namık Kemal Bey de birer memuriyetle merkezden uzaklaştırılmışlardı.

Bu suretle ilk günlerden sonra Sultan Abdülhamid hükûmeti yavaş yavaş mutlakiyete dönmüş ve az sonra da müstebide sekline girmişti. Vükelâ heyeti, idare dizginlerini Sultan Abdülhamid'e teslim etmiş bulunuyordu. Kendisi de bu esnalarda kuvvetli

اعاده و تکلیف .

عبد الحمید ک ل هج بر سوزیه اسیت جائز اولان . صبر و صبر و صبر
 « جلال الدین پاشا کله یکن سوز لر سوزیده » بنج اصرار جبرم
 برنده . « دینه بایر . « صمکه هغه » ترتیب ایندی ک افتراری
 و اجرا ایندی ک طولوبه چی معامله لرینی خارجیه ناطریک « با سکه کاتین
 و منیریکان اوسته آتشد . « عبد الحمید » صادره الوعد الی غیر
 اولان یعنی عمرده بر بالان سوزیده اولان حفره ی سفیرک
 خلیفه کی بم « ادعای و اقصیه سنه بولندنی مالد عمرده آغزنده
 قصدا بر طوعری سوز میفاستد . « مکرکه تعادفا چقیقه اوله
 تکلیفه کلیم : ای عبد الحمید هغه تجویز ایندی ک افتراری « معامله
 ظالمانی اور و باغرت لایه تکذیب ایندر مع . منیریک « تحسینه ک
 « بعد پاشای « مادام که اونلر ایچسه ده نیور « غزل ایچم .
 « مایونی رض قوعی . « تاکه بم قید یلر کونکم تغییر ایلیسه اولسور
 « زاید لیدر افتراری « مظلومه بم جبرم برنده « دینه سوزیده ک
 طوغر و فی الکلا سیه . « نانی . « عبد الحمید ماحیه بایه ده
 ادیه بی « لیر آتقد اکتفا ایچم . « آتقا . « ملت مجلسی
 « شکیو ایچم . « مبعونا « لایه قند « لایه عثمانیه « یان اوتد
 « قابل تطیوه « کل ایسه ده « فقط « صادره عبد الحمید اداره

Damad Mahmut Paşa'nın Sultan Hamid'e el yazısı ile yaptığı tekliflerin ilk sahifesi.

(İlk cümle şöyle başlıyor: Abdülhamid'in hiçbir sözüne itimad caiz olmaz. Maliyeden ayda onbeş bin lira almakla iktifa etmeli, Millet Meclisini teşkil etmeli...)

bir askerî kordonla mahfuz tutulan ve 1832 de Sultan Mahmud tarafından inşa ettirilen Yıldız sarayına geçmişti. Artık Babıâli'nin hak ve salâhiyetleri tamamen Yıldız'a intikal etmiş bulunuyordu. Abdülhamid bundan sonra kendisine kayıtsız şartsız mütavaattan başka bir şey düşünmemiş, halkın ve hakkın ağızını iyice kilitlemiştir.

ABDÜLHAMİD'E KARŞI İLK HAREKETLER :

Bütün bunlara rağmen inkilâp taraftarlarının uyuşukluğu uzun sürmedi. İlk defa istibdat aleyhine Suavi ayaklandı ve 1878 mayısında Çırağan sarayı vak'asını ihdas etti; maksadı Sultan Murad'i iclâs eylemekti.

İkinci vak'a Kleanti Skaliyeri hareketidir. Bu teşebbüs de aynı maksat ve emeli takip ediyor ve Sultan Murad'ı tekrar tahta çıkarmak gayesini güdüyordu. Bu hareket Suavi hâdisesinden bir buçuk ay sonra patlak vermişti.

Bu her iki teşebbüs de muvaffakiyetsizliğe uğramış, alâkadarlar ya öldürülmüş veya mahkûm edilmişlerdir. «Basiret» gazetesi sahibi Ali Efendi, Suavi vak'asından dolayı nefyedildiği gibi, bu gazete muharrirlerinden Süleyman Asaf Bey de üç yıl kalebentlikle Sakıza gönderilmiştir. Skaliyeri hâdisesinden yakasını kurtaran Ali Şefkati Bey de Avrupaya kaçmış ve «İstikbal» gazetesini çıkarmak suretiyle Sultan Abdülhamid devri inkilâp mücadelesinin bayraktarı olmuştur.

Çırağan sarayı hâdisesi ve Skaliyeri komitesi meselesi Sultan Abdülhamid üzerinde çok müessir izler bırakmıştı. Bu gibi vak'aların tekerrürüne meydan vermemek maksadiyle memlekette tazyik arttırılmış

ve bu gibi hareketlere caseret göstermek ihtimali bulunanların yok edilmesine başlanmıştır. İlk iş olarak Türkiye'ye girmesine müsaade verilen Mithat Paşa, İzmir valisi bulunduğu sırada, Sultan Abdülâziz dâvası münasebetiyle mahkûm edilmiştir (1881). Damad Mahmud Celâleddin ve Damad Nuri Paşalarla Mabeyinci Fahri Bey de bu vesile ile mahkûm olmuşlardır.

Sultan Abdülhamid'in bu husustaki istek ve arzusu o kadar şedit ve kat'i idi ki, İzmirde Fransız konsoloshanesine iltica eden Mithat Paşa'nın iadesine mukabil Tunus kıtasının ziyasına bile tahammül göstermiştir. Fransızlar ifa ettikleri teslim hizmeti karşılığı olarak 12 Mayıs 1882 de Tunusu işgal ettikleri zaman bu haksızlığa Osmanlı hükûmetince âdetâ lâkaydi gösterilmiş ve sathî bir protesto ile iktifa olunmuştur. Daha evvelleri Cezayir dayılarının korsanlık hareketleri ve konsoloslarının hakarete maruz kaldığı bahanesiyle Cezayir'i 31 Ocak 1830 da işgal eden Fransızlar, beliren bu fırsattan istifade ile, Tunusa hiç yoktan sahip oluvermişlerdir.

Tunusun ziyai acısı henüz unutulmadan bu işgalden takriben bir sene sonra 13 Eylûl 1882 tarihinde İngilizler de Mısır'a - Arabî isyanı vesilesiyle - asker çıkarmışlardır.

«İTTİHAD VE TERAKKİ» NİN DOĞUŞU :

Rus mağlûbiyetine ve topraklarımızın ziyasına inziham eden Tunus ve Mısır'ın yad ellere geçmesi halkta büyük hoşnutsuzluklar tevhit etmişti. Mithat Paşa muhakemesi ve inkilâp taraftarı olan münevverlerin birer birer merkezden uzaklaştırılması, bu hoşnutsuzluğu besliyor ve Sultan Abdülhamid'in key-

fi idare ve istibdadına karşı cephe alınması lüzum ve arzusu birçok gençlerin konuşma mevzuunu teşkil etmeğe başlamış bulunuyordu. Hafiye teşkilâtının mevcudiyeti, sansürün günden güne tahammül edilemez bir şekilde artması ve matbuata konan takyidat bu memnuniyetsizliği bâriz bir surette desteklemişti. Bu itibarla yüksek mekteplerde bâzı hareketler basgöstermiş, istibdat aleyhine teşkilâtlanmak emeli kuvvet bulmuş ve inkilâp hareketlerine tevessül edilmiştir.

Bu vâdide ilk önemli kurum, Tıbbiyelilerin vücudunda getirdikleri «İttihat ve Terakki» cemiyetidir. Cemiyetin ilk adı «İttihadı Osmanî» dir. 1889 senesi Mayısının 21 inci günü Ohrili Dr. İbrahim Temo, Arapkirli Abdullah Cevdet, Diyakirli İshak Sükûti, Kafkasyalı Mehmet Reşit ve Bakûlu Hüseyin zade Ali Beyler tarafından kurulmuştur. Konyalı Hikmet Emin ve İsmail İbrahim Beylerin de müessislerden olduğu bazı neşriyatta tesadüf edilmiştir.

Bu teşekkülün vücut bulduğu sıralarda bilâhare Meclisi Mebusan ve Âyan Reisi olan Ahmet Rıza Bey, Bursa Ziraat Mektebi müdürü idi ve «Nilüfer» gazetesinde bazı umî makaleler neşreder, resmî günlerde Sultan Abdülhamid hakkında medhiyeler yazardı. 1889 Paris Sergisini ziyaret maksadiyle Parise gitmişti. Orada kaldı ve padişaha lâyhalar göndermeğe başladı.

İşte Ahmet Rıza Beyin bu faaliyetinden haberdar bulunan Tıbbiyeliler, cemiyetlerini hariçte temsil etmesi için Avrupaya kaçırılan Ahmet Verdânî, Doktor Nâzım ve Ali Zühtü Beyler vasıtasıyla kendisine müracaatta bulunmuşlar ve muvafakat cevabı almışlardı. Hattâ «İttihat ve Terakki» ismi yapılan muhabere neticesi bu sıralarda tekrâr ettirilmistir. Ah-

met Rıza Bey Auguste Comtes'ın pozitivist mesleğine meclup bulunduğundan cemiyetin adını pozitivistlik remzi olan «Ordre et Progres» konması tavsiyesinde bulunmuştu. Fakat Türkçede «Nizam ve Terakki» mânasına gelen bu ünvanı gençler ufak bir tâdile uğratmışlar ve «Ordre» yerine Union = İttihad kelimesini muhafaza ile cemiyetlerine «Union et Progres = İttihad ve Terakki» adını vermişlerdir.

İşte bilâhare inkılâp vâdisinde vukua gelen bir çok teşekküllere bu ünvan alem olmuş ve Avrupa'da çıkan birçok Türkçe gazeteler bu nama izafeten inşisar etmiştir. Demokratik bir zihniyet taşıyan cemiyet müessislerinin gayesi istibdadı yıkmak ve meşrutiyeti iade ettirmektir.

«İttihad ve Terakki» cemiyetinin müessisi olmak üzere, umumiyet itibariyle, yukarıda isimleri zikredilen zevat tanınmakta ise de müessislerden İbrahim Temo Bey, neşrettiği bir eserde (1) Ali Rüşti Beyi (sarklı) reis, Şerafeddin Mağmumî Beyi zabıt kâtibi, Asaf Derviş Beyi (paşa) da kasadar olarak göstermekte ve cemiyetin 1305 (1889) da kurulduğunu ve ilk içtimaa «İnciraltı» toplantısı adı verildiğini ve Necmeddin Arif Beyin de bu içtimada hazır bulunduğunu tasrih eylemektedir.

1909 da Kahire'de neşredilen «İnkılâp» isimli eserde ise İbrahim Temo Beyin teklifi üzerine 1307 (1891) de Edirnekapısı haricinde Arnavut Aluş Ağasının isticarında bulunan Mithat Paşa bağında dokuz kişilik bir içtima yapıldığı yazılıdır. (İbrahim Temo Bey bu içtimayı Onikiler diye kaydetmektedir.) Cemi-

(1) Dr. İbrahim Temo, «İttihad ve Terakki Cemiyetinin teşekküllü ve Hıdematı vataniye ve İnkılâbı millîye dair Hatıratım» S. 303. Mecidiye (Romanya), 1939.

yetin ilk teşekkülünde, Doktor Saip Paşa zamanında serbest müdavelei efkârda bulunan Tıbbiye talebeleri Zeki Paşanın mektep nâzırlığına tâyininden sonra baskı altına alınmışlar ve hattâ Muzaffer Hasan, Eşref Ruşen ve Hasan isimlerinde üç Tıbbiyeli tarafından verilen bir jurnal üzerine Şefik Ali, Ahmet Bahtiyar, Abdullah Cevdet, Mehmet Reşid, Rıza Servet, Şerafeddin Mağmumî, Mikail Oseb, Tekirdağlı Mehmet ve Nakiddin Celâl Efendiler tevkif ve Ferik Avni Paşa divanı hurbine sevk edilmişlerdir. Ve fakat birkaç ay hapisten sonra da affa mazhar olmuşlardır.

Artık bu teşekküle karşı Sultan Abdülhamid idaresinin tazyiki arttıkça cemiyet de gelişmiş, Tıbbiye mektebi haricine sızan inkılâp havası yalnız İstanbul muhitini kavramakla kalmamış, yavaş yavaş memleketin diğer mıntakalarına da yayılmış ve münevverler yer yer birlikler tesisine koyulmuşlardı. Ezcümle İzmir'de bazı kültür sahasında vücut bulan birleşme yavaş yavaş veçhesini değiştirmiş, istibdat idaresine karşı muhalefet vâdisine sapmıştır. İzmir'de «Hizmet» ve «Âhenk» gazetelerini tesis eden dâva vekili Tevfik Nevzat Bey de bu vâdide çalışan ve memlekette istibdadı yıkmak için ilk mücadelevé atılanlardan biridir. 1892 de ideal arkadaşları İzmir Maarif müdürü Emrullah (1) ve avukat Güzel Hasan Beylerle Paris'e kaçan ve orada «Hizmet» gazetesini neşreden Tevfik Nevzat Bey, affından sonra İzmir'e gelmiş ve fakat hakkında verilen bir jurnal üzerine Tokadîzade Şekip ve Şair Abdülhalim Memduh Beylerle Bitlis'e sürülmüştür. Bilâhara Payas kalesine sev-

(1) Maarif Nâzırı Emrullah Efendi.

kedilen bu gayretli vatansever orada binbir acı içinde hayata gözlerini kapamıştır.

Ateşin bir genç olan Doktor Süleyman Osman Bey de Şam'da ordu zabitanı arasında teşkilât kurmağa çalışanlardan biridir. Bu inkılâpçı vatan fedailerini birer birer saymak mümkün değildir. O tarihlerde memleketin bütün köşe ve bucağında inkılâp hamlelerine oldukça kuvvet verilmiş ve her muhitte bu uğurda nefislerini fedaya hazır gençlere rastlanır olmuştur.

İşte inkılâp hareketleri bu gibi gayretlerle az zamanda inkişaf etmiş ve yüksek mektep talebelerinden birçokları «İttihad ve Terakki» cemiyetine intisapta tereddüt göstermemişlerdir. Bahusus Ahmet Rıza Bey tarafından Paris'te 1895 tarihinde «Mesve-ret» gazetesinin neşrine başlanması her muhitte büyük alâka uyandırmış, Tıbbiye mektebinde olduğu gibi diğer mıntakalarda da bazı hürriyetperverlerin faaliyetine geçmelerine ve cemiyetler kurmalarına vesile vermiştir.

Cemiyete ilk intisap edenler Tıbbiyeden Şerafeddin Mağmumî, Asaf Derviş (paşa), Giritli Mehmet Ali, İzmirli Ali Şefik, Giritli Şefik Ali, Yenişehirli Ali Bahtiyar, Rodoslu Süleyman, Tıbbiyeli Hayri, Nazmi, Nakih Celâleddin, Abdülkerim Sebati, İsmail Şükrü, Abdullah, Batumlu Mustafa Reha, Süleyman Emin (paşa) Beylerle İsmail Safa Bey, Muhiddin Bey (paşa), Hamid Zafir Bey, Nâci Bey (paşa), Haydar Rifat Beyler ve Giritli Naim ve Boşnak Mehmet Ali Paşalardır.

Cemiyetin ilk beyannamesi Doktor Abdullah Cevdet Bey tarafından kaleme alınmıştır.

İttihad ve Terakki Cemiyeti kurulduğu sırada Avrupa ile muhabere, Galata'daki Fransız postahane-

VERİLMESİNE CESARET EDİLEMİYEN TELGRAF...

İşesi aşağıda görülen zaptıye nazırı Nâzım Paşa anlatır: «— Damad Mahmut Paşanın Avrupaya firarından sonra Sultan Hamid'in asabı öylecesine bozulmuştu

ki, yanında, bu hâdiseyi hatırlatacak en küçük bir vak'anın bile zikredilmesine bütün bendegân azamî riayet ederlerdi. Hatta bir defa cedd-i mubarekleri Sultan Mahmud'dan bahsetmek ihtiyacı zarûresini hisseden Tahsin Paşa, Hünkârın dedesinin ismini ziketmeden arz tezkeresini takdim edebilmek için saatlerce uğraşmıştı. Bu hiddete sebep, Mahmut Paşanın açıkça, ve, mündericatı cümlece okunan çok ağır telgraflar çekmesi idi. Kanâatımca Damad Mahmut Paşa bunları kasden böylece yapıyor ve telgraf mealinin mümkün olduğu kadar

çok kimse tarafından okunmasını arzu ediyordu. Bir defa öyle bir telgraf keşide etmişti ki, ben Mabeyn-i Hümayunda iken gelmiş olan bu telgrafı hiç kimse arza cesaret edemiyordu. Oradan derhal uzaklaşmak için bir vesile icat ettim.»

*
*
*

Mahmut Paşanın kayınbiraderine gönderdiği mektuplar, gerçekten, sadece hakikatlerin değil, medenî cesaretin şaheser örnekleri idi.

Bunlardan sadece birisinden bazı metinlere göz atmak, bugün dahi, ibret ve heyecan telkin eder:

«— Zat-ı Şâhaneleri hakikati değil, riyayı ve tabas-busu arıyorsunuz. Memur olarak kullandığınız eşhas, memleketin şayanı itimad ve hürmet şahsiyetleri değildir. Aksine, esafil-i nâsdan bir takım cahiller, bunamış ihtiyarlar, yalancı ve müfsid entrikacılar, hepsi de müdahane ile, rüşvetle, yağma ile, irtikâb ile tanınmış kimselerdir. İşte bunun içindir ki erbab-ı namus ve fazilet yanınıza yanaşamıyorlar.

Zat-ı şâhanelerinin tesis buyurduğunuz bu idare tarzı acaba hangi mütemeddin memlekette vardır? Bu gibi unsurlarla bir milletin hayat ve saadetini temin etmek mümkün müdür? Siz, Onbeşinci Lui'nin benden sonra cihan yıkılsın sözünü kendinize düstür ittihaz etmişsinizdir. Siz yalnız, kendi nefsinizi düşünüyorsunuz. Hukuk ve hayat-ı beşeriyenin kâffesini ayaklar altında çiğniyorsunuz. Milletin saadeti sizin için mevzu dahi değildir. Yirmi dört milyon insan hodpesentliğinizin kurbanı oluyor. Bir lâhza düşünüp tetkik edecek olursanız, anlarsınız ki en doğru hâkim milletin vicdanıdır. Siz millete karşı tevzi-i adalete, onu şayan-ı ihtiram hale getirmeye mecbursunuz. Çünkü, buna memursunuz. Bu sebeple mesainizi de şeriata ve adalete intibakla mükellefsiniz. Bunları yapmadığınız takdirde, huzuru hakda ve huzuru millette mes'ulsünüz.

Maarifin, maliyenin, iktisad-ı millînin, ordunun hâl-i sefilânesi, dehşet-i istibdad ile kaniyan kalblerden yükselen feryat ve iştikâ, ef'al ve efkârınız hakkında en parlak birer burhandır. Vatanın sebebi felâketi, bunca mezalimin müsebbibi sizsiniz. Döktüğünüz kanlar, söndürdüğünüz hânümanlar, uydurduğunuz yalanlar herkesce malumdur. İslâm ve Hristiyan binlerce benîbeşer mahvoldu. Tecbânız istibdadınızdan kurtulmak için firar ediyor, vatan boşalıyor, bunun neticesi olarak vâridat azalıyor. Siz ise bunlara hiç ehemmiyet vermiyerek güya buna karşı durur gibi saltanat-ı mağrurâne ve eblehânenize devam ediyorsunuz.

Hiç bir hükumette görülmedik rütbeler, nişanlar ih-dası, varidatı hükumetin on milyonu tecavüz etmediğini hiç düşünmeden hırsız nazırlara, bunamış bir sadrıâzama iki bin lira maaş vermek gibi mecnûnâne israfattan, se-bepsiz harekâttan tevekkî etmiyorsunuz. Sizi hiç bir şey tevkîf edemiyor.

Hayatınıza suikasid ve zevcemin mücevheratını sir-kat eylediğimi, henüz çocuk addettiğiniz evlâtlarımı kan-dırıp kaçırdığımı vesile ederek şehbenderlerinize sefirle-rinize tevkîfimi emrettiğiniz zaman nefsinizde hiç utanç duymadınız mı?

Memleketimiz zengindir. Refah ve saadete müstaidir. Şimdiki nüfusunun yirmi mislini beslemeye müsaittir. Fakat heyhat!.. Vatana bir haydut çetesi atılmış, bunca servet ve hazineler heder oluyor, ve sizin yüzünüzden bü-tün bu sevimli topraklar yürekler parçalıyacak derecede harabeye yüz tutuyor. Kendi namınıza muhtelif banka-lara koyduğunuz, sırf menfeat-ı şahsiyeniz için ihsan ola-rak tevzi ettiğiniz, bir çokları için israf ettiğiniz milyon-larla bugün devlet-i Osmaniye mükemmel bir donanma-ya mâlik olur. Bu sayede ne Girit elimizden gider, ne de Yunanlıların kalbinde bir hiss-i intikam tevliid eden har-be sebebiyet verilirdi. İşte bu hataların kâffesi sizden sa-dır olmuştur. Bunların hepsi de gayrı kabili afivdir.

Size bu hakikatleri sekiz senedir arzettim. Siz ne bundaki hüsnü niyeti anladınız, ne de sadakatimi takdir ettiniz. O halde, İstanbulda bulundukça hakikatleri el-bet anlatamıyacaktım. Düşündüm: Zat-ı Şahane kabiliyet-sizdir. Dinleyip anlamak istemiyor. O halde milleti ay-dınlatayim, ona bugünkü idarenin zararlarını, tehlikele-rini, ona bu idareyi değiştirmek lüzumunu izah edeyim dedim, işte bu vazifeyi ifa etmek ve vicdanımı her türlü mes'uliyetten kurtarmak için Avrupaya geldim.

İslâmım ve Türküm. Cins ve mezhep ayırmadan va-tanıma hizmet etmek istiyorum. İki oğlum da aynı fikir-dedir. Buraya sırf bu mukaddes vazifede bana yardım için gelmişlerdir.

si ve Toustin Paşa delâletiyle yapılıyordu. Harbiye mektebi muallimlerinden bulunan bu Türk muhibbi aynı mektep muallimlerinden Çürüksulu Ahmet Beyin (paşa) ricasına teb'an mektup ve gazeteleri Fransız postahanesinden alır ve Ahmet Beye teslim ederdi. Kendisinin ecnebi bulunması nazarı dikkati celbetmeden bu tavassutun ifasını kolaylaştırıyordu. Bu tehlikeli işi sonradan, firarlarından evvel, Tıbbiyeden Rauf Ahmet, Arif ve Nuri Ahmet Beyler deruhte etmişlerdir. Bu fedakârlar aldıkları evrakı postahane yakınında bulunan Okçu Musa camii avlusunda aralarında taksim eder ve alâkadar teşekküllere tevzi vazifesini yerine getirirlerdi. İttâ bu gençler Fatih medreseleri pencerelerinden gazete vesair evrakı matbua atmakta da meleke peyda etmişlerdi. Gazete tevziyatında en çok faaliyet gösterenlerden biri de askeri inşaat dairesi mümeyyizlerinden Hıfzı Beydi.

Yukarıda da işaret ettiğim gibi bu fedakârları ayrı ayrı saymak maatteessüf imkânsızdır. Burada bana düşen vazife cümlesini memleket namına, minnet ve şükranla anmaktır.

TIBBİYELİLERİN FAALİYETLERİ :

«İttihad ve Terakki» cemiyetinin teşekkülü Sultan Abdülhamid idaresini ürkütmüş ve müessir ted-

Şunu unutmayınız: Adaleti mağlûp eden bir kuvveti, Cenab-ı Hak, şerirler için icat hakkını vermemiştir: Mağlûp olacaksınız!»

*
**

Doğru... Neticede adalet mağlûp olmadı amma, adaleti mağlûp edeceğini zannedenler, öylece birbirini takip etti ki, neticeler değişmedi...

birler ittihazına sebep olmuştu. Artık hapisler, nefiyler günlük meşguliyet haline girmiş ve gönüllü gurbetzedeler Paris, Cenevre ve Kahire şehirlerine sığınmağa başlamıştı.

İnkılâp uğrunda mahkûm olanlar, nefye uğrayanlar veya firar edenler «İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler» de ayrı ayrı tafsil edildiği için burada onlardan tekrar bahse lüzum görmedim. Maamafih bu hürriyetperverlerin bir kısmı mahkûm veya nefvedildikten ve bir kısmı Avrupa'ya firarla «Jön Türk»lere iltihak ettikten sonra Tıbbiye mektebindeki faaliyet sekteye uğramış ve ümitsiz bir durum hasıl olmuştu. Teskilâtı idare ve idame gayreti hemen hemen Tıbbiyeli Hayri, Doktor Kerimî, Doktor Şeref ve İzzet Beylere münhasır kalmış gibiydi.

Vaziyetin böyle sönük ve durgun bir hal kesbettiği sıralarda Harbiye Nezareti Dördüncü Şube hesap müdürü Hacı Ahmet Bey, oğlu Tıbbiye talebesinden Saraceddin Bey delâletiyle Tıbbiyeli Sabri Bey ile görüşmüş ve yeni baştan faaliyete sebep olmuştur. Hattâ aralarında verilen karar mucibince Sabri Bey ufak bir seyahat yapmış ve mukaddema cemiyette intisap suçundan mahkûmen Akkâ kalesine gönderilen Şefik Beyle görüşmüş ve teşkilât hakkında müdavelei efkârda bulunmuştur.

Sabri Beyin seyahatten avdetini müteakip Hacı Ahmet Beyin riyaseti altında Sabri ve Hüseyin Avni Beylerden mürekkep bir heyeti merkeziye kurulmuş. Nâdir Bey de kitabet vazifesini üzerine almıştı. Sonraları Müşir Fuat Paşa, Müşir Kâzım Paşa (Merkez kumandanı), Şeyh Abdülkadir Efendi, Şeyh Naili Efendi ve biraderi Hakkı Bey (Şûrayı Devlet âzası), Nâdir Bey (Nümuneî Terakki müdürü), Hüseyin Avni Bey (Nümuneî Terakki ders nâzırı), Necip Paşa (eski

sefirlerden), Esat Bey (Nafia muhasebecisi), İhsan Bey, Seydi Bey v.s... de cemiyete intisap etmiş bulunuyorlardı. Artık Harbiye mektebi, Mülkiye mektebi şubeleri kurulmuş, hattâ saray muhafızlarından Hurşid Bey delâletiyle askerî bir teşekkül bile vücut bulmuştu. Cemiyetin bu kadar ehemmiyet kesbetmesinde Doktor Hâmid Hüsnü ve Nureddin Beylerin de büyük yardımları görülmüştür.

Cemiyet rüesası Beyoğlu Mevlevî tekkesi şeyhinin yardımıyla veliahd Reşad Efendi (1) ile de teması girmiş ve 1897 senesi ortalarında Sultan Abdülhamid'in hal'i kararlaştırılmıştı. Hacı Ahmed Beyin samimî dostu bulunan Şeyh Abdülkadir Efendi Yıldız Sarayındaki bazı silâhşorları kazanmış ve hal' meselesi için yardımlarını temin etmişti.

Ahval bu şekle girince verilen hal' kararının tatbiki arifesinde haricî müdahaleye meydan bırakılmasını temin maksadiyle keyfiyetten Ahmet Rıza Beyin de haberdar edilmesi takarrür etmiş ve kendisine bu hususta bir mektup yazılmıştır. Lâkin bu mektuba Doktor Nâzım Beyin müphem surette cevap vermesi ve Avrupa'ya kaçmış olan Kadri Raşid Beye (paşa) gönderilen mektuba gelen cevapta da muvaffakiyet temin edilemediği takdirde kendilerinin Fransa'dan çıkarmaları ihtimalinden bahsedilmesi infialî mucip olmuş ve Hacı Ahmed Beyin riyaset ettiği cemiyet merkezi Ahmet Rıza Beyin İttihad ve Terakki Cemiyetinden ihracına karar vermiştir. Fakat Sultan Abdülhamid hakkındaki kararın tatbikine geçileceği sırada şifre kâtipliği yapan Nadir Bey Mekâtibi Askeriye müfettişi İsmail Paşa'nın tavassutiyle bütün bu hazırlıkları Yıldız Sarayına ihbar etmiş ve tevkif

(1) Reşad Efendi Mevlevî tarikatına mensuptu.

edilen Sabri Bey Yıldız'da Arap İzzet Paşa ve Kâmil Beyler tarafından istintak altına alınmıştır. Neticede başta Hacı Ahmet Bey olduğu halde birçok hamiyetli zevat mahkûm edilmişler ve menfaya gönderilmişlerdir. Bu meyanda Müşir Kâzım Paşa, Hüseyin Avni, Yüzbaşı Hasan, İhsan Şerif, Ali Seydi Beylerle Şeyh Naili Efendi ve bütün ailesi efradı muhtelif mintakalara sevk edilmişlerdir. Bu felâketten sonra umumî merkez infisah etmiştir.

MURAT BEYİN GİDİŞİ VE DÖNÜŞÜ :

Osmanlı Devletinin Düyûn-u Umumiye adını alan alacaklı devletlerin teşkil ettiği idarede devletin mümessili olan, aynı zamanda Mülkiyede «Umumî Tarih» okutan Murad Beyin, gençlik arasında büyük bir nüfuzu ve sevgisi vardı. Sultan Hamid'e verdiği ıslâhat lâyihası Padişahı ürkütmüş, çevresinin hafiyelerle çevrildiğini ve günün birinde tevkif edileceğini anlıyan Murat Bey, Avrupa'ya kaçmış, **MİZAN** gazetesini orada neşretmeye başlamış, **Mizancı Murat Bey** olarak, adı bütün İmparatorluğa yayılmıştı.

İttihad ve Terakki'nin **Meşveret** ve **Mizan** gazeteleri, Sarayı çok ürkütmüş, serhafiye Ahmet Celâlettin Paşa, İttihad ve Terakki liderlerini memlekette dönmiye razı etmek üzere Avrupa'ya gönderilmişti.

İstanbul'dan çok uzakta ve İmparatorluğun yaşanılması en güç yerlerinde, medenî ve bilhassa fikrî hayattan mahrum köşelerde sürgün hürriyetçilerin sayısı her gün artıyordu. İstanbul'da, bir vapur, **daima istim üzerinde** bulundurulurdu. Ahmet Celâlettin Paşa Murat Beye, eğer mücadeleden vazgeçerlerse, ıstarap çekmekte olan ve çoğu çok genç yaştaki si-

فطامہ سندہ بید قات منور دور ، اہلون سرور .
 مابنا - عجب تحمید بزرگ کیس جنوں ابدی کج حالہ یاد شاہقندہ
 کندسی استغنا ایمنج . اور ویاہ حکام . بانقہ کردہ برچو
 بارہن وار . اور ملک فائزندہ ان آئندہ آیدہ الہ
 بیک لرا آید . پشاهانہ کجیر کہ ارتو ملک اور ملک
 برفدہ محو اولدین نبشیر .
 خاما - بونہ اجرا ایدندہ صوکرہ کلیم تاکہ آلتی جمہ
 آیدندہ ویکلیم امکڑ بونہ کیتہ اولاسیہ .
 امار محمود .

Damad Mahmut Paşa'nın Sultan Hamid'e tekliflerinin son cümleleri.

(Şöyle diyor: Abdülhamid bu tekliflerimi kabul etmediği takdirde kendisi Padişahlıktan istifa etmeli. Avrupa'ya çekilmeli. Bankalarda çok parası var. Artık milletin onun yüzünden mahvolduğu yetişir...)

yası sürgünlerin affedileceğini, Avrupa'da olanların da, istedikleri mevkilere ve vazifelere getirileceğini söyledi. Sultan Aziz devrinde Yeni Osmanlılar, Mısırlı Prens Mustafa Fazıl Paşanın maddî yardımlarına sahip idiler. Halbuki ikinci Jön-Türk hareketinde, yâni Sultan Hamidle mücadele ederek, meşrutiyeti ve hukuk devletini hâkim kılmak mücadelesini yapmakta olanların böyle bir dayanağı yoktu. Murad Bey, teşkilâta sahip olmadan ve bu teşkilâtı maddî imkânlarla dayandırmadan neticelerin alınmayacağını kavramıştı. Asıl sebep olarak da, kendisi ile Ahmet Rıza Bey arasında başgöstermiş olan anlaşmazlık vardı. Bu anlaşmazlık, Jön-Türkleri ikiye böldü. Nihayet Murad Bey, Avrupa'dan döndü ve Mizan'ı İstanbul'da çıkarmaya başlamakla, Sultan Hamid gayesine erişti. Halk efkârında, bilhassa Batı mahfillerinde nüfuz ve sempatisini kaybetti. Damad Mahmut Paşanın iki oğlu ile beraber Avrupa'ya geçişine kadar olan safha içinde de, Ahmet Rıza Bey, İttihad ve Terakki'nin tabii lideri olarak mevkini muhafaza etti.

MAHMUT PAŞA'NIN AHMET RIZA BEYE MEKTUBU :

Damat Mahmut Celâlettin Paşa, İstanbul'dan ayrılışını hattâ bizzat kendi tahmininden daha kolay şekilde tahakkuk ettirince, zamanlardır tasavvur ettiği mücadeleye başlamadan, Jön-Türk hareketinin tabii lideri telâkki edilen Ahmet Rıza Bey'e bir mektup gönderdi. Paris'te Meşveret gazetesini çıkarmakta olan Ahmet Rıza Bey, Mahmut Paşanın bu mektubunu metin halinde gazetede neşretti ve Paşaya uzun bir cevap vererek artık mücadelenin, Hanedan'ın en mâruf zatının iştirakiyle meşruiyetini ve mânevî

zaferini kazandığını bildirdi. Mahmut Paşa mektubunda şöyle diyordu:

«— Vatanımızın uğrunda yapılmakta olan mücadelenin, bugün ne düşündüklerini açıkça söyleyemiyen bütün Osmanlıların kalbinde nasıl bir şükran uyardığını tarif ve izah edebilmek güçtür. Çünkü bu mücadele, can çekişen vatanın son ümididir.

Türkiye bir asırdanberi yetiştirdiği en kıymetli evlâtlarını birlikte ve aynı gaye için müşterek mücadelenin sakafına toplamıştır. Bu hakikat, öyle zannediyorum ki, çok yakın istikbalde bütün erbab-ı namusu toplayacak ve bunların mevcudiyetine rağmen, onlardan kaçınan ve ürken makam-ı hilâfet ve saltanat sahibini huzur-u tarikte mahkûm edecektir. Görülmektedir ki hüsnüniyet sahibi ve vatanperver bir tâcîdar için yapılacak yegâne şey, hepsi ayrı ayrı kıymet olan vatanperverânı etrafına toplayarak, elem-dide vatani felâketlerden halâs etmek olduğu halde, bunun aksi yapılmakta ve ilimden, mantıktan, hak ve hürriyetten korkulmakta, bunları müdafaa edenler de menfur ve mel'un addedilmektedir. Bu hâl ve hareket, vatanımızın haricî düşmanlarının da mahv-ü perişanîmiz için bekledikleri neticedir.

Ben şuna kaniim ki, eğer bu dertlerden halâs olacak isek, ancak kendi irademiz ve faziletimize istinad edeceğiz. Bugün içinde çırpındığımız felâketten kendimizi kurtarmıya yine kendimizin muvaffak olabileceğimizi mahzun kalbimizle düşünameliyiz. O halde ümidimizi kesmiyelim. Elele verir çalışırsak, sahil-i selâmet gözlerimizin önünde çabuk nümâyan olur. Ki, bu netice vatan-ı mukaddesin yegâne ümididir.»

AHMET RIZA BEYİN CEVABI :

Ahmet Rıza Bey, samimî ve açık yürekliliğın vecîz bir vesikası olan bu mektuba, uzun ve heyecanlı bir cevap verdi: Kendisinin biricik maksadının memlekette hukuk ve hürriyet nizamının tesisi olduğunu, bu gayeye müteveccih olduğu takdirde, Sultan Hamid'in şahsına karşı hiç birisinin asla menfî his beslemediğini ve Padişahın da şahsî haysiyet ve menfaatinin zaten bu neticelerin bir ân evvel tahakkukunda olduğunu izah ederek dedi ki:

«— Hanedan-ı Saltanattan en mâruf bir zatın vatanını kurtarmak için kendisine muavenet elini uzatmış olmasından dolayı fırkamızın minneti sonsuzdur. Mücadele arkadaşlarımla beraber beni en çok memnun eden bir şey varsa, o da, bu samimiyet ve itimadın irfan ve ilim sahibi, efkâr-ı vâsia ve hürriyetperverâne amâle mâlik kıymeti müsellemlerle bir recül-ü devletten gelmiş olmasıdır. Sâbık bir nâzır olarak ve Padişahın efkâr ve niyetlerine en ziyade vâkıf olarak, zat-ı devletlerinin bu fikirleri, mücadelemizin meşruiyyetine en kat'î delil ve isbattır.»

Ahmet Rıza Bey, daha sonra Damad Mahmut Paşayı ziyaret etti ve kendisine hareketin gayelerini ve şahsiyetlerini izah etti. Şurası muhakkaktır ki, Damad Mahmut Paşa, Sultan Hamid'in siyasetine karşı yapılan mücadelede, daha ilk ânlarda bile, Ahmet Rıza Bey ve arkadaşlarından farklı düşündüğünü görmüştü. Fakat asıl dâva, Padişaha hakikatleri anlatmak idi. Ki, bu sahada diğerlerinin afakî ve tahminî olan fikirleri karşısında Mahmut Paşa, kayınbiraderini çok iyi tanıyan insan olarak herşeyi olduğu gibi görüyordu. Nitekim diğerlerinin zamanla ve yapılan vaadlere, ortaya konulan parlak tekliflere karşı

mücadeleyi bırakmış olmalarına rağmen, kendisi gurbet ellerinden hayata gözlerini kapayınca kadar mücadeleden vazgeçmedi ve fikirlerinde ısrar etti. Aynı zamanda değerli bir şair ve edîb olan Mahmut Paşanın bir hürriyet nizamı ve hukuk devleti için olan fikri, Abdülhamid'in şahsına yönelmiş ve ferdi duygularla başlayıp biten düşünceler değildi. Bu hisleri, sahibi olduğu engin ilim ve irfanla değerlendiren Sabahattin Beyin giriştiği mücadelenin ise, şahıslarla hiçbir alâkası yoktu. O, hak ve hürriyetlerin **lûtfen verilen ikramlar** değil, ferdlerin kifayetinden doğan ve önüne geçilmesine imkân olmıyan değerli varlık olduğunu biliyor, bütün mücadelesini ferdin ahlâk, bilgi, fazilet ve yetiştirilmesine bağlıyordu. Bu sebeple Damad Mahmut Paşa ve bilhassa Sabahattin Beyin büyük talihsizliği, mücadelelerinin rastladığı karmakarışık devre içinde fikir ve prensiplerin, şahsî duygular ve hareketlerle karıştırılması idi. Nitekim bu karışık siyasî manzara, köksüz ve sathî hareketleri ana fikirlerin içine karıştırdı ve memleket bundan büyük zararlar gördü.

MAHMUT PAŞANIN SULTAN HAMİD'E MEKTUBU :

Avrupa'da geçen ilk günleri, Damad Mahmut Paşaya, kayınbiraderi Sultan Hamid'e, memleket ve dünya hakikatlerini bir daha izah etmek ihtiyacını hissettirdi. Muhaberelerinden, yakınlarına olan sözlerinden, Avrupa'da kendisiyle görüşen Batılı fikir adamlarına izahlarından anlaşıldığına göre, Mahmut Paşa, yakınları arasında Sultan Hamid'in asıl maksat ve fikirlerini hiçbir hayâle kapılmadan kavramış ve anlamış olan insandı. O, kayınbiraderini şehzade-

liği devrinden beri tanıyor, hususiyetlerini ve mizacı biliyordu.

Bu sebeple Ahmet Celâlettin Paşa, Jön-Türkler arasında mücadelelerini şiddet metodları içinde takip edenleri dahi İstanbul'a dönmiye veya Avrupa'da vazife almıya razı ettiği halde, ne Mahmut Paşa, ne oğulları, Sultan Hamid namına verilen hiç bir teminata kıymet vermediler ve ne istediklerini bilen insanlar olarak dâvalarına devam ettiler. Bu devre, yani 1900 senesinden 1908 ikinci meşrutiyetine kadar devam eden sekiz senelik zaman, Jön-Türk hareketinin fikir ayrılıkları, şahsî mücadeleler ve aranan yolların kaybı devresidir. Nitekim 1908 de Meşrutiyet ilân edildiği zaman görüldü ki, memleketi idare ve meşrutiyeti yürütebilmek bahsinde öylecesine ayrılıklar ve boşluklar vardır ki, bunların vatan selâmeti namına belirli istikamet alması hazin bir hayâldir. Nitekim, İkinci Meşrutiyetin kısa zaman sonra siyâsî iktidarı elinde tutanların zümre hâkimiyeti hareketine gelmesi de, bu gerçeğin acı tecellisi oluverdi.

Mahmut Paşa, zevcesi Seniha Sultanın mücevherlerini gizlice almak, oğullarını zorla memlekettten uzaklaştırmak gibi âdî ve hazin yalan ve iftirâlardan çok müteessir olmuştu. 21 Kânunusani (Ocak) 1900 tarihinde, Paris'ten, Padişaha aşağıdaki telgrafı çekti. Bu telgrafı, Abdülhamid'in son günleri isimli eserine alan Pol Feş der ki:

«— Mahmut Paşanın bu telgrafı, kalbi vatan endişesi ve milletin istikbali ile meşbû olan bir vatanperverin feryadından ibarettir. Gerçekten Sultan Hamid, eniştesini, en ağır ve fecî isnadlarla ittiham etmiş, ona, zevcesinin mücevherlerini ve parasını almak, oğullarını zorla annelerinden ayırarak götür-

mek, yâni evlât hırsızlığı gibi çok şenî bir isnadın karasını sürmüştü. Mahmut Paşa Padişaha birincisi metni aşağıda olan telgrafından başka diğer müracaatlar da yaptı ve ikazlarını tekrar etti. Fakat bütün bu teşebbüslerini yaparken asla hayâle kapılmıyordu. Çünkü Mahmut Paşa, muhatabının ahlâk ve karakterini çok iyi biliyordu. Mahmut Paşa şuna kani idi ki, Osmanlı devletinde temel varlık, aynı zamanda hilâfet makamının da mümessili olan Padişah'tır. Halkın Padişahlık müessesesine büyük itimadı, hürmeti ve ümidi vardı. Osmanlı İmparatorluğunun mukadderatında Padişahlık ve Padişahlar, en büyük vazifeyi ifa etmişler, içlerinden değerlileri ve fazilet sahipleri devleti dünyanın en muazzam İmparatorluğu haline getirmişlerdi. Meşrutiyet ise, ancak, bu makamı işgal eden Padişahın iyi niyetlerine ve samimî arzusuna göre, evvelâ müesseselerini kurarak ve fikriyatını yaparak tabakkuk edecekti. Osmanlı halkı, Avrupa'dan tercüme ve taklit olarak alınmış sistemlere ve usullere karşı her zaman ve daima çekingenlik ve endişe duymuştu. Mahmut Paşa, vatandaşlarının bu halet-i ruhiyesini bildiği için, haricî tesirlerle kabul edilmiş sistem yerine, bizzat Halifenin ve Padişahın din ve an'anelere mutabık olan ıslâhatının tatbikini ve bu şerefin Hanedan-ı Saltanata ait olmasını samimiyetle arzu ediyordu. Böyle olursa, hiç bir mukavemete mâruz kalmadan istenilen ıslâhat halkın viedanında yerini bulacaktı.»

Eseri, Sultan Hamid devrinin son senelerini en selâhiyetle ve tarafsız olarak anlatan Pol Feş'in bu tesbiti çok doğrudur. Nitekim, kendisini hırsızlık ve evlât kaçakçılığı ile ittiham eden kayınbiraderine karşı Damad Mahmut Paşanın çektiği aşağıdaki telgraf da bu hakikati açıkça isbat eder:

Haşmetmeab,

Yüksek Osmanlı hükümdarlığına sadakatinden ve padişahın kanunlarına itaatinden hiç kimse şüphe edemez. Sıkı ve sağlam rabitalar beni hanedanınıza bağlıyor. Ben müslümanım. Hükümdarın da damadıyım. Haşmetmeabları halife ve Osmanlı padişahı bulunuyorsunuz. Hükümdar ile halk yekdiğerine karşılıklı vazifeler taahhüt eden sıkı bir dayanışma ile birleşmişlerdir. Halkın hakikî saadeti bu iştirakten doğacaktır. Bizim birinci dileğimiz yükselmeyi tahakkuk ettirmek ve haşmetmeabınızın fazilet yolunda her gün biraz daha ilerlediğini görmek düşüncesi olacaktır. Peygamberimiz: «Mütcakip günün evvelkinden daha fena olması bedbahtlıktır» dememiş midir? Zaten içimizden herkes Osmanlı selâmeti ile aynı derecede alâkadar değil midir? Haşmetmeab, tamamen samimî olarak açık söylememe müsaade ediniz ki idare şekliniz hiçbir kanunî tarza ve doğru bir halife gidişine, hattâ Avrupa hükümdarları usulüne de benzemiyor. Hükümdarlığımızda daha ziyade birkaç bin sene evvel yaşayan bazı tiranlara müşabih noktalar var. Haşmeabları, memur olarak aşağı tabakanın cahillerinden, bunamış ihtiyarlarından, hilekâr yalancılardan, bozuk ahlâklılardan ve hattâ çapulculardan başka kimse kullanmıyor. Bunun içindir ki namuslu ve faziletli adamlar haşmetmeablarına yaklaşamıyorlar.

Bu gibi unsurlar ile bir halkın saadetinden emin olmak mümkün müdür? İnadınız ve bu çıkmaz vol milletimizi tamamen yıkmaktan başka hangi neticeye götürebilir? Bana kalırsa hasmetmeab, bazı müstebid ve egoist hükümdarlar gibi hareket ediyor ve On Beşinci Lui'nin meş'um sözünü tekrarlıyorsunuz: «Benden sonra isterse tufan olsun!»

Siz kendinizden başka kimseyi düşünmüyorsunuz. Bütün hakların ve insanlık hislerinin üzerine basarak geçiyorsunuz. Milletin refahı sizin en son düşünceniz ve yirmi dört milyon Osmanlı sizin egoistliğinizin kurbanıdır. Halbuki bir lâhze düşünüş ve mülâhaza gösterir ki hakikati hal halkın hissiyatıdır. Siz halk tarafından adaleti tatbika memursunuz; ona hürmet etmeğe mecbursunuz. Kuvvetlerinizi umumî arzuya ve kanuna uydurmazsanız mesulsünüz.

Maliyede, bahriyede umumî tesislerin sefil vaziyetleri, diğer nezaretlerdeki yolsuzluklar, sefalet ve dehşetle kanayan kalplerin tehlike feryatları müstebitliğinizin hangi dereceye kadar yükseldiğini gösteren sarîh alâmetlerdendir. Siz memleketin yıkılmasına sebep olan yegâne failsiniz. Döktüğünüz kanlar, söndürdüğünüz ocaklar herkese dehşet veriyor. Binlerce insan —hıristiyanıdan çok müslîman— mahvoldular. Tebcanız istibdadınızdan kurtulmak için kaçıyor. Vatan boşalıyor, irad daralıyor, ve siz, her şeye lâkayit, meydan okur gibi, göz kamaştırıcı ve fiizull lüksünüzde devam ediyorsunuz.

Beni konsoloslara ve elçiliklere, suikastçı ve karımın mücevherlerini çalan bir hırsız ve iki çocuğumu aldatarak kaçıran bir baba olarak bildirmekten sıkılmıyorsunuz. Bir Osmanlı hükümdarının tevkifi mi mümkün kılmak için böyle yalanlar uydurması âdilîk değil midir? Fakat ben bunlardan sarfı nazarla padisahın düştüğü vehametten ve vatanımdan bahsetmeyi tercih ediyorum; yalnızca beni alâkadar eden şeylere ehemmiyet vermek istemiyorum.

Vatanımız zengin ve halkı bahtıvar edecek kabîlîvettedir. Hattâ büyük bir kolaylıkla simdiki nüfusun yirmi mislini beslemeğe muktedirdir. Fakat heyhat! Bir hırsız çetesi üzerine çökmüş ve bu zen-

İLK KARŞILAŞMANIN DUYGULARI

Damad Mahmut Paşanın oğulları Sabahattin ve Lutfulah Beylerle beraber Avrupaya geçişi, Jön-Türkler arasında büyük bir ümit ve heyecan uyandırmıştı. O tarihte Cenevre Osmanlı gazetesini çıkaran ve kışışını yan tarafta gördüğümüz Ali Şefkati Bey de, Mahmut Paşa ve oğullarıyla tanışmak üzere Paris'e gelmişti. Jön-Türklerin ikinci kadrosu içinde hususi bir değer olan ve bu uğurda gurbet ellerinde canını veren Ali Şefkati Bey, yakın dostu Tunalı Hilmi Beye, Mahmut Paşa ile ilk karşılaşmasını anlatırken diyor ki: «— Emin ol kardeşim, bu zatla uzun bir müsahabeden sonra ve ertesi gün de davet ettiği yemekde bu sohbeta devam edince, Sultan Hamid'e olan iğbirarım büsbütün arttı: Mahmut Paşa, şahsı hakkında dinlediklerimizle kabil-i kıyas olmayacak kadar mükemmel bir zat. Ben, Hanedan damadı denilince sadece çehresi güzel ve umumiyetle başkaca meziyet ve kudreti olmayan kimseleri hatırlar ve tasavvur ederdim. Halbuki Mahmut Paşayı tanıdıktan sonra, bu kanaatım da değişti. Azizim!.. Emin ol ki, bu kıymette meselâ yirmi otuz kişilik bir Meclisi müşaveresi olsa ve meseleleri onların iz'an ve idrâkine, onların takdirine bırakıp, kendi kopasica burnunu her şeye sokmasa, emin ol, millet-i mâsumenin çektiği bu ıstırapların hiç olmazsa bir kısmı tehvin edilir.

Osmanlı'nın içinde bulunduğu şeraitin vehametini bi-

Osmanlı'nın içinde bulunduğu şeraitin vehametini bi-

ginliğin yolunu kapamış bulunuyor. Sizin hareketleriniz dolayısıyledir ki bütün bu sevimli topraklar bakımsız kalmıştır. Yalnız kendi menfaatinize kullanmak gayesiyle mükâfat olarak dağıttığınız ve hesapsız olarak harcadığınız paralarla, muhtelif bankalara kendi adınıza koyduğunuz milyonlarla, Osmanlı hükûmeti bugün büyük bir donanmaya sahip olabilir. Herşeye rağmen Girit bizim için kaybolmıyacaktı. Belki harbe de hacet kalmıyacaktı. Yunanlılarda

liyorsun. Bizim zavallı İshak Sükûti mariz ve hasta bedeninden kestiği ile bu gazeteyi yaşatmıya gayret edip duruyoruz. Mahmut Paşa Osmanlı'nın âkibeti ile meşgul oldu. Benden izahat aldı. Kendisi İstanbul'dan bin güçlükle ve tehlikeler içinde firar etmiş olduğu için yanında parası olmamasına rağmen, ne yapıp yapıp, Osmanlı'nın intişarını temin etmiye çalışacağını söyledi ve şu hakikati de ilâve etti:

«— Şimdi bu gazetelerle halkın hakikatleri bilmesini temin etmek, memleket için en kudsî vezaif arasına girmiştir. Bu teşebbüslerin hayatiyeti için zarurî ihtiyaçlardan fedakârlık yapmak mükellefiyetindeyiz. Ben şahsıma düşeni yapacağım.»

Şimdi Osmanlı'nın muntazaman neşri için huzurluyum.»

*
* *

Hakikaten Damad Mahmut Paşa, hayata gözlerini kapayınca kadar bu sözünü yerine getirmek için çırpındı, hattâ yüksek faizlerle bu gaye için, borç aldı. Jön-Türk hareketi, bu himmetlerle sesini kısmadı ve Yıldız'ın parlak tekliflerine kulaklarını tıkadı.

Ali Şefkatî Beyin ilk görüşmedeki tahminleri, şahsî kanaat olmaktan çıkmış, bir tarh hakikatî olmuştu.

Yüce Tanrı her dönüm noktasında ve milletin hâfızası yeni hakikatlere muhtaç iken, benzer himmetlerden bu milleti mahrum bırakmasın, âmin...

da intikam hissi uyanmıyacaktı. Bütün bunlar hiçbir zaman effedilmeyecek olan hatalarımızdandır.

Sekiz senedenberi size müteaddit defalar bu düşünceleri söyledim. Bu sözlerimi takdir etmediniz ve beni anlamadınız. Öyle ise size İstanbul'da bulunduğumdan daha fazla hakikati sövliveceğim. Düşündüm ki: madem ki sultan âcizdir, dinlemeği ve anlamağı reddediyor: o halde benim milleti aydınlatmam ve şimdiki rejimin tehlikelerini ve değişmesi ihtivacını ortaya koymam lâzımdır. Bu vazifevi ifa etmek ve viedanımı bütün mesulivetlerden kurtarmak için Avrupa'ya geldim. Ben müslüman ve Türküm. Irk ve din farkı gözetmeden vatanıma hizmet etmek istivorum. İki oğlum da avni gaye ve emel ile buraya, bana bu mukaddes vazifede yardım etmek için geldiler.

Adalet daima galebe çalar ve hiçbir vakit mağlûp olmaz.

Paris 21 ikincikânun 1900

Damad Mahmut

Damad Mahmut Paşanın bundan yarım asır evvel zamanın kudretli diktatörü Sultan Abdülhamid'e çektiği bu beliğ telgraf ihtilâlcilik edebiyatımızın bir şaheseridir.

DAMAD MAHMUT PAŞA FRANSA VE İSVİCRE'DE :

Damad Mahmut Paşa ve maiyeti Marsilya'dan doğruca Paris'e gitmişlerdi. Kendilerini, basta Ahmet Rıza Bey olmak üzere, bütün Türkler alâka ile karşılamışlardır. Paşanın Paris'e gelişi «Jön Türk» âleminde bir sevinç dalgası yaratmıştı. Sultan Abdülhamid ise eniştesiyle yeğenlerinin İstanbul'a dön-

meleri çarelerini araştırıyordu. Bu vazife evvelâ Paris Sefiri Münir Beye havale edilmiş; sonraları Turhan Paşa ve Nuri Beyler de bu mesele ile alâkalandırılmıştır. Fakat Mahmut Paşayı geri döndürmeğe, mücadeleden vazgeçirmeğe imkân bulunamamıştı (1).

Avrupa'da Murat Beyin İstanbul'a avdetinden sonra «Jön Türk» lüğü temsil edebilecek bir reise şiddetle ihtiyaç vardı. Ahmet Rıza Bey bu mevkii dolduramıyor, bu muannid mücadelecinin aşırı hareketlerinden müteessir olanlar kendisiyle beraber çalmak istemiyordu.

Murat Beyin avdeti sırasında Ahmet Celâleddin Pasa ve Sefir Salih Münir Beyle yapılan anlaşmayı yukarıda izah etmiştik. Bu anlaşma yüzünden «Jön Türk» lük sarsılmış ve umumu temsile kabiliyetli kimse kalmamıştı. Damad Mahmut Paşa Paris'e gelince «Jön Türk» camiası tarafından tabîî şifa telâkki edilmiş; her taraftan mutavaat teklifleri yağmağa başlamıştır. Bu vaziyet karşısında Ahmet Rıza Bey bile bir müşavir tavrı takınmış ve paşanın arzusu hilâfına herhangi bir hareketten sakınır olmuştu. Ahvalin icaplarına uyan paşa da kendisine mal edilmiş gibi görünen vasfa uygun olarak «Jön Türk» ler arasındaki ihtilâfın kaldırılmasına uğraşmış ve lüzumlu tavsiyelerde bulunmuştur.

Lâkin bu yeni durum Ahmet Rıza Beyin hiç hoşuna gitmemeye başlamıştı. Her nedense Ahmet Rıza Bey, şeflik ihtirasına kapılarak, güdülen gaye ile şahsî istekleri arasında tereddütten kurtulamıyor: bu iki düşünce altında da tezatlarla düşüyordu. Ahmet Rıza Bey şeflik mevkiinde rakip gördüğü Damad

(1) İnkılâp Tarihimiz ve Jön - Türkler (Ahmet Bedevi Kur'an), Sahife 91 ve devamı.

Mahmut Paşaya İstanbul'a dönmesini tavsiyeye başlamıştı. Ortaya atılan bu sözler —görünüşte— paşanın sıhhi vaziyeti dolayısı ile idi. Hakikati halde ise, Murat Beyin zamanında olduğu gibi, şeflik postunu muhafaza için bu dolambaçlı yollara başvuruluyordu. Maamafih paşa Ahmet Rıza'nın hareketini samimi buluyor ve başka hislere kapılmıyordu.

O sıralarda Paris'te Fransızca «Meşveret» nesriyatına devam ediyor; Türkçe «Meşveret» ise Brüksel'de basılıyordu. Cenevre'de de «Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti» organı olmak üzere «Osmanlı» gazetesi çıkıyordu. Mısır vesair mahallerde de gazeteler neşrediliyordu. Fakat «Osmanlı» gazetesinin vaziyeti pek sağlam değildi; maddi yardıma katiyetle ihtiyaç vardı. Buna binaen Damad Mahmut Paşa ve oğulları hem Cenevre'deki «Jön Türk» lerle tanışmak ve hem de bu gazetenin durumunu ıslah etmek maksadiyle Cenevre'ye gittiler. Paşa ile mahdumlarının bu seyahati hemen bir telgrafla şu şekilde Yıldız'a ihbar edilmişti:

«Mahmut Paşa ile mahdumları bu akşam Cenevre'ye müteveccihen buradan hareket etmişlerdir. Hıdivi Mısırın vagonu bunların râkib bulundukları katarı merbut bulunduğundan seyahati beraber yapmışlardır. Mahmut Paşanın bu seyahati icra edebilmek için Hıdivden şimdilik bir miktar para tedarik ettiği tahkikat-ı vâkıadan mevsukan anlaşılmaktadır.»

Damad Mahmut Paşa ile oğulları İsviçre'ye varınca Doktor İshak Sükûti Bey hemen Roma'dan Cenevre'ye gelmiş ve «Osmanlı» gazetesi üzerindeki bütün hak ve selâhiyetlerini paşaya takdim eylemişti. Paşa da bu kadirşinaslığı hüsnü telâkki ederek gazetenin bütün masraf ve mesuliyetlerini üstüne almıştı.

«Osmanlı» gazetesi ilk defa İshak Sükûti ve Ah-

عبد الحمید ثانی

لطفه تبلیغ اولونور اوزره احمد پاشایه حکم اولدیغیز
 ۱. ۲. مابتن تاریخ تفراق مکرزی آلم . به ده شرح شریفه
 بزرگ کی برخلیفه غیر مشروع حقدہ اسریتیک معاملہ
 اجازتہ برآنه قاضی اولیہ جمعی جو اباً بیانہ ایلم
 ۱. ۲. حذیرانہ

Son el yazılı mektup ve mücadelenin hayat boyu devam etmesi...
 (Mahmut Paşa şöyle diyor: «— ... Ben de, şer'i şerifin sizin gibi bir halife-i gayr-ı
 meşrû hakkında emrettiği muameleyi icradan bir ân fariğ olmayacağımı cevaben
 beyan ederim...»)

dullah Cevdet Beyler tarafından 1897 tarihinde Cenevre'de tesis edilmiş ve Paris Sefiri Münir Bey ve Ahmet Celâleddin Paşa ile yapılan anlaşmada gazete neşriyatına da nihayet verileceği kabul olunmuştu. Bundan dolayı «Osmanlı» gazetesi bir müddet için mücadele faaliyetini tatil etmiş gibi görünmüştür. Fakat Sultan Abdülhamid'in anlaşma şartlarına riayet etmediği ve Trablus-Garp ve diğer zindanlarda inliyen siyasî mahkûmların tahliyesine muvafakat olunmakla beraber gerek bunların ve gerek diğer menfilerin yurtlarına iadelerine yanaşmadığı anlaşıldığından gazete de yeniden intişara başlamıştı.

Bu defaki neşrinde «Osmanlı» gazetesini Ethem Ruhi ve Nuri Beyler idare ediyordu. Tahsile devam eden Doktor Âkil Muhtar Beyle(1) Atina Sefaretinde bulunan Rauf Ahmet Bey de (2) imzasız olarak basmakaleleri yazıyorlar ve Doktor Lardi de yardımını esirgemiyordu.

Halbuki hakikati halde gazeteyi yaşatan yine İshak Sükûti Beydi. Bu mücahid Roma sefaretinden aldığı maaşın bir kısmını gazete ile arkadaşlarının ihtiyacına tahsis ediyor ve zindanlarda inliyen «Jön Türk» lerin tahliyesi için Sultan Abdülhamid'le uyumuş görünüyordu. Aynı zamanda «Jön Türk» neşriyatına ve inkılâp mücadelesine devam edilebilmesi için Roma sefaretinde memuriyet almak mecburiyetine katlanıyordu. Bu fedakârlıklara göğüs geren İshak Sükûti veremdi ve tedaviye muhtaçtı. Nihayet bu külfetlere tahammül edemedi ve San Remo'da kara topraklara girdi, kimsesizler mezarlığına gömüldü.

İstitrad kabilinden şunu da arz edeyim ki o ta-

(1) Ord. Profesör Bay Âkil Muhtar Özden merhum.

(2) Sâbık Vaşington Sefareti Müsteşarı Bay Rauf Ahmet.

rihlerde Ahmet Rıza Bey Stokholm Sefiri Şerif, eski Nafia Nazırı Abbas Halim Paşalarla Prens Mehmet Ali İbrahim ve Prens Ali Fazıl Paşalardan bol bol yardım gördüğü ve bu sayede geniş bir refah içinde mücadeleye imkân bulduğu halde, aynı gaye ve maksatla neşredilen «Osmanlı» gazetesine, malî vaziyeti müsait olmasına rağmen, hiçbir muavenette bulunmamıştı.

ABDÜLHAMİD'İN DAMAD PAŞAYA AVDET TEKLİFLERİ :

Damad Mahmut Paşa ile oğullarının Cenevre'ye gelişi oradaki «Jön Türk» leri ne kadar sevindirdi ise Sultan Abdülhamid'i de o kadar telâşa düşürmüştü. Ahmet Celâleddin Paşa ile yapılan 1897 anlaşmasından sonra az çok sönmüş ve can çekişir bir hale gelmiş zannedilen «Jön Türk» mücadelesinin yeniden İsviçre'de kuvvetlenmesi ihtimali vardı. Buna da Mahmut Paşanın Cenevre'deki mevcudiyeti âmil olacaktı. Bunu vukuundan evvel önlemek için Sultan Abdülhamid, ahvali iyice tetkikten sonra, mutadî veçhile tekrar bazı mutemetlerini, Damad Mahmut Paşayı dâvet için, Cenevre'ye göndermeği kararlaştırdı. İlk evvel Paris Sefiri Salih Münir Bey'e, Paris'teki muvaffakiyetsizliğine rağmen, derhal Cenevre'ye gitmesi emri verilmişti. Damad Mahmut Paşa tarafından kabul edilmek şerefine bile nail olmadan geri dönmeğe mecbur kalan Sefir Salih Münir Beyden sonra Brüksel ve Bern Sefiri Kara Todori Efendiden, Damad Mahmut Paşa ile hemen görüşmesi ve avdetinin temini istenmiştir.

Brüksel ve Bern Sefiri Kara Todorî Efendiye çekilen telgrafnamenin suretidir

Geçende Seniha Sultan hazretlerinin arzu ve ıştırham-ı vakına binaen şayan buyurulan müsaadei seniyei cenabı padişahi üzerine Sultanı müşarünileyha hazretlerinin kâtibi Agâh Bey Cenevre'ye azimet ve Mahmut Paşa ile görüşerek Dersaadete avdet eyledi. Esnay-ı mülâkatta Mahmut Paşanın Dersaadete avdet için mazharı affı âli olacağına dair bir tahrirata ve azimetî vakiasından dolayı duçar olduğu deynin tesviyesi zımında yedi bin dokuz yüz liralık bir çekte intizar eylediği halde Paris Sefiri Münir Beyefendi tarafından bu bapta meysus ve nevmid edildiğini ve anın üzerine Cenevre'ye geldiğini söylediği, mumalleyh Agâh Bey tarafından beyan olunmuş olup halbuki Mahmut Paşanın mahdumları beylerle beraber Dersaadete geldiği halde hakkında affı âli şayan ve geçmiş şeyler firamış ve nisyan buyurulacağı ve Sultan hazretlerinin mevcudiyeti kendisine büyük bir teminat olduğu ve şimdiye kadar tarafı eşrefî şahanedan lûtuftan başka hiçbir suretle muamelel nâreva görmediği cihetle bunu düşünmek bir insan için kâfi olduğu ve bir damad paşaya lâıyk surette Dersaadete gelip de atebey ulyayı mülûkânedan isti'taf eylediği takdirde sair damad paşalar misillû mazharı âtıfeti şahane olacağı mülâbesesiyle buralarının kendisine anlatılması ve Dersaadete gelmek için yolda şimendifer vesaire için iktiza eden akçenin sarfı müşarünileyh Münir Beyefendiye evvelce yazıldığı gibi Agâh Beyin işbu ifadesi üzerine bu tebligat niçin ifa edilmediği bilmuahaze Münir Beyefendiye beyan ve hemen Cenevre'ye giderek tebligatı vakıai meşruha dairesinde beyanat ifası iş'ar ve der-

meyan ve şimdiye kadar Mahmut Paşanın hakkında şefkat ve âtîfeti şahaneden başka bir muamele vaki olmadığı cihetle bunun kadir ve şükrünü bilip ve dünyada ve âhirette kuvvet ve selâmet rızayı hümayunu şahanede olduğunu düşünüp ve izni âlii hilâfetpenahi olmaksızın Darülhilâfetülaliyeyi terk ile memaliki ecnebiyeye firar ve saltanatı seniye ve hilâfeti celilei islâmiye aleyhinde karar şer'an ve kanunen nasıl bir hükmü intaç edeceğini mülâhaza edip emrû fermanı hümayunu hazreti hilâfetpenahiye mutaen bir an evvel avdeti kârü akıl olacağının tefhimi ityan olunması üzerine Münir Bey Cenevre'ye azimet eylemişti. Paris'te iken Münir Bey tarafından kendisine eza ve cefa edildiği ve bu defaki tebligatının dahi neticesiz şeyler olacağı ve meşagili kesiresi olduğu beyaniyle görüşemiyeceği Mahmut Paşa tarafından bildirildiğinden Paris'e avdet eylediği müşarünileyh Münir Bey canibinden arz ve iş'ar edilmiştir. İmdi zatı vâlâları hemen Mahmut Paşa ile mülâkat ederek Münir Beyin Cenevre'ye azimetini berveçhi bâlâ kendisinin Agâh Beye vaki olan beyanatından ileri geldiğinin ve işbu telgrafname münderecatının tamamen ve kâmilten tebligi ile, çünkü kendisi yine bulunduğu halde kalıp anda devam edecek, Dersaadete gelmiyecek olursa artık iş ciheti şer'iyeye tevdi buyurulacağından andan sonra kendisi nedamet ve affı merhameti padişahiye dehalet etse de vakit geçmiş ve bir takım neşriyat ve makalâtı garezkârane ile kendisini affolunamıyacak derkelere atmış olduğundan nedametinin faidesi olmayıp Mahmut Paşa ve oğulları için badema memaliki şahaneye ayak basmak kabil olamayacağı ve şer'an mürted ve Sultan hazretleriyle münasebatı münkati ve emval ve emlâki de şer'an ve kanunen lâzım gelen muameleye tâ-

bi olacağı ve nihayet hane ve aileden dūr ve şimdiliye kadar nail olduğu niam ve saadetten mehcür olarak hüsrân içinde kalacağı ve kendisini tanıttıran teveccühâtı kudsiyei velinimetini bi minnet ve şeref mihrin olduğundan bunlardan tecerrüitten sonra, her ne kisveye girer ise ve gerek kendisi ve gerek oğulları velev ki bir taraftan muavenet ve himaye görse asla ehemmiyeti olmayacağı aşikâr bulunduğundan işte son defa olmak ve işhak ve merakımı seniyei cenabı padişahi icabı âlisinden bulunmak üzere bu kere de şerefsadır olan emrû fermanı hümayunu cenabı hilâfetpenahiden bilistifade hemen müsaraat ettirilmesi ve mahdumlariyle beraber gelecek olduğu halde berveçhi muharrer yol ve şimendifer masraflarının tarafı vâlâlarından tamamen temin ve tesviye olunmak lâzım gelen miktarının iş'arı ve işte buraca ana göre muamele olunmak üzere yarın sabaha kadar bir cevabı kat'î verilmesi bairadei seniye hazreti padişahi tebliğ olunur. Olbapta.

16 Nisan 1900

Bu da aynı muvaffakiyetsizliğe uğramış, aldığı red cevabını şöylece Yıldız Sarayına bildirmiştir:

**Cenevre'den Brüksel Scfiri Kara Todori Efendiden
varid olan şifreli telgrafname**

On altı nisan tarihli iradei seniyei hilâfetpenahiye Mahmut Paşaya tamamen ve kâmilten tebliğ ettim. Bir tefekkürü amikten sonra verdiği cevabı harfiyen berveçhi âti arzeyliyorum: Benim kadir ve kıymetimi şimdiye kadar Yıldız Sarayınca anlaşılmamıştır. Hattâ bunun anlaşılmadığına bir nümune de hakıkında şimdiye kadar gerek mabeyinden gerek Münir Bey tarafından en bayağı adamlara edilmesi lâzım gelen muamelenin reva görülmesiyle sabittir.

Böyle bivukuf bir hükûmetin havzasına avdetim ihtimali yoktur. Yıldız Sarayının böyle muamelâtıyla... hem de ne yaparsa yapsın şunu da ilâve etti: Münir Beye demiş idim, siz benim kadrime anlıyamıyorsunuz beni zorla zatı hazreti padişahiye mukabeleye sevkedeceksiniz, fakat mukabele mesuliyeti size ve sizin gibi bundan istifade etmek isteyenlere ait olması lâzım gelir.

20 Nisan 1900

Kara Todori

Bu neticeden küplere binen Sultan Abdülhamid Damad Paşa kâbusundan bir an evvel kurtulmak azmiyle Ferik Ahmet Celâleddin Paşayı ikinci defa Cenevre'ye göndermekten başka çare bulamamıştı.

Gariptir ki Yıldız Sarayı, her nedense, bu avdet tekliflerini daima maddî menfaatlere istinat ettirmiş; hiçbir vakit memleket idaresinde en ufak bir değişiklik yapılmasına yanaşmamıştır. Saray, ideal peşinde koşan vatan evlâtlarının ikbal ve servet ile avlanabileceğini âdeta bir prensip olarak kabul etmiş bulunduğundan her vakit bu yoldan gitmiştir. Evvelce memur ettiği bendegân gibi bu defa da, aynı şart ve kayıt altında, Ferik Ahmet Celâleddin Paşa Cenevre'ye geliyordu.

Ahmet Celâleddin Paşa Sultan Abdülhamid'in en ziyade güvendiği ve itimat ettiği bendegândandı. Murat Bey meselesinde de yararlığı görülmüş ve vazifesini tam bir muvaffakiyetle bitirmişti. Bu suretle «Jön Türk» geçinen bazılarını Saray hesabına kazanmış bulunan paşa, bu nevi inkılâpçılarla muhabereyi de yoluna koymuştu. Bu itibarla kendisi «Jön Türk» harekâtının içyüzüne nüfuz ediyor ve hâdisatın cereyanını yakından takip eyliyordu.

Ahmet Celâleddin Paşa İstanbul'dan hareketin-

den itibaren her uğradığı yerden Yıldız Sarayına telgraf çekmeği ihmal etmemiştir.

Birinci telgrafı aynen:

Dersaadette Mâbeyini hümayunu mülûkâne şifre kâtibi saadetlû Asım Beyefendi hazretlerine

Sayei mekârimvayei hazreti mülûkânede selâmetie Edirne'ye muvasalat edildiği ve seyahate devam olunduğu mâruzdur.

Belgrad ve Viyana'dan çektiği telgraflardan bir tanesini ve Cenevre'ye muvasalatını bildiren telgrafı alıyorum:

29 mayıs

Şimdi Cenevre'ye vâsıl ve Hotel Nasyonal nam misafirhaneye nazil oldum. Tesadüfattan olarak Mahmut Paşazade beylerin. isimlerini henüz anıyamadığım iki Amerikalı kadın ile bu akşam bu otelde taam ettiklerini haber aldım ise de pederlerinden evvel kendileriyle görüşmeyi muvafık görmedim. Bir iki gün buradaki ahvali anlayıp ona göre hareket etmeği lüzum gördüğümünden hattı hareketim hakkında pazartesi yahut salı günü arzı malûmat edebileceğim mâruzdur.

DAMAT MAHMUT PAŞA'NIN MUKABİL TEKLİFLERİ :

Damad Mahmud Paşa ile vukubulan mülâkatlar hakkında Ahmed Celâleddin Paşanın Yıldız Sarayına çektiği telgraflarla cevapları ve şifre miftahları bendedir. Bu telgraflarda birçok lüzumsuz tabirler ve çok hürmetkârane kelimeler vardır. Bunları aynen bu raya almak hem çok yorucu, hem sıkıcı bir iş olacağından çekilen telgraflarla cevap muhteviyatını hülâsa

eden, nezdinde mevcut, (40) sahifelik bir raporun mühim parçalarını muhtasaran buraya nakletmekle iktifa edeceğim. Ancak Damad Mahmud Paşanın Ahmed Celâleddin Paşa delâletiyle bizzat Sultan Abdülhamide gönderdiği tarihî telgrafları daha evvel aynen bu sahifelere koymayı muvafık buluyorum:

Damad Mahmud Paşanın Ahmed Celâleddin Paşaya yazdığı mekup aynen:

Efendimiz hazretleri:

Muttasıl buyurdıkları zekâyı müstekimaneye Abdülhamidin müntesibiyni içinde daha ilk defa olmak üzere tesadüf ettim, zannediyorum. İnşaallah zannımda hata etmemiş oluyorum.

Malûmu âlileri buyurulduğu üzere her şeyden evvel gözedilecek şey din ve millet ve devlettir. Her ne kadar Abdülhamidin velinimetiniz olduğundan binaberin kendisine sadakatte hizmet etmekliğinizin vücubundan bahsediyorsunuz. Bu da doğrudur. Lâkin, bu emri vacip dördüncü dereceye kalır. Çünkü ötekiler farzı ayındır. Bununla beraber, dine, millete, devlete edilecek hizmet yine Abdülhamide edilecek hizmetin en yüksek derecesi olduğunda ıstibah yoktur. Demek oluyor ki, Abdülhamide sizin iş'ar buyurmaklığınız ve kabul ettirmekliğiniz maksadiyle melfufen takdim eylediğim ifade ve teklifin nazarı dikkate alınması ve aldırılması Abdülhamide şimdiye kadar ettiğiniz ve edeceğiniz hizmetlerin en büyüğü olacaktır. Daha bunun fevkinde velinimetinize hiçbir hizmet tasavvur edilemez. İki kere iki dört eder, efendimiz.

2 mayıs 1900

Damad Mahmud

Damad Mahmud Paşanın, Ahmed Celâleddin Paşa vasıtasıyla, Abdülhamid'e ileri sürdüğü teklifler;

İFADE VE TEKÂLİF

Abdülhamid'in hiçbir sözüne emniyet caiz olmaz. Sırası geldiği gibi «Celâleddin Paşa kendiliğinden sözler söylemiş, benim asla haberim yoktur», diyebilir. Nasıl ki, hakkımda tertip ettiği iftiraları ve icra eylediği tulumbaçı muamelelerini Hariciye Nazırının, başkâtibin ve Münir Beyin üstüne atmıştır. Abdülhamid, sadıkülvadil emin olan yani ömründe bir yalan söylememiş olan Hazreti Peygamberin halifesiyim iddiayı vahisinde bulunduğu halde ömründe ağzından kasten bir doğru söz çıkmamıştır. Meğer ki tesadüfen çıkmış ola.

Tekâlîfe gelince: İptida Abdülhamid, hakkımda tecviz ettiği iftiraları, muamelâtı zalımaneyi Avrupa gazeteleriyle tekzip ettirmeli. Münir Beyi, Tâhsin Beyi, Tevfik Paşayı, madem ki onlar yapmış deniyor, azletmeli. Maymunu dahi kovmalı. Ta ki benim kırılan gönlüm tamir edilmiş olsun ve edilen iftiralardan, mezalimden benim haberim yoktur, diye söylediği sözün doğruluğu anlaşılsın.

Saniyen — Abdülhamid mahiye maliyeden on beş bin lira almakla iktifa etmeli.

Salisen — Millet Meclisi teşkil etmeli. Mebusan her ne kadar memaliki Osmaniyeye pek o kadar kabili tatbik değil ise de, fakat herhalde Abdülhamid'in idarei muzlimesinden bin kat münevverdir, ehveni şerdir.

Rabian — Abdülhamid bu teklifi kabul etmediği halde padişahlıktan kendisi istifa etmeli. Avrupa'ya çekilmeli. Bankalarda birçok parası var. Onların faizinden en azdan ayda elli bin lira alır. Yine şahaneye geçinir. Artık milletin, devletin bu kadar mahvolduğu yetişir.

İBRETLERİ ANLATABİLMEK...

سورایات

• وأمرهم نورى بينهم •

عَمَلٌ تَرْقِي وَاتِّحَادٌ جَمِيعٌ تَكْ وَاسْطَةُ نَشْرِيَاتِيْدِرْ.

Daha çok Fransada toplanmış olan Jön-Türkler, getirmek istedikleri hürriyet rejiminin temel teminatı olarak, vatandaşları, dünya hâdiseleri üzerinde aydınlatmayı hedef almışlar, bu emellerini de, çıkardıkları gazetele-
rin sayfelerine emanet etmişlerdi: Başlık klişesini yukarda gördüğümüz MEŞVERET gazetesi, Jön-Türklerin ilk safhada çıkardıkları ve İttihad ve Terâkkî'nin organı olan gazete idi. Paris'te çıkan MEŞVERET, bir çok maceralar geçirdi: Fransa Hükümeti, Sultan Hamid'le olan siyasetini bozmamak için Padişahın şahsını hedef tutan bir yazıdan dolayı sefaretin açtığı dâvayı karara bağlatarak, gazetenin Fransada satışını yasak etti, bunun üzerine Meşveret bir müddet Belçika'nın başşehri Brükselde çıktı.

**

Gazetenin başlıca dikkatli, şahsî idare yerine, Meşru-
tiyetli ve halk idaresini hâkim kılma hareketlerinden, Osmanlı vatandaşlarını haberdar etmekte.. Çünkü, o tarihlerde inanılmaz hâle gelmiş olan İstanbul'daki sansür, za-

ten, ancak devlet merkezine toplanmış bir kaç gazetenin üzerine târifi güç ağırlıkla çökmüştü. Gazetelerin, sansürün çıkardıkları ve bu suretle son dakikada «boş» kalan yerleri, yazısız, yâni «beyaz» olarak çıkarmak hakları da yoktu: Çünkü halk, «acaba burada ne vardı da çıkarılmış?» sualini sorabilir. ve — bu cümle meşhur sansür müdürü Kemal Beyindir.. — «— Vehme düşerek, menfi halât ve ihtimalât tasavvur ederek îğfal edilir...» di!.

İşte MEŞVERET, el altından ne kadar tazyik görürse görsün, yine de hür bir hava içinde olan Paris'te, dünya yüzünde yıkılmakta olan şahsî istibdad sistemlerine ait haberleri bol bol, cömertçe veriyordu. Bu fıkramızın içine başlığını aldığımız sayısında da «Portekiz kralının katli» başyazısı var. Yazı şöyle başlıyor:

«— Saat, dünyanın dört tarafında istibdadın zevâlini çağırıyor!.. Dünyanın her tarafında müstebitler sahneden çekilmeye mecbur ediliyor, milletler Allahın nimeti olan hürriyetlerine ve haklarına kavuşuyorlar... Artık, saraylarını, ecdadının mezarlarını yapabilmek için milletinin ferdlerini kırbaç altında çalıştıran, onları nesillerin itfa edemeyeceği borçlar altına sokan, medeniyet yolunun önüne mâniler diken müstebitlerin pâyidar olamayacağını, ergeç mahkûm-ı zevâl olduklarını isbat etmek, yaşadığımız devrenin yegâne meziyetidir: Ne saadet bu hakikati tâğ ve tahtları, hattâ icap ederse kanları ile tediye edecek kadar bedbaht olanlar hâlâ mevcut.. Onlar, hâlâ zulm ile, bîdat ile, itisâl ile beşerin idrâkini kaldırmıya uğraşıyorlar. Veyl ol gafillere!..

Bir zamandanberi Portekiz kralı Birinci Karlos, memleketi müstebidane idare etmiye başlamıştı. Bu istibdad, her gün şiddetini artırmış, kral, nazırlar meclisi reisi Frânçe'ye millî meclis denilmiye sezâ olan mahallî heyete karşı mes'uliyet vecibesini kaldırmış ve daha sonra mahallî müşavere heyetlerini ilga etmişti. Frânçe, erbab-ı hürriyeti nefiy ve tazyik etmiş, memlekette feci bir tetbiş tesis etmişti. Bu vukuat, bütün Avrupa'da derin bir hayret uyandırıyor. Vukuat, Portekiz milletinin yüzde sekseninin yazma okuma bilmemesine hamlediliyordu

Hamisen — Bunlar icra edildikten sonra gelirim, ta ki altı buçuk aydanberi çektiğim emekler boşa gitmiş olmasın.

2 Mayıs 1900

Damad Mahmud

Avrupa gazetelerinin irtidad ve hukuku medeniyeden iskat ve talâk meselelerinden bahsetmeleri üzerine Damad Paşa tarafından Ahmed Celâleddin Paşaya yazılan diğer bir mektup aynen:

Mâruzu âcizleridir.

Bu aralık ve hukuku medeniyeden iskat ve talâk gibi meselelerden Avrupa gazeteleri çokça bahsetmeğe başladılar. Binaenaleyh tarafı bendegânemden

Amma ne oldu? İşte birdenbire dört gün evvel telgraf-lar, Portekiz kralının veliahdiyle, yâni oğlu ile beraber katledildiğini haber verdiler. Bu haber Avrupada erbab-ı idrâkin hiç de hayretini mucib olmadı. Çünkü devrimiz, istibdad ve saltanat-ı şahsiyelerin ister istemez sernügûn olacağı, irade-i milliyeye karşı baş egeceği bir devirdir.

Biz, bir muhabir-i mahsusumuzu, Portekiz inkılâbını başarmıya muvaffak olan ve bizim gibi Fransa merkezinde zamanlardır didinen, çalışan bir dostumuzu gönderdik. Onunla hâdise hakkında konuştuk. Bu ibretli izahatın ve bizimle olan mukayesesinin netice-i ibretini ey Osmanlılar, sizin intibah ve vicdanınıza havale ediyorum.

Meşveret'in hususî muhabirinin, Portekiz İhtilâlini hazırlıyan «dost» la yaptığı görüşme, gerçekten entere-sandır. Bu konuşmanın tafsillâtını bir sonraki fıkramızda bulacaksınız: Jön-Türkler, Portekiz kralının öldürülmesinden, Yıldız'a bir ihtar havası yaratma dâvasınıdadırlar...

hakipâyı hümayuna arzolunmak üzere berveçhi âti üç maddeyi hülsaya cüret ettim:

Evvelâ — Avrupa devletleri memaliki Osmaniye-nin taksimi kolay olmak için Abdülhamid Han hazretlerinin şimdiki meslekte devam buyurmalarını ziyadesiyle istiyorlar. Binaberin kendilerinin Avrupa-da hükûmetlerden çok yardımcısı vardır. Fakat İngiliz müstesna.

Saniyen — O kadar yardımcıya malik olmalarile beraber âcizlerinin İstanbuldan hurucundan sonra aleyhimde tertip ettikleri notada kendi ... lerini isbattan başka bir şey gösteremediler. Çünkü kılavuzları karga. Halbuki bizim mesele küçük bir şeydi. Eğer muazzamatı umurda da böyle her vakadan ders almağa muhtaç iseler, o halde kendilerine yüz bin senelik ömür kifayet etmiyeceği bedihidir.

Salisen — Bu defa da irtidadına kalkışmak, hukuku medeniyeden beni iskata teşebbüs etmek, bunlar da iyice yaldızlı lâkırdılar. Fakat neticesi hemen her meselede olduğu gibi, kendilerinin ... ve kölelerinin min gayri haddin şanın ve ipkayı nam ile hatemepir olacaktır. Baki emrû ferman hazreti menle-ilemrindir.

5 mayıs efrenci 1900

Damad Mahmud

Sultan Abdülhamid tarafından Ahmed Celâleddin Pasa delâletiyle Damad Mahmud Paşaya çekilen telgrafa cevap olmak üzere Mahmud Paşanın Ahmed Celâleddin Paşaya yazdığı mektup aynen:

Mâruzu âcizleridir.

Mektubu maali üslûbu mekârimkâripleri ve mel-fufu müstekrehi vâsılı yedi âcizi oldu. Olbapta kaleme alıp vesateti âlilerile Abdülhamid'e gönderilmek

«Osmanlı» gazetesini çıkaran Jön - Türkler.
(Ortada Ethem Ruhi, sağda Nuri Bey, solda Nazmi Bey.)

üzere leffen takdim eylediğim cevapnamenin mahal-line irsali mütevakkıfı reyî âlileridir. Baki emrî irade hazreti menleülemrindir.

3 haziran 1900

Damad Mahmud

Abdülhamid'e verdiği cevap aynen:

ABDÜLHAMİDİ SANİYE

Tarafıma tebliğ olunmak üzere Ahmed Paşaya çekmiş olduğunuz 30 mayıs 1900 tarihli telgrafnemenizi aldım. Ben de şer'i şerifin sizin gibi bir halifel gayri meşrû hakkında emrettiği muameleyi ıcradan bir an fariğ olmayacağımı cevaben beyan eylerim.

3 haziran 1900

Damad Mahmud

Damad Mahmud Paşanın ilk mülâkatta Ahmed Celâleddin Paşaya, İstanbul'a avdet teklifinin yalnız kendisine yapılması kâfi olmadığını ve oğullarına da ayrıca müracaat edilmesi lâzım geldiğini hatırlattığını, Ahmed Celâleddin Paşanın Yıldız Sarayından aldığı müsaadeden sonra, avdet teklifinin beylere de teşmil edildiğini burada işaret etmek isterim. Bu suretle Prens Sabahaddin ve biraderi Lûtfullah Beyler, ilk defa siyasî hâdiselere ve memleket mücadelelerine resmen karışmış oldular. Hiç şüphe yoktur ki, Damad Paşanın da maksadı bu idi; oğullarına lâıyk oldukları ehemmiyeti verdirmek ve onları da sıraya koymak istiyordu.

AHMED CELÂLEDDİN PAŞA RAPORUNUN HÜLÂSASI :

Yukarıda bahsettiğim raporun hülâsası aşağıdadır. Buraya iktibas ettiğim cümleler ya Ahmed Celâleddin Paşanın mâruzatı veya Damad Mahmud Paşa

tarafından vukubulan beyanatın Sultan Abdülhamide nakledilen şeklidir:

«...Konsolosluk umurunu vekâleten idare etmekte olan Almanyalı Baron Richtofen'i sureti mahremanede nezdime dâvet ederek kendisinden istizahatta bulundum. Baron, Dersaadetten hareketi abidanemden biraz evvel Paris'te bilhassa Cenevre'ye izam buyurulan Münir Beyi (Sefir) nezdine kabul etmeyip mülâkatsız çevirmiş olan Mahmud Paşanın Kara Todorî Efendi vasıtasile vukubulan tebliğatı şedide üzerine saltanatı seniyyeye karşı bir kat daha buğzu adavet ibraz ve gayet şiddetli bir lisan istimal ettiğini beyanla... âcizlerle de mülâkatı reddetmesi gayetle muhtemel olduğunu söyledi. Fakat... tarafı âcizanemden teklif vukubulmaksızın görüşmek arzusunu binnefis müşarünileyhe beyan ettirmeğe muvaffak oldum. İşte bu suretle ... avdeti maddesi hakkında mülâkâta başladım ... İlk hatve olmak üzere ... neşriyatı muzırradan ve gazete muhabirleriyle mülâkattan sarfınazar etmeleri lüzumunu... kendilerine kat'iyen tahhüt ettirdim. Hattâ... «Osmanlı» nam varakparei muzırranın tevziinden sarfınazar eyledi.

Zevatı saire ve ezcümle en son defa olarak tebliğatı vakıa esnasında Kara Todorî Efendi ile vukubulan mülâkatında velinimetimiz efendimiz hazretlerine karşı günagûn tefevvüatta bulunduğu Baron Richtofen tarafından beyan edilmiş olan Mahmud Paşa, âcizlerle, padişah bendesi muvacehesinde söylenebilecek sözlerle konuşmağa başladı.

... Maamafih Dersaadetten hareketlerindenberi tarafı hükûmeti seniyyeden gönderilen notalar ve iera olunan tedabir âlemi medeniyete karşı namuslarını lekedard ettiğî gibi, Mahmud Paşanın emlâki hak-

kında Dersaadetçe ittihaz olunan kararın hasıl eylediği mecburiyet sebeble... şehri bin lira vermek üzere teşkil ettikleri ve üç aydanberi parasını ahz eyledikleri sendika heyetine karşı ... nasıl bir çare tasavvur buyurulduğunu sual eylediler» dedikten ve bunun için «Vukubulan suallerine karşı tarafı eşrefi mülûkânenen lûtfen bir tedbiri hakimane tayini müzakeratı teshil eyliyeceği cihetle» şeklindeki telgrafı çekmeğe mecbur kaldığını yazdıktan sonra:

— «Avdetinizi daha ne gibi şeyler duçarı müşkülât ettiğini söyleyiniz» sualine karşı da Mahmud Paşa:

— «. . . . Bir adam öldürmek ve bilâhare bir takım mücevherat çalmak gibi vaki olmıyan şeylerle beni âlemi medeniyete karşı itham etmek için gazetelerle neşriyatta bulundukları gibi Hariciye Nezareti vasıtasıyla resmen de Fransa Sefaretine bu yolda tebligatlar vaki oldu. Mürtedliğim hakkmda bir fetva istihsal etmek ve zevcemden beni ayırmak istediklerini de yakın zamanda gazeteler yazdıkları gibi, hususî surette aldığım mektuplar da bu tasavvurun vücudunu isbat ediyor. Gerek bu muameleler ve gerek Dersaadette sarayda olan müracaatlerde gördüğüm muameleler şahsıma karşı fevkalâde bir nefreti hümayun mevcut olduğunu gösterir» ... tarzındaki cevabına da ilâve ettiğini bildiriyor:

— «Bu kadar sövüldüm, sayıldım. Benim bir mevkiim var... Zatı şahane hiç olmazsa beni on beş gün için intihap edeceğim bir heyetle Başvekâlete tayin etsin. On beş gün sonra da isterse azletsin,» dediğini yazıyor.

Bu ifadeye karşı hiddet yerine tebessümle mukabele ettiğini ve cevapsız bırakmamak üzere de:

— «Sadaret demiyerek Başvekâlet istemeniz mâ-

nidar bir talep olmakla beraber tekrar ediyorum ki, ailenizin reisi bulunan zatı hazreti padişahı kayıtl altına giremez.»

Cevabında bulunduğunu söylüyor ve buna mukabil Damad Mahmud Paşanın:

— «Demek oluyor ki, biz buraya geldiğimiz gibi dönüp gideceğiz; öyle istiyorsunuz, arzu ediyorsunuz değil mi?»

Sualine mâruz kaldığını ve buna da:

— «Çıktığınızdan evvel nasıl rahat idiseniz öylece rahat oturmak isterseniz çaresi geldiğiniz gibi avdet etmektir.»

Mukabelesinde bulunduğunu tasrih ediyor ve:

«Mahmud Paşa mayısın beşinci günü âcizlerini nezdine dâvet ve Prens «Dü Gal (1) ile Lord «Rozberi» nin tavsiyesine tevfikân Londra'ya gideceğini ... müzakerata orada da devam edilmesi mümkün bulunduğunu beyan etti» dedikten sonra yeni mülâkat hakkında da:

«Bu sabahki telgrafnamei çakıranemde arzettiğim veçhile bugün Mahmud Paşa ve mahdumları yeniden görüp 5 mayıs tarihli telgrafnamei atufilerinin mutazammın olduğu fermanı hüümâyunu mülûkâne dairesinde tebligatı lâzımede bulunarak... Londra'ya azimetinden sarfı nazar etmelerini tavsiye eyledim. Mahmud Paşa cevabında bu seyahatleri bilmuhabere kararlaştırdığından... akşama Londra'ya müttehîi azimet bulunduğunu ... ve «Prens Dü Gal» e takdim olunacağım hakkında şimdi mektup aldım» diyerek İngiltere'den geldiği pulundan anlaşılan açık bir zarfı irae etti» sözlerine ve: «Maamafih bu suretle cereyan eden mülâkat üzerine hasıl olan neticeyi muha-

(1) İngiltere veliahdı.

faza etmek üzere müşarünileyhin şimendifere rakip olacağı zaman istasyona gidildiğini» de ilâve ediyor.

«... Vagondan dışarı çıkarken ... nazarı dikkatimi celbeden iki şahsın.. kim olduklarını sual ettim. Biri mürettip Nazmi, diğeri de Roma Sefareti seniyesi üçüncü kâtibi (2) olduğunu bilâhare öğrendim demekle kalmıyor: «... Ve kendim de kendisini takiben Parise gitmekliğim hakkında vakı olan emrû fermana imtisalen Parise müteveccihan hareket ederek Ellysee Palase oteline nazil oldum,» haberini veriyor ve «Ertesi günü müşarünileyhi görerek... Londra'ya azimetinin tehiri hakkında yeniden nasayihi lâzimedede bulunduğunu» arzederken otele avdetinde «Damad Paşanın emniyet ve itimadını kazanmış olan Salih Beyin memuriyeti mahsusa ile kendilerine gönderildiğini ihbar eden telgrafı aldığını ve birinci defa olmak üzere bir meyusiyeti kâmile içinde kaldığını, söyledikten sonra: «Telgraf mealinin ertesi günü paşaya tebliğ edildiğini» ve bu tebligatın «Mahmud Paşayı da hayrette bıraktığını» anlatıyor ve devam ediyor:

«Cenevre'de benim başladığım bir işin halli için Salih Beyin izamı bende, ademi muvaffakiyetim iltizam edildiği şüphesini hasıl ettiği cihetle bu baptaki zannım hakkında bir neticeî katiye hasıl etmek üzere Paris sefaretine gittim. Evvelki avdet müzakerelerinin muhabere evrakı hakkında malûmat istedim. Sefir atufetlû Münir Beyefendi hazretleri mevcut olan muhaberatı hülâsaten bildirdi. Oradaki muhabere dahi Münir Beyin teşebbüsâtının aynı benim uğradığım veyahut uğratıldığım felâket nevinden neticesiz kalmış olduğunu irae etti ise de» demesine rağ-

(2) İshak Sükkûti Bey.

men «neticeye vâsıl olmak için sarfı mesai eylemek azmını terketmedim. Sefaretten doğruca Mahmud Paşayı ziyaret etmek üzere Grand Hotel'e avdet ettim ve müşarünileyhin oturduğu odaya girer girmez:

— «Dün Hıdivin biraderi Mehmed Ali Paşa geldi, bugün dahi gelecek. Sebebi ziyareti ise Hıdiv, o kimse ile İstanbul'a avdet etmesin, anı ben götürürüm, diye haber göndermiş. Zatı âliniz küçük «Jön Türk» lere memur imişsiniz, hitabı ile karşılamak oldu»

Diye şikâyetle bulunuyor ve buna karşı:

— «Mısır Hıdiviyetini siz merci tutmayınız» cevabını verdikten sonra, otele avdet ettiğini ve ertesi gün tekrar Paşanın ziyaretine gittiğini ve orada Salih Beyle görüştüğünü anlattıktan sonra: «İşte 13 Mayıs tarihli telgrafnamei âcizinin dahi isbat ettiği veçhile Salih Beyin Paris'e muvasalatı âcizlerinin meseleyi şu raddelere getirdiğim bir zamanda vukubuldu» diyor ve Salih Beyi bir kat daha serbest bırakmak mülâhazasıyla Paris kurbunda kâin Saint Germain kasabasına naklettiğini yazarken «Salih Beyin izamı Mahmud Paşa meselesini teshil edecek yerde bilâkis gayet mühim yeni müşkülât çıkmasına sebep olmuştur» kaydını da ilâve ediyor.

*
*
*

Raporu bu suretle hülâsa etmekle beraber bu şekilde okuyucularımın tatmin edilemeyeceğini düşündüğümünden, münderecat itibarıyla, en ziyade dikkati calip olan telgrafların bende hasıl ettiği intibadan bir hülâsa vermediği ve bazı telgrafları aynen neşretmediği de zaid addetmiyorum.

Muhaberatın ruhunu Damad Paşanın İstanbul'a celbi teşkil ettiğinden bütün müzakerelerin bu çerçevede dahilinde cereyan eylediği telgraflarda görülüyor. Damad Paşanın beyanatına atfen Ahmed Celâleddin

Paşa tarafından yıldız çekilen telgraflar mümkün mertebe âdaba uygun bir şekle sokulmuş ise de doğrudan doğruya Mahmud Paşa tarafından çekilen ve yukarıda birkaç nümunesini neşrettiğimiz telgraflar pek şiddetli ve ağırdır. Bu hal Bern Sefiri Kara Todor Efendinin, Mahmud Paşaya atfen, Yıldız çektiği sureti münderiç telgraf münderecatından da anlaşıl-maktadır. Buna mukabil Yıldız Sarayı Damad Mahmut Paşaya hitabında daima mülâyim bir lisan kullanmıştır. Şu kadar var ki, müzakeratın uzadığından asabileşen Saray, sonraları Mahmud Paşanın hayatı ve zevcesi Seniha Sultanın vaziyeti hakkında tehdit-kâr bir tavır almağa başlamıştır.

Cereyan eden müzakerelerde Damad Paşanın bazı düşünceler ileri sürdüğü ve muhtelif meselelerin mevzuu bahis edildiği görülüyor. Bunları şöylece ihtisar etmek mümkündür:

a — Paşanın mâruz kaldığı hakaretlere Sarayca müsebbip addedilen Hariciye Nazırı ile Paris Sefiri Münir Beyin tecziyeleri;

b — Sadaretin «Başvekâlet» e tahvili ve bu değişikliğe esas olmak üzere kendisinin on beş gün için bu makama getirilmesi;

c — Sendika meselesinin halli.

Yıldız Sarayının iki evvelki noktaya lâkayit bakmak istediği ve üçüncü meseleye fazla ehemmiyet vermiş görüldüğü, sendika meselesinin tetkiki için birçok vasıtalara başvurulmasından anlaşılıyor. Yıldız Sarayı Paşanın bir kül telâkki ettiği isteklerine idarei maslahat zihniyeti ile mukabele eder bir tavır takındığından Paşa da avdet etmemekte ısrar göstermiştir.

«SENDİKA» İŞİ :

Burada sendika işinin mahiyeti hakkında okuyucularımızı tenvir etmeği lüzumlu buluyor ve bu hususta biraz tafsilât vermek istiyorum: Damad Mahmud Paşa «Osmanlı» gazetesi neşriyatını idame ettirmek ve «Jön Türk» lerden muhtaç olanlara yardım eylemek istediğinden fazlaca masrafa girmiş ve vaktiyle İstanbul'da tanıştığı Maymon da bu defa kendisini dolandırmış bulunduğundan oldukça sıkıntıya düşmüş; bu vaziyete karşı borç para tedarikine mecbur kalmıştı. Evvelce kendilerini İstanbul'dan kaçırmağa muvaffak olan Mösyö Charlier delâletiyle istikraz akdine teşebbüs etmiş ve bu maksat etrafında da bazı sermayedarlarca bir sendika teşkil edilmiştir. Bu sendikayı Paris'te Rue de Province, 31 de yazıhanesi bulunan Mösyö Silvain ile yine Paris'te Boulevard des Capucines, 25 de oturan Mösyö Bousquet temsil ediyordu.

Sendika meselesi hakkında Ali Kemal Beyin yazdığı uzun bir mektuptan bazı parçalar alıyorum:

17 ağustos 1900

Mâruzu kemteranemdir;

Dün sabah Mösyö (Bousquet) Cenevre'den, (SH-ven) de sayfiyesinden geldiler. Bendenize haber gönderdiler, hemen gittim, her ikisile de uzun uzadıya görüştüm. Mahmud Paşa işinin ne olduğunu, ne olacağını derhal, tamamilе anladım, anladığımı da işte aynile efendimize arz ediyorum: Evvelâ geçenki kararları veçhile (Bousquet) Mahmud Paşaya gider, otuz bin frank götürür, paşa memnun olur.

Firariler hakkında ahiren neşrolunan kanuna

Mahmud Paşanın beyanname tarzında şedidülmeal bir cevabı, saniyen şevketmeab efendimize son derece taarruzatı var. Hattâ «L'aurore» gazetesinde «İtalya kralı gibi âdil, Acem Şahı gibi kendi halinde, sakin hükümdarlara suikast olunacağına, eli, ayağı insan kanı içinde yüzen Sultanı Ahmerin hesabı görülmeyemedi» divor.

Şimci (Bousquet) nin anlattıklarını hikâye ediyim:

Sultan efendi hazretlerinin Mahmud Paşaya o geçenki mektubu (Kapural) in damadı olup Pariste ikamet eden (Soir) gazetesinin müdürü (Edvarç) vasıtasile Mahmud Paşaya yedbeyed verilnek üzere (Bousquet) ye gelir. Mektup mühürlü ve kapalı imiş, hattâ (Edvarç) a (Konstan) m da bir mektubu varmış... Bunda (Konstan) diyormuş ki: Siz Sultan efendinin şu mektubunu kendisine hemen isal ediniz Mahmud Paşa derhal İstanbula avdet eyler. Hülâsa (Bousquet) mektubu alır. Cenevre'ye bizzat götürür, Paşaya verir. Paşa (Bousquet) nin önünde mektubu açar, okur, sonra hiddetle fırlatır, atar... (Bousquet) ye der ki: «Bu mektup iki para etmez bir maskaralıktır, benî İstanbula avdet ettirmek şöyle dursun, odamdan dışarı çıkaramaz. Hiç şüphe yok, padişah tarafından zevce me zorla ve aynen yazdırıldı, Bana merhameti şahaneyle iltica, çocukları iade, bilmem ne tavsiye ediliyor, duruyor.»

Ali Kemal

Sendika Paşa ile oğullarına ayda 1000 lira vermediği kabul etmişti. Bu borç -tabii yüksek bir faizle- Paşanın İstanbuldaki emlakından ileride alınacak irad ile ödenecekti. Bu suretle sendikanın matlubu,

Prens Sabahattin Bey, Birinci Jön-Türk kongresini temin ettiği günlerde.

(Son yüz yıl tarihimizin ne istediğinin öğrenilmesine hâlâ cesaret edilememiş, vazık olmuş şahsiyeti...)

o tarihlerde, Paşaya ve oğullarına verilen 7,500 lira ile «Osmanlı» gazetesinin Londra'ya nakli münasebetiyle yapılan 1500 lira masraftan ve bir de simsarlık olarak verilmesi lâzım gelen 2000 liradan ibaretti. Yuvarlak bir hesapla borç miktarı takriben 10.000 lira kadardı. İşte bu para meselesi müzakerelerde ve bilhassa telgraflarda mühim bir yer almış; asıl hedef ihmal edilir gibi olmuş ve muhaberelelerin son safhası, Yıldız Sarayınca, bir alış-veriş şekline sokulmak istenmiştir. Para meselesine bu kadar ehemmiyet verilmesi Yıldız Sarayında hasıl olan şüpheden ileri geliyordu ve bu suretle sendikanın mevcudiyetine kanaat getirilmek isteniyordu. İtimatsızlığı tevhit eden sebebin ne olduğu aşağıdaki telgraflardan anlaşılmaktadır:

Asım Beyden

7 temmuz 1900

Paris'ten Dersaadete yeni gelmiş bir zatın muhakkak ve mevsuk surette vukubulan ifadesinden anlaşıldığına göre, öyle sendikanın Mahmud Paşaya para verdiğinin aslı olmayıp bu paranın Dersaadet fesad komitesi tarafından gönderildiğini zatı mumailayh beyan etmiş ve bu bapta İngiliz devletinin Dersaadet sefirinin de muaveneti ve medhali olduğu dahi cümleleri rivayetden bulunmuştur. Bu bapta daha ziyade malûmat istihsal olunursa tarafı âlilerine bildirileceği bâiradei seniyei cenabı mülûkâne işar ve tebliğ olunur, olbapta.

Rapor münderecatından anlaşılacağı üzere Damad Mahmud Paşa ile Ahmed Celâleddin Paşa arasında cereyan eden müzakereler yarım kalmış ve bir netice alınmadan Damad Paşa Londra'ya hareketi terviç etmiştir. Paşa Londra'ya hareketinden evvel,

POLİTİKANIN CİLVELERİ

Bir fıkra evvelinde gördüğümüz gibi, Portekiz Kralı Birinci Karlos'un, hürriyetçiler tarafından, veliahdı olan oğlu ile beraber öldürülmesi, Paristeki Jön-Türkler arasında heyecan uyandırmış, aynı veya benzer bir âkibetin İstanbulda Sultan Hamid'i tehdid ettiği havası yaratılmıştı. Jön-Türklerin resmi organı olan Meşveret gazetesinin bir muhabiri, Paristeki Portekiz İhtilâl cemiyetinin reisini ziyaret ederek kendisiyle bu siyâsî cinayet etrafında görüşmüştür. Gıdıp görüşen, o tarihte MEŞVERET'i çıkartan Dr. Bahattin Şakir'dir. Bu mülâkat, o günkü Jön-Türk'lerin düşünce ve duygularını anlatma bakımından, gerçekten dikkat değer. Bahattin Şakir Bey gazetesinde kendisini «biz», Portekiz İhtilâl komitesi reisini de «o» olarak gösteriyor. Yazı, karşılıklı konuşma halindedir:

Biz — Kralın hatalarını, Başvekilinin istibdadını tasdik etmekle beraber, Kralın, bilhassa hiç bir kötü hareketi görülmemiş olan yirmi yaşındaki bir veliahdın bu suretle öldürülmesi bizi mütecessir etti. Kraliçe Ameliya'nın yağın kurşunlara karşı kendi vücüdünü siper ederek zevcini ve oğlunu kurtarmıya gayret etmesi ise, hâdiseye daha hailevî hava veriyor.

“ O — Şüphe yok ki, cezaları ne olursa olsun iki kişinin ölümü ve bir annenin ıstırapı elem vericidir. Fakat bu iki hayatın yanında bir de millî hayat vardır ki, siz bunu unutmuş gözüküyorsunuz. Bu vak'adan evvel, Kraliçe Ameliya ağlamıyordu, fakat bütün vatan anneleri ağlıyordu, ve bu göz yaşları, bugünkü bedbaht kraliçenin döktüğü göz yaşlarından daha çok, daha derin ve mânalı idi.

Ey Türk dostlarımız.. Ey bizim gibi ıstırap çekmiş ve çekmekte olan Osmanlı kavm-i necibi... Unutmayınız ki, bir usul-ü istibdadın yıkılması, hükümet tarzının hürriyete inkılâbı ancak cebir ile mümkündür. O cebir ki, ilerdeki düzelmiş hayat-ı milliyelerin temelidir. Ben hay-

ret ediyorumki, siz, bir Türk olarak vak'aya teessüf etmiş gözüklüyorsunuz.

Biz — Birinci Karlos'u sevmiyen bir ihtilâl fırkası mı idi, yoksa bütün millet mi idi?

O — Birinci Karlos, edebiyata vâkıf, hoşsohbet, geniş malûmatlı bir hükümdardı. Fakat milletini lâıykı gibi sevmeydi. Ruhen müstebitti. Millet Meclisini dağıttı. Nefiyere, sürgünlere, haksızlıklara başladı. Başvekilli Françesko'ya öyle selâhiyetler vermişti, bunların haysiyet sahibi bir millet tarafından kabul edilmesi mümkün değildi. Bu adam, Kralın istibdad hislerini tahrir etti. Hâdiseden bir hafta evvel, Kral Karlos, Fransızca Le Temps gazetesine verdiği beyanatta, milleti hakkında Françesko'nun tezlil edici fikirlerini tekrarlardı. İşte bu hâdise bardağı taşırdı. Bir hükümdar, gayrilâıyk, müstebit, milletinin kıymetlerini gayri müdrik bir insana herşeyini teslim ederse, nefret ve kin elbette muhatab olur ve onun cezasını öder.

Biz — Birinci Karlos'un anlattığımız hâli, bizim Paşahımız İkinci Abdülhamid'e aynen benziyor. Abdülhamid'in Françesko'su da, bizim Şapur Çelebi dediğimiz Said Paşadır. Bunu, bütün Osmanlı münevverânı anladı, fakat Sultan Hamid anlamıyor. Yakın zamanda bunun cezasını da elbette kendi tâcı tahtı ile ödiyecektir..

* *

Portekiz ihtilâlcisi ile Doktor Bahattin Şakir arasında muhavere böylece devam eder, gider.. Fakat hâdisenin asıl dikkatdeğer tarafı, karşı sahifede gördüğünüz klışede tecelli etmiştir.

Karşı sahifedeki klışede elinde kılıç olan kısa boylu, beyaz sakallı zat. Dr. Bahattin Şakir'in, Sultan Hamid'in hududsuz kıymet verdiğinden ve itimad ettiğinden şikâyet ettiği Said Paşadır: Sultan Hamid'e yedi defa sadrîazamlık yapmış olan Said Paşa..

Karşısındaki de Sultan Hamid'dir: İkisi de eski Romalı'lar kıyafetindedir.. Üstad Cem'in olan karikatürde, Sultan Hamid Roma imparatoru Sezar rolündedir.. Said Paşa da Brütüs rolünde.. Hatırlayacağınız üzere, Roma

İmparatoru Sezar, en yakınları, kendisinin en çok lutfunu görmüş olanlar tarafından öldürülmüştü. Bunların içinde Brütüs de vardı. İmparator, Kasiyüs ve arkadaşları kendisine hücum ederken nefsinin evvelâ müdafaa etmek istemiş, fakat taarruz edenler arasında, en çok değer verdiği Brütüs'ü de görünce, büyük bir kederle:

«— Sen de mi Brütüs, sen de mi?»

Diye haykırmış, ve, artık kendisini müdafaa etmiyerek, Brütüs'ün de kendisini hançerlemesini görmemek için yüzünü iki eliyle kapamıştı.

O gün bugün, bilhassa siyaset hayatında büyük bir itimadin yıkılması karşısında, «— Sen de mi Brütüs?» suall sembol olmuştur.

Cem'in bu karikatürünün derin ve büyük bir mânası vardı: Bahattin Şakir'in Sald Paşadan dertlenmesinden yıllar sonra, İkinci Meşrutiyet ilân edilecek, onu 31 Mart irticaı takip edecek, Hareket Ordusu İstanbul kapılarına dayandıktan sonra, Yeşilköyde toplanacak olan Mebuslar ve Ayân Meclislerinden teşkil edilen MİLLÎ MECLİS'e, Sultan Hamid'e yedi defa sadrîâzamlık yapmış olan Sald Paşa riyaset edecek, ve, bir çok tarihçilerin ifadesine göre, hattâ ortadaki zabıtların da tasdikinde olduğu üzere, Sultan Hamid'in hal'i hakkındaki takriri, hemence ve el çabukluğu ile, işârî reyle, yâni «parmak kaldırtarak» kabul ettirecek ve bu kararı, derhal tebliğ ederek, kesinleştirecekti:

«— Sultan İkinci Abdülhamid, Meclis-i Millînin kararı ile Hanedan-ı Alî Osman tahtından hal'edilmiştir.»

İşte politika böyledir.. Mayası böyledir.. Hamuru böyledir... Sorarlar: Neden falan adam, politikanın dokusunu böylecesine bildikten, ırfanı, vicdanı, kafası ile memleketine bu kadar faydalı olacak iken siyasete girmiyor.

Cem'in bu fıkra içindeki karikatürünü, bir tebessüm değil, ömür boyu sürecek mürakabe mevzuu olarak benimsemiş olanların politika pazarının satıcısı olabilmeleri kolay mıdır? Hatta mümkün müdür?

Cenevre'de çıkan «Osmanlı» gazetesinin İngiltere'ye naklini kararlaştırmış ve neşri için lâzım gelen hurufat ihtiyaclarını da temin etmişti. Gazetenin yazı işleri ile Ethem Ruhi Bey, hesap işleriyle de Nuri Bey meşgul olacaktı. Müretteplik vazifesini Nazmi Bey üzerine almıştı. Bu zevat da Damad Paşa ile oğullarının Londra seyahatine iştirak etmişlerdir. «Osmanlı» gazetesini 1 temmuz 1900 tarihinde Londra'da ve 15 teşrinievvel 1900 tarihinde de (Folkston) da intişara başlamıştır.

Paşa Londraya giderken birkaç gün Paris'te kalmıştı.

DAMAD MAHMUD PAŞA'NIN LONDRA SEYAHATI :

Damad Mahmud Paşanın böyle bir mücahede hamulesiyle Londra'ya gitmeğe hazırlanmasından haberdar edilen Sultan Abdülhamid telâşa düşmüş; bu seyahate mâni olmak için Paşanın İstanbul'da kalan ağası Salih Beyi hemen Paris'e göndermiştir. Sarayın bu işe ne kadar ehemmiyet verdiği aşağıdaki resmî muhabereden açıkça anlaşılmaktadır:

Cevap 6 Mayıs 1900. Mühimdir — Mahmut Paşa mahdumları ile Londra'ya gideceğini bildiriyor. Bina-berin arzı âlileri veçhile müşarünileyh hemen görü-lerek kendilerinin bir ecnebi devlet kucağına düşme-leriaden ise bir an evvel Dersaadete gelip eltafı inay-ı malânihayei hazreti mülûkâneye iltica ve deha-let her halde sıhriyet ve islâmiyet noktai nazarınca daha münasip düşeceğini ve berminvali muharrer ar-zuyu âlive tevfiği hareket etmek Paşa hakkında âti-yen bilvücut hayırlı olacağı sureti münasebede tefhim ile padişahımız efendimiz hazretleri müşarünileyh

hakkında lûtfen ve hassaten gayet rahimane ve pederane vesaya buyurmakta oldukları cihetle buralarının etrafiyle ve lâyıkiyle müsaraaften müşarünileyhe tebliğ ve neticesinin serian arzı atebel ulya buyurulması iradei seniyei cenabı milûkâne iktizayı âlisinden bulunmuştur. — Asım.

Salih Bey Londra'ya gelmesinden sonra Mahmut Paşa ile görüşmesini Yıldız'a bildirdi: Netice değişmemiştir: Mahmut Paşa, asla İstanbul'a dönmiyeceğini tekrar ediyordu. Sultan Hamid daha büyük telaş içinde Ahmet Celâlettin Paşaya, eniştesinin bazı vaadlerle Avrupa bankerlerinden borç aldığını, kendisinin para sıkıntısı içinde bırakılmaya devam edilirse dönmiye mecbur kalacağını bildiriyor, Paşaya para verilmesinin kat'iyyen önlenmesini irade ediyordu. Ahmet Celâlettin Paşa haberin doğru olmadığını, fakat Paşanın bir müddet sonra Mısır'a geçmek ihtimali bulunduğunu bildiriyor.

DAMAD MAHMUT PAŞA MISIR'DA :

Damad Mahmut Paşa ile Ahmet Celâleddin Paşa arasındaki müzakereler sekteye uğradıktan sonra Damad Paşanın rahata kavuştuğunu zannetmeyiniz. Bu defa da sahneye Mısır Hıdivi Abbas Hilmi Paşa çıkmıştır. Saray, Damad Paşanın faaliyetini sekteye uğratmak için kendisini daima nezaret altında bulundurmak politikasını takip ediyor; mâruz kalınan muvaffakiyetsizliklere rağmen içtimaî mevkileri daha yüksek yeni yeni murahasalara baş vuruyordu. İşte bu cümleden olmak üzere Hıdiv Abbas Hilmi Paşa da bu vazifeyi kabul etmiş, Damad Paşanın avdetini temin için tatbik kabiliyeti olan bir plân hazırlamak maksadiyle Paşayı Mısır'a dâvet eylemiştir.

Damad Paşa Hıdivin davetini hüsnü telâkki etmiş ise de oğulları Prens Sabahaddin ve Lûtfullah Beyler tasvip etmiyorlar; babalarını bu seyahatten sarfı nazar ettirmeğe çabalıyorlardı. Lâkin bu gayretleri Hıdivin ısrarı ve «Jön Türk» dâvasına yardım vâdi karşısında boşa gitmiş ve nihayet Mısır seyahati bir emri vâki haline girmiştir. Bu meselede Paşanın kâhyası Salih Beyin de büyük tesiri olmuş ve neticede altı kişilik bir kafile Mısır'a hareket etmiştir.

Paşa ile oğullarını Kahire'deki çiftliğinde kabul eden Hıdiv, onlarla Nil üstünde yat gezintileri yapmış, misafirlerini ağırlamağa ve emniyetlerini kazanmağa çalışmıştır. Bilâhare Kahire'de Continental otelinde lüks bir daire tutulmuş; misafirler oraya yerleştirilmiş; daha sonra da müstakil bir eve nakledilmişlerdir. Hıdiv, paşa ve oğullarının masraflarına medar olmak üzere, her ay 1000 lira veriyordu.

Mahmut Paşa ve oğulları Mısır'da vakitlerini boş geçirmemişlerdir. Londra'da iken Mısır fevkalâde komiseri Ahmed Muhtar Paşaya bir mektup yazarak beraber çalışmayı teklif ettiği halde aldığı cevap ihtiyatkârane ve nazikâne bir surette red mahiyetini haiz bulunduğundan Mahmut Paşa ile Ahmed Muhtar Paşanın arası iyi değildi. Bununla beraber Damad Mahmut Paşa Mısır'da yalnız «Jön Türk» lerle mevcut münasebatını idame ve Hoca Kadri Efendinin idare ettiği «Kanunu Esasî» gazetesine yardım etmekle kalmamış; doğrudan doğruya Sultan Abdülhamid'e karşı mücadeleye şiddetle devam etmiştir. Ezcümle neşrettiği «Tezkerei Ulema» risalesinde Sultan Abdülhamid'i Saniye şöyle hitap etmektedir:

Huzuru padişahiye mâruzdur,

... Bir sultan, bir meliki zalimin hilâfetine ind-

el-şer'î saklı olamayacağı müteaddit ehadisî Nebvî delâletiyle ve akvali ulema ile sabittir. Zatı hümayunları doğru söyleyen ve dalkavukluk etmiyen ehli islâmı hapis, nefiy, katil ve mallarını müsadere, hane ve hanımanlarını tartımar ettikleri ve ahaliyi tahammüllerinin fevkinde vergiler tarhederek diğer taraftan israfı beytümâlin son derecesine vardıkları, donanmayı mahv, hürriyeti ahaliyi selb, yalanlar icad, ... ve daha buna mülmasıl birçok zulüm ve isyanı irtikâp buyurdıkları meydanda duruyor.

Yirmi beşinci senei devrivenize tekellüfatı muhteşemane ve âyini sefihane iltizam eylemek, şeraiti Muhammediyeden inhiraf ettiğimize güzel bir delil kâfi olabilir. Binaberin, insafı hümayununuza dehalet eder ve birkaç sual iradına cesaret eyleriz:

Evvelâ — Bu kadar tuğyanı şahanelerden sonra nasıl oluyor da halifelik iddiasına cüret bururuluyor?

Saniyen — Bu dâvayı bimânayı hilâfetten hicap buyurulmuyor mu?

Salisen — Acaba hangi hareketi şahaneleriniz meşrûdur?

Zatı şahaneleri maatteessüf yalnız mizacı sefihaneğe hoş gelen âyini cahilâneği kabul, hoş gelmiyen mâkulâtı âlimaneyi red buyuruyorsunuz.

27 Ağustos 1900

Damad Mahmut

Bundan başka Damad Paşa Osmanlı edebiyatında çok büyük kıymeti haiz bulunan DİVAN'ını da Kahire'de tabettirmiştir. Bu eserin siyasî cephesi bazı kasidelerin Osmanlı hükûmetini ve ricalini tenkit eder mahiyette olması ve bhusus Bahriye Nazırı Hâsan Paşa hakkında acı satırları ihtiva eylesidir.

Damad Mahmut Paşa, ölüm döşeginde...
aysiyet, hürriyet ve doğruluğuna inanılmış fikirler uğruna, vatan hasreti içinde
48 yaşında hayata vedâ edebilmenin kadersizliği...)

O sıralarda «İttihad ve Terakki Cemiyeti» naşiri efkârı olarak Mısır'da çıkan «Hak» gazetesinde Damad Paşa hakkında birçok medhiyeler vardır. Bu neşriyat da gösteriyor ki Damad Mahmut Paşanın Mısır'a gitmesi harekâtında hiçbir tebeddül husule getirmemiştir. Bu inkılâpçıların Mısır'a gittikleri sırada meşhur Ali Kemal Bey de Kahire'de Ahmed Celâleddin Paşanın zevcesi Prenses İsmet Hanımın çiftliğinde daire müdürü bulunuyordu.

O tarihte Mısır'da mücadele yapan «Jön Türk»lerden birkaçını bu fırsatla zikretmek yerinde olur, kanaatindeyim:

Ahmed Saip Bey; Mısır fevkalâde komiseri Ahmed Muhtar Paşanın yaveri iken vazifesini terk ederek, mücadele kastiyle «Sancak» gazetesini neşre başlamıştı. Namuslu, sebatkâr ve gayretli bir şahsiyettir. Aslen Kafkasyalı idi.

Bahriyeli Rıza Bey; «Hak» namıyla bir gazete çıkarıyordu. İyi bir hatip ve ciddî bir ihtilâlcî olan bu zat Türkiye dahiline gizli adam göndermek imkânlarını bulmuş ve propaganda maksadiyle Rıza isminde bir fedakârı İstanbul'a sokmağa muvaffak olmuştur.

Salih Cemal Bey; Kahire'de «Kanunu Esasi» matbaasını kuran zattır. Dürüst bir vatan evlâdıdır.

Bundan başka daha birçok vatandaş ismi saymak mümkün ise de meseleyi uzatmamak için bu kadarla iktifa edeceğim. Yalnız «Sadayı Millet» gazetesini sahibi Leon Fehim'den bahsetmek ve bu zatın şantaj tarikiyle menfaat temini yoluna saptığını söylemek bir vazifedir.

HÜSEYİN DÂNİŞ BEYİN İSTANBUL'A DÖNÜŞÜ :

Damad Mahmut Paşa oğulları ile Kahire'deki eve yerleştikten sonra beklenmiyen bir hâdisе olmuştur. Paşanın hususî kitabetiyle meşgul bulunan Hüseyin Dâniş Bey, Ali Kemal Beyin tavassut ve delâletiyle İstanbul'a gitmiştir. Bu avdet meselesinin daha Londra'da iken mevzuu bahis olduğu ahvalden anlaşılmaktadır. Sefaret müsteşarı Abdülhak Hâmid Bey Londra'da, Paşa ve oğullarına tavsiye ettiği gibi, Hüseyin Dâniş Bey'e de «bu, çıkmaz bir yoldur, nafile kendinizi üzüyorsunuz. Size âcizane tavsiyem bir cihetini bulup içeriye girmenizdir» demişti. Lâkin o vakit fiiliyata intikal ettirilemiyen bu nasihat Yıldız Sarayının müdahalesi ve Ali Kemal Beyin delâlet ve teşebbüsüyle tahakkuk eylemiş ve Hüseyin Dâniş Bey de memlekete dönmüştür.

Damad Mahmut Paşa'yı dönmiye ikna etmek için Avrupa'ya gelmiş bulunan ve muvaffakiyetsizliğe uğrayan Ahmet Celâleddin Paşa, sarfettiği emeklerin boşa gitmesinden çok müteessirdi. Sultan Abdülhamid'in kendisine verdiği ehemmiyet ve gösterdiği itimadın mukabilini ödeyememiş bulunmaktan üzüntü içinde kalan paşa, Damad Paşa ile oğullarının Mısır'a gitmelerine bilmeceburiye seyircilik ettikten sonra Sultan Abdülhamid nezdinde kazandığı mevkiin değişmesini önlemek ve nail olduğu teveccühün devamını temine medar olmak maksadiyle bütün gayret ve himmetini «Jön Türk» lerden daha bazılarının dehaletine hasreylemişti. Hüseyin Dâniş Bey de bunlardan biridir. Maamafih Londra müzakerelerinden bir müddet sonra İstanbul'a dönen Ahmed Celâleddin Paşa «Jön Türk» âlemiyle alâkasını kesmek is-

tememiş; kazandığı bazı zayıf hilkatlarla muhabereye devam etmiştir. Mısır'daki çiftliğine nazır tâyin ettiği Ali Kemal Beyle de hususî işleri için muhabere ederken Damad Mahmud Paşa ve oğulları hakkında da daima malûmat almıştır ve bu vesileler ile de saraydaki mevkii sarsılmamış; Abdülhamid'in itimadını muhafazaya muvaffak olmuştur.

Ali Kemal Bey, Hüseyin Dâniş ve Damad Paşa hakkında Ahmed Celâleddin Paşaya yazdığı 12 Kânunusani (Ocak) 1900 tarihli bir mektupta:

«... Dâniş Bey yarın buradan İstanbul'a hareket ediyor. Bu arızamla beraber İstanbul'a muvasalat eder, efendimizle görüşür, hakikati hali hâkipâyinize arzeder.

... Mahmut Paşaya şimdiye kadar para veren yalnız Hıdıvdır. Sendika vermiyor. Maamafih emin bir yerden haber aldım; Hıdiv İstanbul'la uyuşsa da, bugün Mahmut Paşayı Dersaadete sokmak istese sokamayacaktır. Paşanın ve mahdumlarının fikirleri yine Avrupa'ya göç etmektir» diyordu.

PRENS SABAHATTİN VE LÜTFULLAH BEYLERİN BEYANNAMELERİ :

G erçekten Damad Mahmut Paşa ve oğulları Hıdivin çevirmek istediği dolaplara girmiyorlar ve avdete yanaşmıyorlardı. Onların bütün arzu ve emelleri mücadeleye devam etmek; memlekette esaslı bir ıslâhat icrasına yol açmaktı. Bununla beraber yapılan mücadelede âhenksizlik gördüklerinden buna sebep olan âmilleri ortadan kaldırmak ve mücadeleyi daha esaslı ve müessir bir şekle sokmak için Sabahattin ve Lûtfullah Beyler (Umum Osmanlı Vatandaşlarını-

za) başlıklı bir risale şeklinde uzun bir beyanname neşretmişler ve «Jön Türk» leri umumî bir toplantıya, yani kongre akdine dâvet etmişlerdir. Bu beyanname «Sultan Abdülmecid hafidleri Mehmet Sabahaddin ve Ahmed Lûtfullah» imzasını taşıyordu. Bunda takip edilen maksat, beylerin mücadeleye bilfiil katılmak istediklerini, emel ve gayeye ulaşmadan Sultan Abdülhamid'e muhalefetten vazgeçmiyeceklerini, yalnız babalarının himayesine sığınarak değil, icap ederse müstakillen de hareket etmek hak ve salâhiyetine malik bulunduklarını herkese anlatmaktır.

Umum Osmanlı Vatandaşlarımıza

Avrupa'ya vürudumuzdan beri zatı şahaneye takdim ettiğimiz birçok hususî lâyihalarda milleti Osmaniye'nin ihtiyacatı medeniyesini halisane ve samimane arzyledik. Yazık ki padişah beyanatı meşrua ve muhikkimizin hiçbirini nazarı dikkate almıyarak yalnız İstanbul'a avdetimizi temin için tarafımıza memurlar sevk etmek, telgraflar ve kâğıtlar yağdırmakla meşgul oldu. Bittabi bunları reddettik. Fakat her redde karşı tarafı şahanelerinden yeni bir tecavüze, yahut yeni bir tehdide mâruz kaldık. Ezcümle daha ferdayı azimetimizde Fransa hükûmetine resmen tebliğ ettirdiği bir notada hakkınızda en şenî iftiralar ve ithamlarla devleti müşarünileyhden teslimimizi talep eyledi. Bu notaya hükûmeti cumhuriye tarafından lâ-yık olduğu sükkût ile mukabele edildiğini görünce pederimizin memaliki Osmaniye dahilinde bulunan tek-mil emlakını tahtı hacze aldırđ. Nihayet validemiz Seniha Sultan hazretlerini de Yıldızda hapsedti. Kendi öz hemşiresi bulunan müşarünileyh hazretleri hakkında tecviz eylediği muamelei gaddarane, muazzez validemizi bize karşı âdeta rehin makamında tutarak

onun felâketiyle bizi meşur ve bu suretle avdete mecbur etmek maksadına mebni idi.

İşte çare addettiği bütün bu mezalimden hiçbir netice çıkmadığını gören Sultan Abdülhamid Han bu kere de İstanbul'a avdet etmiyecek olursak hayatımızdan da katiyen feragat lâzım geleceğini alenen bildirdi. Fakat teneffüs ettiğimiz demleri kendisine meşur olduğumuz sevgili vatanımızın en takatşiken müsibetlerin yedi kahrında bir bazice olduğunu gördüğümüz müddetçe onu bir temâşayı âtilane ile imrar edilecek hayatı zamanı tabîisinden evvel bir kütleli türap altına girmeye tercih edecek insanlardan olsaydık ikametgâhımızdaki izzet ve rahati terk ederek bugün bu mevkide bulunmazdık. Binaenaleyh hemşiresini, biraderini, evlâdını hapis ve tazyika rızadade olan bir kalpten saadeti milliyemizin teminini ümid, abesle işigal demek olacağından ikbal ve tealisî yolunda hasrı nefis eylediğimiz milleti necibei Osmaniye'nin hissiyatı ulviyei vatanperveranesine müracaat ediyoruz.

Kemali teessüfle itiraf eyleriz ki sülâlei âli Osmani içinden çıkan bir hükümdarın tarihimizin son yirmi beş senelik faslına sürüğü leke o kadar büyüktür ki yine o ailei saltanat erkânı icabı halinde bu meşur lekeyi kendi kanlarıyla silmedikçe heyeti içtimaiyemiz önünde tebriyei zimmet edemiyecektir. İstanbul'dan istifakimiz bu vazîfeyi mâneviyeyi ifa hususunda yalnız bizi serbest bırakmış olduğu için yaşadığımız müddetçe hiçbir endişe —isterse o, bir endişeyi hayat olsun— başladığımız işe devamdan bizi menevliyemiyecektir. Maksadımız, menfaati müttehid olduğu halde mesleken müteferrik olan ve o tefrika yüzünden telâfisi gayri kabil bir felâkete mâruz bulunan Türk, Arap, Arnavut, Ermeni, Makedonyalı

Rum, Kürt, Musevi ilh vatandaşlarımızın kuvvetini bir noktaya cemeylemek ve bu suretle hem bugünkü seyyiata hitam vermeğe ve hem de yarıdaki hükûmeti âdilânenin temel taşlarını ârayı umumiyei Osmaniye-nin inzimamiyle vaz'a çalışmaktır. Bu ittihadın teessüs edeceği binayı muallâyı medeniyet yirminci asrı terakkinin bir tacı ibtaeî zîşevketi olacak ve beseriyeti müstakbelenin bütün mütefekkir evlâtları bu e-seri sâvi takdis eyliyeceklerdir.

İttihadın vukuu bir meclisi umumînin inikadına vabestedir. Binaenaleyh beyannamemize cevap vermek istiyen ahrarı milletin reylerini tarafımıza bilâ tehir bildirmelerini menfaati umumiyei Osmaniye namına rica eder ve ihtiramatı ihvankâranemizi takdim ile kesbi fahr evleriz.

Beyanname - nesriyatı bu kadarla kalmamıştır. Prens Sabahaddin Bey Osmanlı unsurları arasındaki âhenksizliği gidermek ve Osmanlı vahdetini samimî bir hale sokmak, daha doğrusu din ve ırk rekabetlerini bertaraf etmek için de çalışıyor; munis bir hava yaratmak maksadiyle uğraşüyor, uğraşılıyor, uğraşıyordu. Bu emel ile neşredilmiş ve o günkü siyasî görüş ve düşünüşleri anlatan diğer bir beyannamenin mühim parçalarını buraya alıyorum:

UMUM OSMANLI VATANDAŞLARIMIZA

«... Ortada bir fikir daha var ki o da cenası muhtelifei Osmaniye'nin Balkan hükûmatı sagiresi gibi ayrıca kesbi istiklâl etmeleridir. Lâkin bu küçük hükûmetler Şarkta mevcudiyeti Osmaniye'nin husule getirdiği muvazeneî düveliyede istifade suretiyle yaşayabiliyor. Haritai âlemde o muvazene, devleti Osmaniye zararına tebeddül ettiği gün, anasını mezkû-

renin ihrası istiklalleri şöyle dursun, fakat hayli zaman-
andanberi kesbi istiklâl etmiş olan Balkan hükû-
metlerinin bile âzadei tecavüz kalacakları şüphelidir.

Sahnei tabiatıta cidalı hayat kanunu ahenini de-
vam ettiği müddetçe yaşamak, hususiyle hürriyetini
muhafaza etmek şartıyla yaşamak için, onun devamı-
nı temin eyliyecek bir kuvvete malikiyet iktiza eder.
Hattâ farzı muhal olarak akvamı Osmaniye'nin birer
idarei müstakileye malik olacakları kabul edilse bile
cevanibi erbaalarından yükselen kuvvayı hariciyeye
karşı koyacak bir kuvvei dahiliye vücuda getirmek
üzere mütemekkin oldukları araziden istihsal eyliye-
cekleri servetin büyük bir kısmını ihtiyacı as-
keriyelerine sarfetmeleri lâzım gelecektir! Halbuki
tabiiyeti Osmaniye altında bir adaleti mütesaviye ile
yaşamak, bizi askerî, iktisadî her türlü tecavüzatı ha-
riciyeden masun bırakacak en salim yoldur. Hattâ
komşularımızın da - munsifane düşünecek olurlarsa -
itiraf eylemeleri lâzım gelir ki, Osmanlılığın ihyası
umum âlemi medeniyete bir hizmet olacaktır. Çünkü
devletimizin mazisi fütuhâtı cesime-i askeriyede idi;
istikbali fütuhâtı âliyei medeniyede bulunacak! Bir
milletin sabai temeddünde ihraz edeceği fütuhât ise
yalnız kendisinin değil, fakat tekmil insaniyetin ma-
lı sayılır. Umum Osmanlıların bu büyük maksada vü-
sul için furuk-u muhtelifi ahrardan mürekkep bir
cemiyeti cedidenin teessüs ettiğini görür görmez ona
her suretle zahir olacaklarından eminiz.»

Bu beyannamelerin mühim tesirleri olmuştur.
Vatanperverler arasında kongre isteklileri zaten ek-
sik değildi. Nitekim Ali Fahri Bey 14 ağustos 1316
(1900) tarihinde Cenevre'de neşrettiği «Yeni Osman-
lılar Kongresi» isimli risalede bir kongre akdini iste-
miş; Tunalı Hilmi Bey «Murad» adlı eserinde «Os-

manlı İttihad ve Terakki Cemiyeti» nin fiilen mefkudiyetinden bahisle yeni bir cemiyet kurulması fikrini ileri sürmüştür. Fahri Bey 1318 (1902) senesinde Paris'te çıkardığı «Yine Kongre» serlevhalı ufak bir broşürde bu mesele üzerinde yeniden durmuş, ısrar etmiştir. Kongre meselesi «Jön Türk» ler arasında günün mevzuu olmuştur. Birçok iyi niyet sahibi mücahitler, Ali Fahri Beyin dediği gibi, «sen, ben dâvaları» nı önlemek arzusuyla takip edilecek yolu tesbit etmeği ve bir program hazırlamayı en mühim vazife telâkkî ediyordu.

İşte Prens Sabahaddin ve Lûtfullah Beylerin neşrettikleri beyanname de bu maksada matuftu ve tam zamanında intişar etmişti. Fakat böyle bir hareketin mesuliyetini deruhde edecek ve bahusus şahsiyeti itibarile bu kadar mühim bir teşebbüse âmil olacak kudreti hiçbir kimse kendinde bulamıyordu. Ahmed Rıza Bey, etrafına topladığı birkaç arkadaşıyla kendi noktâi nazarına göre Sultan Abdülhamid muhalefetine devam ve «Meşveret» gazetesinin neşrile iktifa ediyordu. Bazı «Jön Türk» ler ise aralarında fikir birliği olmadığını ve muntazam bir teşkilâta bağlı bulunmadıklarını bildikleri halde kendilerini yese kaptırmıyorlar, inkılâp dâvasında sonuna kadar devam azmi ile bir gün muzafferin vatana avdet ümidile müteselli oluyorlardı.

PRENS SABAHADDİN BEY MİSİR'DAN NE İÇİN VE NASIL AYRILDI?

H âdiselerin böyle vuzuhsuz bulunduğu sıralarda Damad Mahmut Paşazade Sabahaddin ve Lûtfullah Beyler de arzuları hilâfına geldikleri Mısır top- raklarından ayrılarak bir an evvel Avrupa'ya dönme-

TRABLUS-GARB'DEKİLER, FİZAN'DAKİLER VE DİĞER SÜRGÜNDEKİLER!

Vatan dışında böylece didişmeler ve didinmeler devam ederken memleket içinde neler oluyordu?

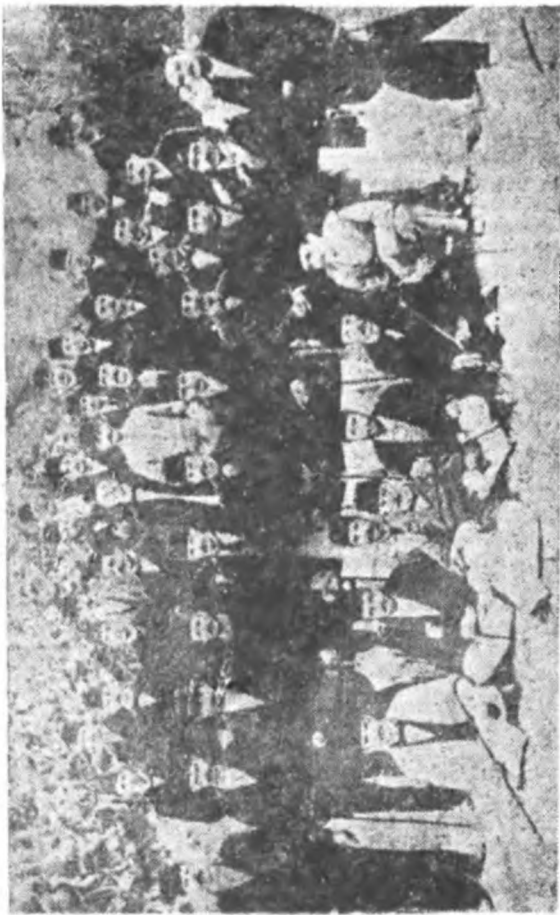
Bu sorunun cevabında, İkinci Meşrutiyetten önceki on beş yılın topyekûn cevabı vardır ve bu cevap, Sultan Hamid'in saltanatının son seneleri için şeref verici ve iftihar edici de değildir.

Karşı sahifede gördüğünüz klişeye lütfen dikkatle bakınız: Burada toplu bir halde olanların içinde yaşları otuzu geçmiş olan pek yoktur.. Bunlar, Meşrutiyeti istedikleri için Trablus-Garb'e sürülmüş olan, çoğu yüksek tahsilli, aydın gençlerdir. Aralarında hayatta kalabilmiş olanları, İkinci Meşrutiyet ve Cumhuriyet devirlerinde memleket hizmetlerinin ön kadrolarında vazifeli görmüşüzdür.

Yıldız Sarayı için verilen en ağır ve günlük hâdiseler arasına girmiş cezaların başında «sürgün» vardı. İstanbul limanında, bir vapurun dalma istim üzerinde durduğu açık hakikattir. Pol Feş, Sultan Hamid'in Son Günleri isimli eserinde bu gerçeği şöyle anlatır:

«— Padişahın işgal edildiği muhakkaktı. Hafiyelerin sayısı o kadar çoktu ki, bunlar arasında yüzde doksanı, bir memleket hizmeti ifa ettiğine inanmış iyi kimseler olsalar bile, geride kalan yüzde onunun nâmütenâhi fenalık yapmaya yeteceklerine şüphe yoktu. Hafiyelere ve Jurnalcilere memleket hazinesinden muntazaman maaş veriliyordu. Bu kadronun devletin resmî kadrosu içinde olması, sanırım ki dünya tarihinde İspanya'da Beşinci Filip devrinde Engizisyon mahkemeleri için, bir de, Osmanlı devletinde Sultan Hamid'in idaresinde görülmüştü.

Muhakkak ki, zeki bir insan olan Padişah bu jurnallere inanıyor muydu? Burasını bilemiyorum.. Burada tam bir istirahat-ı vicdaniye ile yazacağım hakikat, sürgün'ün, âdetâ bir tâyin haline gelmiş olması idi. Sürülmek İstanbul'dan uzaklaştırılmak mânasına geliyordu. Sü-

rülmüş olanın âkibetini annesi, babası, refikası, evlâtları, hülâsa bütün ailesi sürülmüş olan sürgün gideceği yere vâsıl olup da, orada, Sultan Hamid'in şahsına bağlı kumandan ve valilerden: «— **Falan buraya gelmiş, kal'abend edilmiştir.**» cevabı gelinceye kadar gizli tutuluyor, bu müddet içinde o zavallı aile, dertlerin ve kahırların en büyüğünü çökiyordu. Ondan sonra kendisinin ayda niha yet bir defa sıhhatinden haberdar edilmesine müsaade ediliyordu. Bazılarına daha müsaadekâr davranılıyor, ailesinin de yanına gitmesine izin veriliyordu. Fakat denilebilir ki, hiç birisi, maddeten tazyik edilmiyordu. Hattâ kaçması ihtimali olanlara, İstanbul'daki vaziyetinden daha müreffeh bir hayat temin ediliyordu. Bu çok garip ve tezadlarla dolu olan sürgün sisteminden Sultanın beklediği netice, tehlike gelebilecek olanları pâyitahttan, yâni Hilâfet ve Saltanatın merkezi olan İstanbul'dan uzaklaştırmak, çok tenha, bir harekete imkân olmıyan yerde çürümiye mahkûm etmektir. İçlerinden bir çoğunun, Trablus, Fizan, Hicaz'ın en ağır havalı yerlerindeki iklim şartlarına tahammül edemiyerek hastalandıkları ve genç yaşlarında öldükleri muhakkaktır. Görüşüğüm bütün Ordu ümerâsının kıymet ve vatanperverliği üzerinde müttefik oldukları Şıpka kahramanı Müşir Süleyman Paşa'nın, Sultan Hamid evvelâ uydurma bir mahkeme ile rütbelelerini almış ve Hicaz'a sürmüştü. Daha sonra Suriye'ye getirilen Süleyman Paşa, genç yaşında, tedavisizlik ve alâkasızlıktan ölmüş, cesur bir doktor, kendisi, Şam'da bırakılırsa öleceğine dair rapor vermiş, ne Süleyman Paşa bir sahile nakledilmiş, ne de bu raporu veren doktor rahat bırakılmıştır: O da, derhal, Fizan'a sürülmüştür. Mithat Paşa'nın fecî şehadeti nasıl unutulabilir?»

* * *

Meşrutiyetin ilânından sonra, sürülmüş olanlar için bir listesinin hazırlanması istenmişti. Fakat hazırlıklar tamamlanacağı sırada, bu sefer de, İttihad ve Terakki sürgünlere başladı!..

Gerisi de malûm...

Anlaşılan çile dolmadı!

Damad Mahmut Paşa, Mısır'daki mücadele günlerinde.
(Sultan Hamid'e söylenebileceklerin hepsini, mutlak bir adalet ve insaf duygusu ile söyleyebilmiş olan adam...)

yi istiyorlar ve bu hususta babalarını sıkıştırıyorlardı. Bunun tacili için de mühim sebepler vardı. Hıdiv Abbas Hilmi Paşanın Sultan Abdülhamid'le münasebet-te bulunduğu ve misafirlerin her günkü meşguliyet-leri hakkında Yıldız Sarayına telgraflar çekildiği anlaşılmıştı. Vaziyet bu şekilde tavazzuh edince Sabahaddin ve Lûtfullah Beyler Hıdive karşı soğuk bir tavır takınmağa başlamışlardır. Beylerin takındığı bu tavır Hıdivin hoşuna gitmemiş ve nihayet Paşaya İstanbul'a dönmelerini tavsiye etmekle ve Mahrusa yatının (1) emirlerine âmade bulunduğunu bildirmekle asıl gayesini ortaya atıvermiştir. En müşkül bir zamanda yıldırım gibi semadan inen bu teklif karşısında Paşa çok sarsılmıştır. Oğulları ise bundan hiç ilgilanmiyerek babalarına «Bu durumda memlekete girmek caiz değildir; Avrupa'ya çekilerek mücadelemize devam edelim» demişlerdir.

Hıdiv Abbas Hilmi Paşa avdet teklifini ileri sürerken başlıca şu iki noktayı göz önünde tutmuştu:

Evvelâ, beylerin beyanname neşretmeleri;

Saniyen, Paşa ve oğullarının muhaberatını san-süre tâbi tuttuğu için hariçten yardım görmeleri ihtimali olmadığına kanaat getirmiş ve misafirlerini memlekete göndermenin tam zamanı geldiğine hükmetmiş bulunması..

Fakat Hıdivin bu gayret ve ümidi de boşa gitti. Oğullarının celâdetkârane sözleri üzerine Paşa da terreddüde kapılmadı ve meyusiyete rağmen metanetini muhafaza ederek dönmek teklifini bir kere daha reddetti.

Ali Kemal Bey yazdığı mektuplarda bu vaziyeti şöylece anlatıyor:

(1) Mısır Hıdivlerinin rükûbuna mahsus yat.

«Misafirin işi fenalaştı. Çünkü mütevellî (2) İstanbul'a avdetlerini teklif eyledi. Gitmezlerse parayı keseceğini zımnen bildirdi. Fakat çocuklar avdet etmeyiz diye kıyamet koparıyorlar.» 2 Mayıs 1901

«Misafir ile mütevellî büsbütün bozuştular. Oldu, bitti. Misafir istikraz ile yaşıyor ve hâlen istikrazla çabalıyor.» 14 Mayıs 1901

Hıdiv, Damad Paşaya avdet teklifini hakikaten en müşkül bir zamanda yapmıştı. Paşanın hiç parası kalmamıştı. Lâkin hiç ümit edilmeyen bir tesadüf Paşa ile oğullarını büyük bir müşkülden kurtarmıştır. Paşaya Osmanlı Bankasından gelen bir mektupta vaktiyle namlarına açılan cârî hesapta bir yanlışlık olduğu ve halen bankada 1000 altın lira matlupları bulunduğu ve bu paranın emirlerine âmade tutulduğu bildiriliyordu. Bu ihbardan memnun kalan Paşa bu parayı hemen bankadan çekmiştir. Fakat hakikati halde bu para banka hesaplarında yapılan bir yanlışlığın bakiyesi midir? Yoksa Damad Paşanın mâruz kaldığı müşkülâtı sezen ve ismini bildirmek istemiyen fazilet sahibi bir zatın banka kanaliyle yaptığı bir hediye mi idi? Bu cihet belli değildir. Malûm olan Paşanın cebine 1000 altının girmesi, mücadele ve «Jön Türk» dâvası için binlerce lirayı harcamaktan çekinmeyen ve sevinç duyan Paşanın bu defa eline geçen bu kadar az bir paradan mütehassis olmasıdır. Sırası gelmişken şunu da işaret edelim ki gıyaben yapılan bu gibi yardımlar vaktiyle Mithat Paşadan da esirgenmemiş, o büyük inkılâpçıya da takdîrkârları buna mümasil nakdî yardımlarda bulunmuşlardır.

Damad Mahmut Paşa, Hıdiv tarafından her han-

(2) Bu tâbiri Hıdiv hakkında kullanılmaktadır.

gi bir mânia ihdasına meydan bırakmamak için bu paradan beş yüz lirasını oğullarına vermiş ve hemen onları Avrupa'ya yolcu etmiş, bunu temin edinceye kadar da kendisi İstanbul'a dönmekte mütereddit tavır takınarak zuhuru melhuz engelleri önlemeğe çalışmıştır. Ali Kemal Bey bir mektubunda şöyle demektedir:

«Misafir kariben İstanbul'a avdet etmek üzere-
dir. Fakat Hıdiv'in şiddetle aleyhinde bulunmaya baş-
ladı. Çocuklar Hıdiv ile âdeta kavga ettiler. Bir gü-
nün içinde pılyı pırtıyı toplar toplamaz yapıyınız,
bir uşak bile almadan sade ikisi Paris'e gittiler. Hı-
dive pek kızgındırlar; bize ihanet etti... diyorlar.»

PRENS SABAHATTİN BEY VE BİRİNCİ JÖN - TÜRK KONGRESİ :

Sabahattin Bey mücadelesine fiilen katılmış ve son asır tarihimizi aydınlatan kıymetli eserlerin sahibi olan sayın Ahmet Bedevî Kuran'ın hususî arşivindeki vesikalara göre, Saray, Damad Mahmut Paşanın İstanbul'a dönmesi ihtimalinden zaman zaman ümitlenmiş, Ahmet Celâlettin Paşa, Paris Sefiri Salih Münir Bey, Bern Sefiri Kara Todori Efendi ve Yıldız'ın bu maksatla Avrupa'ya gönderdiği Salih Beyle, büyük bir maharetle Jön-Türkler arasına sokulmaya muvaffak olan, fakat aslında Ahmet Celâlettin Paşanın «gizli hafiye» ligini yapan meşhur Ali Kemal'in, vazifeleri, yâni bol nimetleri devam edebilmesi için Sultan Hamid'in yanında bu havayı kasden yarattıkları anlaşılmaktadır.

Damad Mahmut Paşa, iki oğlunu Paris'e gönderdikten sonra, kendisi, Mısır'da, hâdiselerin inkişafını beklemiştir. Prens Sabahattin Bey Paris'e gelin-

ce, mücadeleyi teşkilâtlandırmak ve prensiplere bağlamak için bir «kongre» yapılması hazırlıklarına girişmişti.

Sabahattin Bey için böyle bir kongre, hazırlıkları, derme çatma olmaktan kurtaracak, belirli bir gayeye bağliayacak ve gerek memlekette, gerek Jön-Türklerin hareket ve faaliyetlerini büyük bir dikkatle takip eden Avrupa'da, hareketin meşruiyetine, belirli bir devlet sistemi hedefine ve nihayet Osmanlı devletinin bir muvazene unsuru olarak yaşamasını kendi siyasetlerine uygun görenlere müsbet yardımlar için imkân verecekti.

O tarihte Osmanlı inkılâpçıları, Avrupa'nın çeşitli yerlerine dağılmışlardı. Çoğu zaruret ve sıkıntı içinde idiler. Belirli bir yerde toplanabilmek için yol parasına dahi sahip değillerdi. Birçokları da, günlük yiyeceklerini bile, ancak, çok çetin işlerde çalışma karşılığında temin edebiliyorlardı.

Kendilerine, o günün tâbiriyle **AHRAR = HÜR-RİYETÇİLER** denilen Jön-Türklerin ilk kongresinde bulunabileceklere yol parası ve Paris'te toplanan kongrenin devamı müddetince zarurî masraflarını karşılamak için Sabahattin Bey, kendi adına bir istikraz yaptı ve faizle para buldu. Fakat asıl mesele, Fransız hükûmetinin, Sultan Hamid'den istediği demiryolları ve diğer imtiyazları alma dâvasında olan kabinesinin böyle bir toplantıya müsaade edip etmemesi mevzuu idi. Çünkü Yıldız Sarayı, Fransa'ya gönderdiği «hey'et-i mahsusa» ile Paris üzerinde tazyik yapıyor ve Fransa sermayesine çok şirin ve câzip gelen yeni kapitülâsyon haklarına mukabil, Jön-Türklerin Paris'ten çıkarılmasını, gazetelerinin kapatılmasını ve kendilerinin Fransa'ya sokulmamasını istiyordu. Kongre tarihi evvelâ 1 Şubat 1902 olarak tesbit

edildiği halde, Fransız emniyet makamlarının çıkardığı haksız ve Fransız kanunlarına göre kanunsuz müdahalelerden dolayı gecikmiş, nihayet, 4 Şubat'ta, Fransız âyan âzasından tanınmış Türk dostu ve hürriyet taraftarı Mösyö Lafeuve Contalis'in Lafayette sokağındaki konak yavrusu evinde toplanmıştı.

Sayın Ahmet Bedevî Kuran bu birinci Jön-Türk kongresi için şöyle demektedir:

«— Kongrede Osmanlı unsurlarını teşkil eden bütün milletler hemen hemen temsil edilmişti. 60-70 kişiye varan kongreciler «Jön Türk» âleminin ve Sultan Abdülhamid muhaliflerinin en tanınmış simaları arasında seçilmişti. İnkılâp tarihimizde mühim bir dönüm noktası teşkil eden bu birinci «Jön Türk» kongresine iştirak etmiş bulunan Osmanlı ihtilâlcilerinden bazıları şunlardır:

Prens Sabahattin ve Lûtfullah Beyler, Ahmed Rıza, İsmail Kemal (1), bilâhare Amasya mebusu olan İsmail Hakkı Paşa (2), «Kanunu Esasî» gazetesi sahiplerinden Hoca Kadri, Halil Ganem, Esbak Ankara mebusu Mahir Said, sabık İstanbul mebusu Yusuf Akçora, Tokyo sefirliği yapan Ferit, Babanzade Hikmet, Mithat Paşazade Ali Haydar, Hüseyin Tosun, Ali Fahri, Şair Hüseyin Siyret, İbrahim Temo, Der-

(1) Sâbık Avlonya meb'usu.

(2) Erkânı harb zabıtlarımızdendir. İngilterenin Transuval harbinin kazanması üzerine tebrik maksadıyla İngiliz sefarethanesine gittiği için Rodos'a nefyedilmişti. Oradan Şevket Bey isminde bir fedakâr kendisini sandık içinde kaçırmıştır. İsmail Hakkı (Paşa) Erzincan askerî mektebi müdürü iken zekâlarını takdir ettiği doktor Abdullah Cevdet ve doktor İshak Sükûtfi Beylerin askerî tıbbiye mektebine yazılmalarına delâlet etmişti.

viş Hima, Doktor Nazım, Doktor Refik Nevzat (3), Kemal Mithat (4), Abdülhalim Memduh (5) Beylerle Şeyh Şevki Efendi, Celâl Abdurrahman Bedirhan, Kâzım, Yaşar, Hamdi, Zeki, Nuri, Ali Fehmi, Lûtfi, Salih, Nüzhet ve Çerkes Kemal Beyler.

Kongreye iştirak edenlerin bir kısmı Mısır'dan, Kıbrıs'tan ve Bulgaristan'dan gelmişlerdi. Ermeniler namına Sisliyan, Rumlar namına da eski Posta Nazırı Musiris Gidis ve Avukat Doktor Fardis hazır bulunuyordu.

«JÖN TÜRK» LER İKİYE AYRILIYOR :

Kongre, Prens Sabahattin Beyin güzel bir konferansiyle açılmıştır. Müzakere esnasında şu iki nokta üzerinde durulmuştur:

a — Yalnız propaganda ve neşriyat ile inkılâp yapılamaz. Buna mebni askerî kuvvetlerin de ihtilâl harekâtına iştiraklarını temine çalışmalı.

b — Ecnebi hükûmetlerin müdahalesini dâvet suretiyle memlekette ıslahat icrasına tevessül edilmeli..

Birinci noktayı İsmail Kemal Bey ortaya atmıştı. İddiasına göre kendisi mühim bir askerî kuvveti temsilen kongreye iştirak etmişti. Bu meselenin umumî celsede müzakeresi mâkul olamayacağından, eğer heyeti umumiye tasvip ederse, intihapla seçilecek bir

(3) Paris'te yerleşmiş ve orada tababetle meşguldü. Sonra İstanbul'a geldi ve vefat etti.

(4) Mithat Paşa'nın torunu.

(5) Şair Abdülhalim Memduh Bey «Osmanlı» gazetesinin İngiltere'de intişarı sırasında Folkston'da vefat etmiştir.

komiteye bu hususta izahat verebileceğini söylüyordu.

İkinci teklif Ermenilerden geliyordu. Onlar, Sultan Abdülhamid'in vâdettiği ıslahatın şimdiye kadar yapılmadığını ve bundan böyle de yapılmıyacağını, memlekette hakikî inkılâbın ecnebî müdahalesi ile kabil olabileceğini iddia ediyorlardı. Hattâ Berlin muahedesinin 61 inci maddesinde yazılı 11 Mayıs 1895 tarihli muhtıranın tatbikini istiyorlardı.

Bu vâdide söz uzadığından kongre âzaları arasında anlaşma olması gayri kabil bir şekil aldığı esnada Prens Sabahattin Beyin müdahalesi meseleyi tarafeynin memnuniyetini mucip bir duruma sokmuştur.

Prens Sabahattin Bey, ecnebi müdahalesinin memleketimiz için daima zarar verdiğini ve bu defa da zarar vermesi melhuz bulunduğunu ve böyle bir talepte bulunmanın akli selim kârı olmadığını söyledikten sonra, ancak ecnebi müdahalesine de ihtiyaç bulunduğunu ve bunu memleketimiz nef'ine çevirmek lâzım geldiğini anlatmış ve düşüncesini şu suretle hulâsa etmiştir:

— «Biz memleketimizde bir ihtilâl yapmak maksadiyle toplanmış bulunuyoruz. Lâkin dahilde ihtilâl çıkarmağa muvaffak olduğumuz takdirde bu hareketin hüsnü suretle neticeleneceği muhakkak değildir. Kargaşalık esnasında her hangi ecnebi bir hükûmetin kendi menfaati namına, işlerimize müdahale etmesi muhtemeldir. İşte biz bu müdahaleyi önlemek için menfaati menfaatimize uygun bir hükûmetle daha evvelden anlaşmış olmalıyız. Yani dahilde bir hareket vücuda getirdiğimiz vakit bundan istifade etmek emeline düşecek hükûmetlerin müdahalesini bertaraf eyliyecek hür ve demokrat hükûmetlerle şim-

Berlin Sefiri Tevfik Paşa.

(Bağdat hattı imtiyazından sonra, Jön-Türkler, Almanya'ya uğrayamaz olmuşlar, O da, Sultan Hamid de rahat etmişlerdi..)

diden uyuşmalıyız ve bundan sonra ihtilâl harekâtına geçmeliyiz.»

Müzakere salonu bir müddet bu münakaşalarla çalkandıktan sonra şu yolda iki noktai nazar hasıl olmuştu: «Müdahaleci» ve o zamanın diliyle «ademi müdahaleci». Prens Sabahattin Beyin izah ettiği şekilde müdahaleye taraftar olanlar ekseriyeti teşkil ediyordu. Bu hizbi İsmail Kemal Bey temsil ediyordu. Ademi müdahaleci ekalliyet hizbine de Ahmed Rıza Bey baş olmuştu. Bu suretle kongre iki kısma ayrılmıştır.

Ahmed Rıza Beyin ademi müdahale taraftarlığı yersizdi. Aksi takdirde kendi imzası altında öteden beri «Meşveret» de neşrettiği yazılarla Sultan Abdülhamid rejimine karşı İngiliz ve Fransız hükûmetlerinden talep ettiği müdahaleler samimî olamazdı. 1 Teşrinievvel 1896, 13 Mayıs 1897, 1 Ağustos 1900 ve 15 Şubat 1901 tarihli «Meşveret» lerde bu tarzda müdahale talebini ihtiva eden yazıların birçok örnekleri vardır. Ahmed Rıza Bey bermutad liderlik hevesine kapılmıştı. Halbuki «müdahaleci» ismi verilen ekseriyet hizbi, ecnebi hükûmetlerinin memleketin dahilî işlerine müdahalesini değil, «Jön Türk» harekâtına manevî müzaheret göstermelerini istiyordu. Bu da memleket lehine bir kazançtı.

Müdahaleci grup liderlerinden Prens Sabahattin Bey memleketin selâmetini basit bir vatanperverlik iddiasından ziyade etnoğrafik ve sosyal düşüncelerle mütalâa ettiğinden hristiyan unsurlar tarafından ileri sürülen taleplerin birden red edilmemesini ve meselenin umumun menfaatine uygun bir şekle sokulmasını istiyordu. Halbuki icabında ve memleket menfaati mevzuu bahis olduğu yerlerde müdahale talebinde bulunmaktan sarfı nazar bu gibi emel besliyen-

lere karşı tek başına müdafaaya geçmekte tereddüt bile göstermiyordu. Nitekim bazı Ermeni neşriyatını Türk menafine mugayir bulduğu için 1905 Eylülünde Ermeni komitecilerine hitaben açık bir mektupla takip ettikleri yolun bütün Osmanlılar hakkında muzır neticeler vereceğini söylemekten çekinmemiştir. O sıralarda Amerika Reisicumhuru Mösyö Roosevelt'e verilmek üzere Fransa Hariciye Nazırlarından M. Berthelot tarafından Ermeniler lehine bir beyanname hazırlanmıştı. (Beyannameyi, münderecatı millî benliğimizi rencide eder mahiyette olduğundan buraya koymadım.) Prens Sabahattin Bey 5 Kânunusani 1906 tarihli *Matin* gazetesinde neşrettiği bir mektupla yalnız bu beyanname münderecatını tenkit etmekle kalmamış, Ermenileri de hırpalamış ve çıkmaz bir yola saptıklarını söylemiştir. Aynı zamanda bazı ekaliyetler lehine yapılacak müdahalelerin mânasızlığını mantıkî delillerle isbat ettikten sonra Yakınşarkta sulhun muhafazası için Avrupa hükümetlerinin, evveleminde, «Osmanlı imparatorluğu toprakları, Osmanlılarındır» düsturunu kabul etmeleri lâzım geldiğini, din ve milliyet tefrik etmeden bütün Osmanlılar lehine insanî yardımın esirgenmemesi lüzumunu alâkalılara hatırlatmıştır. Bundan mâada İngiltere Hariciye Nazırı Sir Erward Grey'in Avam Kamarasında mevzuu bahsettiği Panislâmizm iddiasını 13 Ağustos 1906 tarihinde neşrettiği bir mektupla yalanlamıştır.

Görülüyor ki Prens Sabahattin Bey yalnız Sultan Abdülhamid'e muhalefet etmekle iktifa etmemiştir. Bilâkis vaziyete göre daima hassas davranmış, diğer «Jön Türk» elemanlarının lâkaydisine rağmen, lüzumunda vatan hukukunu müdafaada müsamahaya kapılmamıştır. Bütün bunlar gösteriyor ki «müdahale-

MEHMET ÂKİF VE SÜRGÜN

Eğer beğenilmeyen bir devir'in arkasından saadet, hürriyet ve refah getirmemiş olanı gelirse, kendisiyle mücadele edlense karşı kalblerde ve vicdanlarda garib bir ezâ uyanır. Sultan Hamid devri de böyle bir devirdir: Çünkü, İttihad ve Terakki'nin uzun süresini temsil ettiği imparatorluğumuzun son on yılı ne yazık ki, huzur ve refah getirmedi, üstelik, 1908 de zaten can çekişen imparatorluğumuz son nefesini verdi...

Fakat her devrin aranılan ve aramlınıyan tarafları vardır.

İstiklâl Marşı şairi Mehmet Âkif'in Mısır'a gltmesini, şapka giymemek için tefsir edenler oldu, Saltanat aşkı için diyenler oldu, hattâ Sultan Hamid hasreti için diyenler oldu...

Aşağıda, Mehmet Âkif'in SAFAHAT'ında hususi bir yeri olan İstibdad dertlenişinden bir kısım bulacaksınız. Hâdise, Mehmet Âkif'in evinin olduğu Sarıgül'de geçer... Müslüman-Türk İstanbul'un bu tenhâ, asûde köşesinde, bir yaz gecesidir. Mehtab ayı ondördüdür. Ay ışığı, alı-şab, harab evlerin karanlığını silmektedir. Kafesli pencerelerin arkasında İnsan hayâlleri, gündüz aydınlığı içindeki sokakları seyretmektedir:

«— Bak anne.. Aydede, bak, bak

«— Aman da Maşallah.. değirmi tabla kadar var..

«— Susundu Ayşe günah,

«— İlâhî teyze tuhafısın, nede günah olacak...

Mahalle halkı böyle konuşurlar, bazı evlerden o Osmanlı-Türk İstanbul evlerinin tek tesellisi ud sesi gelir ve bazılarından güzel seslerin semâya yükselttikleri Kur'an tilâvetleri duyulurken, bir de acı feryat yükselir... Şimdi Mehmet Âkif'i dinliyelim:

Evin birinde nevâsaz bir güzel ud'u,
Birinde cezbe fezâ bir seday-ı davudu,
Tilâvet etmede Kur'an, gelip geçenlerse
Ayakta irkiliyor.. İncizâb edip o sese.

Duyulmasın mı biraz sonra başka bir acı ses?
Aceb ne var diyerek koştu önceden herkes,
Fakat gidenlere baktım ki kaldırıp tabanı,
Bucak bucak kaçıyor: Kaç bilir misin amanı!
Kısıldı karşığı evlerde mumların hepsi,
Kısıldı sanki bütün bir mahallenin nefesi!
Kesildi nağme-i Kur'an, kesildi nağme-i sâz,
Zaman zaman duyulan sade bir rakik avâz.
Niçin kaçıştı ahali, ne var ki Yarabbi?
Yavaş yavaş sokulur, anlarını nedir sebebi.

Ne manzaraydı ilâhi o gördüğüm sahne:
Beş on herif yapışıp bir fakirin ellerine,
Sürükliyor.. Öteden bir kadın diyor:

«— Bırakın..

Kocam ne yaptı? Nedir cürmü bi günah adamın?
Zavallının büyük evlâdı öldü askerde,
İkinci oğlu da sürgün Yemen'de bir yerde.
Acıklı, göğsü sakat, koyuverin, didiklemeyin,
Günahtır etmeyin oğlum, ayıbdır eylemeyin.
Efendi kim? O ne bilirsin? Bilirse hem ne çıkar?
Kilârecisiyla uzaktan biraz lıslımlığı var.
Geçende komşuyu görmüş, demiş selâm söyle,
Demek alınmıyacak Tanrının selâmı bile!
Köpek sürüklenir gibi insan sürüklenir mi ayol?

«— Kadın, çekil, döverim ha!.. Sokulma, haydi def'ol!

«— Herif bırak diyorum.. Durdu işte bak nefesi

«— Ne dırlanıb duruyor, susturun canım şu pisi!
Demez miyim size ben, her zaman ki «dağdağasız
Yapın..» eşek gibi siz hiç lâf anlamaz mısınız?

«— Kadın, Paşam.. ne yaparsın?

Paşam mı? Nerde Paşa?

Şu korkuluk gibi dimdik duran herif mi? Yaşa!
 Tasavvur et.. İki arşın kazık kadar bir boy,
 Getir de üstüne kalpaklı bir kemik kafa koy,
 Ocak süpürgesi şeklinde bir sakal yaparak,
 «— Senin bu işte yüzün, al..» deyip o yüzüne tak,
 Ocak süpürgesi.. Lâkin süpürmüyor, yıkıyor,
 Nedense bittiği yerden cenazeler çıkıyor,
 Budak delikleri tarzında aç da çifte oyuk,
 Büyükçe bakla kadar alının az altına sok.
 Bilir misin? Çalı altında gizli inler olur,
 Yılan sabahı çıkar, akşam usulcacık sokulur,
 Bıyık o kırdı yetmişmiş, diken yemişli çalı,
 Ağz da in gibi asla görünmüyor, kapalı.
 Bu şekli muvahhişi mümkünse bir düşün şöyle,
 «Paşam» dedikleri ucube işte aynıyle!
 Belinde «seyf-i sadakat», elinde bir kamçı,
 «Ferik» setresi altında gördüğüm ummacı,
 Ziyay-ı bedr-i münir in içinde Yarabbi,
 Dururdu sine-i imâna girmiş ukde gibi!
 Semâ, zemîn, bütün envâr iken o pis gölge
 Cebin-i pâyine leylin ne payidar leke!
 «— Kuzum, nasıl Paşasın, görmüyor musun? Kocamı
 sürükleyip duruyorlar..

«— Def'ol kadın, adamı
 vurunca öldürürüm ha! Benim şakam yoktur.
 «— Çekil Hanım.. Paşa lâf dinlemez, vurur mu vurur
 Bilir misin O'nu.. Şevketmeâb Efendimizin
 birinci bendesidir..

«— Hay yetişmesin pampin!
 «— Sürün demiş ona.. Şevketlûnun iradesi var..»
 «— Sürüm sürüm sürünün tez zamanda alçaklar!
 Ya sen? Zebanî kıyafetli, gul-ü yabanî Paşa,
 İlâhî yumru başın bir geleydi sivri taş!
 Yılan bakışlı şebek, bir bakın şunun gözüne,
 Kazık boyundan utan.. Tuuu herif senin yüzüne!
 Sakın mahallede erkek bırakmayın, götürün,
 Sayıyla vermediler öyle... Posta posta sürün!
 Bakın şu hayduda, durmuş yakın diyor evimi!

le uygun teşebbüslere girişmek üzere yekdiğerlerinden dostça ayrılmışlardır.

Kongrenin ekseriyet hizbi gizli tutulan fikirle mütenasip bir program etrafında çalışmağa ve organ olarak da (Folkston) da intişar eden «Osmanlı» gazetesini Şair Hüseyin Siyret Beyin başmuharrirliği altında çıkarmağa karar vermişti.

Ekalliyet hizbinin ilk hareketi ise «Osmanlı İttihad ve Terakki» ismini «Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti» ne tahvil ve Silistreli Hamdi Beyin iştiraki ve Ferid Beyin başmuharrirliği altında ıslahatı esasiye taraftarlarının naşiri efkârı olmak üzere Mısır'da «Şûrayı Ümmet» gazetesinin neşrini, Kahire'deki Ahmed Saib Beyin «Sancak», Cenevre'deki Mahir Saidin «İntikam», Ali Fahri Beyin «Tokmak», Hikmet Beyin «İstirdat» gazetelerinin kapatılmasını kabul etmek oldu. En mühim kararı cemiyette reis tâbirinin hazfi idi. Lâkin Ahmed Rıza Bey, Ahmed Saib Beye bu son kararı yanlış bildirmiş ve umumî reis seçildiğini yazmıştı.

«Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti» adını alan bu hizbin bütün gayesi meşrutiyetin eîde edilmesi cümlesinde toplanıyordu. Lâkin bunun ne suretle temin edileceği katiyen mevzuu bahis olmuyor ve varmak istedikleri netice için neşriyattan başka da muayyen bir hedef takibi düşünölmüyordu.»

MÜŞİR RECEP PAŞAYA DAYANILARAK İHTİLÂL HAZIRLIKLARI :

Birinci Jön-Türk kongresinde göze çarpan fikir ayrılıkları arasında, bir tek hakikatin çevresinde birleşildiği görölmektedir: Ordu'nun şahsî selâbet ve faziletine güvenilen şahsiyetlerinden birinin veya bir

kaçının liderliği altında, fiilî hazırlığa girişmek, ve icab ederse, ihtilâlle Meşrutiyeti iade etmek..

Kongre, İsmail Kemal Beyin mahrem izahatını dinledikten sonra, Receb Paşa ile teması Prens Sabahattin Beye ve Fazlı Beye havale etmişti. Sabahattin ve Fazlı Beyler, Trablusgarb kumandan ve valisi Müşir Receb Paşanın yaveri Şevket Beyle evvelâ muhabere etmişler ve daha sonra kendisiyle görüşmek üzere Maltaya hareket etmişlerdi.

Prens Sabahattin Beyle Fazlı Bey bir müddet Maltada beklemişler ve Recep Paşanın delegesi Binbaşî Şevket Bey ancak iki hafta sonra gelebilmiştir.

İlk mülâkatta Prens Sabahattin Bey kongre müzakeratı hakkında Şevket Beye izahat vermiş ve neticede sözü İsmail Kemal Beye intikal ettirerek asıl meseleyi meydana atmıştır. Şevket Bey Prens Sabahattin Beyin beyanatını dikkat ve ehemmiyetle dinledikten sonra kendi görüşüne nazaran düşündüklerini ortaya koymuş ve ihtilâl meselesi hakkında Recep Paşanın noktai nazarını da anlatmıştır. Şevket Bey ifadesinde Recep Paşanın Arnavutlukta hareket yapılmasına ve bunun bütün memlekete teşmiline taraftar olduğunu söylemiş, lâkin Paşanın bu fikrine kendisinin itiraz ettiğini, Arnavutluğun tehlikeli ve ecnebi müdahalesini celbe en ziyade müsaid bir mıntaka olduğunu ileri sürdüğünü ve Dedeâğaçta yapılacak askerî bir hareketle daha kolaylıkla muvaffakiyet temin edileceğini söylediğini ve nihayet Paşayı bu noktaya meylettirdiğini tasrih eylemiştir.

Sabahattin Bey, Şevket Beyin görüşlerini takviye etmiştir; fakat İstanbul haricinde yapılacak harekâtın Sultan Abdülhamide vakit kazandırmağa yarayacağını ve buna binaen doğrudan doğruya payiahtta bir kıyam hazırlamanın en salim ve tehlikesiz bir hareket

olacağını bildirmesi üzerine, bu noktada mutabakat hasıl olmuş ve bu vadide bir proje hazırlanması tarafeyn arasında takarrür ettirilmiştir. Proje de şu retle tesbit edilmişti: İtimada lââyık zabitler vasıtasile Trablus Garp fırkasından birkaç tabur asker manevra bahanesiyle Sert mevkiine kadar ilerletilecek, Sert mevkiinde gemilere bindirilecek olan bu askerler ecnebi bayrağı altında Çanakkale Boğazından geçirildikten sonra İstanbulda evvelce erkânıharp zabitleri vasıtasıyla tayin edilecek bir noktaya ihraç olunacaklar. Bu kuvvete iltihak edecek taraftarların yardımıyla hükûmet iskat, meşrutiyet ilân edilecek ve Kanunu Esasinin tatbikatına geçilecek. Her türlü ihtimale binaen ecnebi hükûmetlerin müdahalesi daha evvelden alınacak tedbirlerle önlenecek.

Bu proje, Recep Paşanın tasvibine tâlikan, tarafeynce kabul edilmişti. Aynı zamanda mesai şekli iki safhaya ayrılmış; malî, siyasî ve gemi işleriyle Sabahattin ve İsmail Kemal Beylerin meşgul olması, askerî kısmı ile de Recep Paşa ve Şevket Beyin alâkalanması kararlaştırılmış ve Malta mülâkatına nihayet verilmiştir.

Prens Sabahaddin Bey Parise avdetinde Maltada cereyan eden müzakeratı ekseriyet grubu komitesine bir tafsil anlatmış ve bir müddet sonra da Şevket Beyden gelen bir mektup, Recep Paşanın Malta müzakeratını ve projeyi tasvip eylediğini tebşir eylemişti. Bu sevinçli haber üzerine teşebbüsata girişmek lüzumu hasıl olduğundan İsmail Kemal Bey Londra'ya hareketle sefaret Başkâtibi Reşid Sâdi Bey delâletile İngiliz ricali siyasisesi ile temasa gelmiştir. Diğer taraftan Fazlı Bey de Atınaya gitmiş ve Yunanistan'dan matlup evsafta gemi tedariki mümkün olacağını anladıktan sonra Paris'e dönmüştür. Prens Saba-

Sadriâzam Halil Rifat Paşa.

(Bu hâdiselerin büyük kısmında devletin en büyük makamının sahibi.)

haddin Bey de bütün mevcudiyetile mühim bir istikraz akdine çare arıyor; İsmail Kemal Bey ve diğer arkadaşlarının yaşama ihtiyaçlarını da temin maksadile uğraşıp duruyordu.

Londradaki demarşların neticesi çok iyi idi. İngiltere hükûmeti İstanbulda harekâta geçileceği sırada Akdeniz donanmasının ziyaret maksadile, Beşiktaş civarında bulundurulacağını vâdetmiş ve yalnız ihtilâl başlangıcında haricî hâdisattan haberdar olmaması için Eastren Telgraf kablosunun Odesa ve Kösenceye bağlı kısımlarının kesilmesini tavsiye etmişti. Fakat siyasî demarş ve gemi meseleleri halle yakın bir şekle girmiş olmakla beraber, para işi henüz matlup neticeye vâdîrilememişti. Ecnebi bir memlekette karşılıksız para bulmak o kadar çabuk olamazdı. Bir de günlük ihtiyaçları karşılamak, neşriyatı tatile uğratmadan «Jön Türk» mevcudiyetini herkese karşı daha kuvvetli ve faal göstermeğe çalışmak herhalde basit bir iş değildir.

Paris'te bu harikulâde faaliyetler devam ederken «Jön Türk» camiasının toplu bulunduğu diğer muntakalarda da Sultan Abdülhamid'e karşı muhalefete şiddetle devam olunuyordu. Ezcümle Kahire'de de Feyzi Bey tarafından «Türk» isimli yeni bir gazete neşredilmeğe başlanmış ve Cenevre'de de Jön Türk neşriyatına ehemmiyet verilmişti. Muhtelif memleketlerde çıkan siyasî ve mizahî gazete ve broşürler Sultan Abdülhamid'in istibdadını şiddetli bir lisanla tenkidten ve halkı ikazdan geri durmuyorlardı. «Meşveret» ve «Şûrayı Ümmet» gazeteleri bu neşriyata önderlik vazifesi yapıyorlar ve ekalliyet hizminin düşüncesini temsile gayret gösteriyorlardı. Folkston'da çıkan «Osmanlı» gazetesi «Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti» organlığını muhafaza ediyordu. 1902 sene-

sinde Yıldız sarayınca gıyaben mahkûm edilen esbak Cenevre Başşehbenderi Ahmed Kâmi Bey de Mısır'da «Şarkı Musavver» isimli bir mecmua çıkarmağa başlamıştı. 1905 tarihinde Mısır'da vefat eden bu zatın Paris ve Mısır gazetelerinde çok kıymetli yazıları çıkmıştır.

DAMAD MAHMUT PAŞANIN VEFATI :

Bir aralık kış münasebetiyle, Damad Paşa Brüksel'e nakledilmişti. Orada tekrar ağırca hastalandı. Paşanın hastalığını haber alan Paris sefareti keyfiyeti Yıldız sarayına bildirmekte kusur etmemişti. Sultan Abdülhamid eniştesinin bu hastalığını bir fırsat sayarak kendisinin hususî bir trenle ve hazır doktorların nezareti altında İstanbul'a naklini Paris sefiri Münir Bey'e emretmişti.

Salih Münir Bey aldığı emri yerine getirmek için hemen Brüksel'e koşmuş ve istifsarı hatır maksadiyle geldiğini ileri sürmek suretiyle Paşanın yanına girmek imkânını bulmuş ve kendisine tahmil edilen memuriyeti bir lisanı münasiple Paşa'ya anlatmıştır. Paşa hayat ile memat arasında bir vaziyette bulunduğundan bu hususta bir şey söylemeğe lüzum görmemiş iken Münir Bey Paşa'nın sükûtle mukabelesini bir muvafakat cevabı telâkki ederek Sultan Abdülhamid'e hemen telgraf çekmiş ve matbuata da Damad Paşa'nın İstanbul'a dönmeğe karar verdiğini işae eylemiştir.

Bu haberden mütehayyir kalan Prens Sabahaddin Bey Brüksel'e kadar giderek Salih Münir Beyin «Jön Türk» kozuna indirdiği darbenin ehemmiyetini pederine anlatmış ve bundan müteessir olan Paşa da

1 Kânunusani 1903 tarihinde matbuat vasıtasıyla «Bu devri istibdad ve zulüm devam ettiği müddetçe vatanımdan, ailemden uzak olarak burada ölmeği memlekette refah ve saadet içinde yaşamağa tercihde ölüm döşeginde bile tereddüt etmem» diye beyanatta bulunmuş ve Sultan Abdülhamid'e dehalet etmiyeceğini bir kere daha ilân eylemek mecburiyetine katlanmıştır. Paşanın vefatı bu tarihten on beş gün kadar sonra ve 17 Kânunusani (Ocak) 1903 dedir. Henüz 48 yaşında idi.

Damad Mahmud Paşa'nın vefatı «Jön Türk» ler arasında büyük teessürler uyandırmıştı. O tarihlerde Avrupada neşredilen bütün gazeteler bu teessürü uzun makalelerle izhar etmişlerdir. Damad Mahmud Paşa'nın muvakkat kabri başında söylediği nutukta Ahmed Rıza Bey:

«... Memleketimizde birleşmeği ümid ederken bir gün böyle bir kabristanda toplanacağımız ve bu nâşı hürriyet nakşın karşısında kemâli hüznün ve ihtiramla saf bağliyaacağımız hatırmıza gelmezdi.» demiştir.

Damad Mahmud Paşa'nın vefatı, vatanî vazifenin yerine getirilmesi için bir mania teşkil etmemişti. Bilâkis umumî kedere rağmen herkes deruhde ettiği hizmetin hüsnü suretle neticelenmesine gayret gösteriyordu. Prens Sabahaddin Bey henüz para bulmağa muvaffak olamamakla beraber, ekseriyet hizbinin faaliyeti çok inkişaf etmiş ve herkesde bir ümid uyanmıştı. Hattâ Londra sefareti Başkâtibi Reşid Sâdi Bey kendisini bütün bütün ihtilâl işine verebilmek için memuriyetten istifa etmiş ve istikraz işini başarmak gayretine düşmüştür. Nitekim Danes Kasel «Türkiye Milli Bankasının mümessili» nden 10.000 İngiliz lirası istikraz akdine muvaffak olmuştur. Bu parayı Prens Sabahaddin Beyle Reşid Sâdi Bey şah-

sen borçlanmış oluyorlardı. Fakat geniş bir tarzda yaşamağı itiyad edinen İsmail Kemal Bey zarurî ihtiyaç telâkki ettiği masraflarının teminini daima Prens' den beklediğı için, onun bu arzusu tamamen tatmin edilmedikçe ihtilâl masrafı olarak istikraz edilen paradan sarfiyat icrasını istemiş; talebine muvafakat olunmayınca da memnuniyetsizlik izharına başlamış; «Böyle parasız ihtilâl yapılamıyacağını ve bu hal devam ederse kendi başına hareket etmek» mecburiyetinde kalacağını söylemekten çekinmemiştir.

Diğer taraftan Trablus Graptan gelen mektuplarda da vuzuh yoktu. Açık bir lisanla muhabere etmenin müşkilâtı gözönünde tutularak askerî vaziyetin inkişaf derecesi hakkında sarih bir fikir edinmek maksadile Fazlı Bey tekrar Trablus Garba gönderilmiştir. Trablus Garb limanında vapur içinde Şevket Beyle görüşmeğe muvaffak olan Fazlı Bey, aldığı haberlerden memnun kalmıştı. Trablus Garp-taki «Jön Türk» teşkilâtını Şevket Bey idare ediyor ve bütün firar hâdiselerini o temin eyliyordu. Bundan dolayı kendisine karşı büyük bir itimad vardı. Şevket Bey para tedarik edildiğı takdirde harekete geçmek için bir mani kalmadığını söylemiş ve işi tâcil maksadıyla para ve diğer vesaitin bir an evvel yetiştirilmesini rica ederek vapurdan ayrılmıştı. Fazlı Bey Parise avdette Şevket Beyle geçen görüşme şeklini anlatmış ve işi tesri lâzım geldiğı noktasında ısrar göstermiştir. Buna binaen Reşid Sâdi Beyin mevcut parayı alarak ilk vasıta ile Trablus Garba hareketi kararlaştırılmıştır.

Ekseriyet hizbinin bu daimî faaliyeti diğer Jön Türkleri de alâkalandırmağa başladığından başta Ahmed Rıza Bey olduğu halde bütün Türkler ihtilâl harekâtını hazırlamağa çalışan komite âzalarına yar-

dım vâadında bulunmuşlar ve kendilerine de vazife verilmesini ricaya başlamışlardır.

PRENS SABAHADDİN VE ARKADAŞLARI ATINADA :

Bu sıralarda İsmail Kemal Bey ortadan kaybolmuştu. Kendisini bulmak mümkün olmadığından, vaziyetin tahmil ettiği isticâl dolayısıyla, daha ziyade beklemeğe imkân kalmamış ve Reşid Sâdi Bey Trablus Garba giderken Prens Sabahaddin ve Lûtfullah Beylerle Fazlı Bey de Atina'ya hareket etmişler ve Musuris Gidis Bey de bilâhara kendilerine iltihak etmiştir.

Atinada toplanan komite azaları Reşid Sâdi Beyin gelmesini beklerken Mısır seyahatinden Parise dönen İsmail Kemal Beyin de Atinaya hareket ettiği haberi gelmiş ve Fazlı Bey kendisini karşılamak üzere Patrasa gitmiştir. Patras limanında İtalyan bandıralı bir vapurdan çıkan İsmail Kemal Beyin bindiği sandal rıhtıma yanaşırken birkaç Yunan zabitanın kendisini karşıladığı ve müsafaha ettiklerini gören Fazlı Bey bir an için şaşırmış ve ihtiyatlı bir tavır takınmak lüzumunu hissederek bir kenara çekilmiş ise de bu hareketin farkına varan İsmail Kemal Bey, Fazlı Beye el uzatarak, zabitleri işaretle «Eski âşinalardan» tâbiriyle mesleyi tavzih eder görünmüş ve hep birlikte trene doğru yürümüşlerdir. Fakat trende İsmail Kemal Bey için hususî bir kompartıman ayrılmış olduğunu anlıyan Fazlı Beyin hayreti bu defa daha ziyade artmış ise de tabii bir şey hissettirmeğe mecbur kalmıştır. Kompartımana yerleştikten sonra İsmail Kemal Bey zabitlerle Rumca görüşmüş ve bu konuşmalardan Fazlı Bey bir şey anlamamak-

Sultan Hamid tarafından Paris'e gönderilen hususî sefaret heyeti: Abdullah Paşa, Tevfik Bey, Cevat Bey.
(Para ve mevki vaadî, ancak bunlara kapılabilecek olanları mücadelelerinden vazgeçirecektir.)

la beraber edindiği intiba, zabitlerin İsmail Kemal Bey'e mühim şeylerden bahsettikleri merkezindedir. Trenin hareketinden evvel zabitler inmiş ve İsmail Kemal Beyle Fazlı Bey yalnız kalmışlardır.

Bazı havaî sözlerden sonra Fazlı Bey münasip bir fırsat düşürerek Mısır seyahatinin sebebini İsmail Kemal Beyden sormuş ve İsmail Kemal Bey de «Yakında çok ehemmiyetli bir ihtilâl yapılacağından ve memlekete döndükleri vakit fazlaca meşgul olunacağı için tekrar ayrılmak imkânı bulunamayacağından» bahsettikten sonra ötedenberi görmek istediği Mısırı şu fırsattan bilistifade ziyaret ettiğini ve bu arada dostu bulunan Lord Kromer'le de görüşüğünü ve meseleyi ona da açtığını ve aynı zamanda Prens Sabahaddin ve Reşid Sâdi Beylerin tedarik ettikleri ve bundan sonra da istikraz etmeleri muhtemel paralarla böyle mühim bir ihtilâlin başarılması ihtimali olmadığından hazırlık keyfiyetinden Hıdiv Abbas Hilmi Paşa'yı da haberdar eylediğini ve icabederse yardım talebinde bulunacağını ve maamafih esrarımızı ifşa etmenin Hıdivlik tacına ve hayatına mâl olacağını da söylediğini anlatmıştır.

Halbuki her türlü fedakârlığı göze almış bulunan Fazlı Beyin bu samimî vatanperverin bilmediği ve o zaman öğrenmesine de imkân olmıyan bir hakikat vardı ki, o da İsmail Kemal Beyin Hıdiv Abbas Hilmi Paşayı hususî surette ziyaret maksadile, ihtiyata riayeten, kimseye sezdirmeden Mısıra gitmiş bulunmasıydı. Hıdiv Abbas Hilmi Paşa ile İsmail Kemal Bey arasındaki münasebatın şekli Ali Kemal Beyin aşağıdaki mektubundan istihraç edilebilir:

Mâruzu câkiri kemineleridir:

Bir müddettenberi mütevellî İstanbula dargın-

görüştüm. Prensın yanında kaymakam Hakkı Bey de vardı. Filhakika Prens bir iki sözden sonra kelâmını bu mevzuu intikal ettirerek Ethem Ruhi'nin kendisine bir gazete yolladığını, o gazeteden içerdeki adamın tutulduğu ve bilâhare fırar ettiğini bildiren bir telgraf bulunduğunu beyan ederek: «— Bu işde beni aldattılar. Benden beşyüz lira kadar bir para gitti. Hepsi yalan imiş. Bu herif içeriye girmiş olsa idi, yakalandıktan sonra kaçamazdı. Zira üzerinde öyle bomba çıkan bir adamı kaçtırmazlar.» yollu idareci kelâm etmesi üzerine bendeniz cevaben: «— Evet, işbu mutalâat ve muhakemâtınızın cümlesi makbul ise de yalnız Ethem'e istinad edilmek istenilen...»

* * *

Şimdi mektubun kime ve kim tarafından yazıldığını açıklayalım: Mektubu yazan, daha sonra adı ve faaliyeti ile Cumhuriyet devrinin son senelerine kadar tanınan ve Demokrat Parti iktidarının ilk Sıhhat Vekillerinden olan Ord. Prof. Dr. Nihat Reşat Belger'dir. Mektubun yazıldığı zat ise, Sultan Hamid'in baş hafiyesi olarak Avrupa'ya giden ve meşhur Mizancı Murat Beyi İstanbul'a dönmiye razı eden, daha sonra Sultan Hamid'le arası açılarak Avrupa'da Jön-Türklerle işbirliği yapan ve şahsı, o tarih devresi içinde en çok rastlanan kimse olan Ahmet Celâlettin Paşadır!

Mesele de şudur: Jön-Türkler, Sultan Hamid'e birçok suikastlar hazırlamışlardı. Bunlar için lüzumlu olan paralar, çok zaman, ya Ahmet Celâlettin Paşadan, ya Mısırlı Prens Mehmet Ali Halim Paşadan alınıyordu. Yukarıdaki vak'a da, böyle bir suikastın hazırlandığını, fakat, İstanbul'a bombalarla ve silâhlarla girebilmeye muvaffak olabilen genç bir doktorun yakalandığını anlatıyor... Fakat, bir, birkaç değil, küçük küçük gruplara ayrılarak, yurtlarında görmek istedikleri hürriyet ve meşrutiyet sistemini kurabilme için elele ve gönül gönüle vermeleri yerine birbirleriyle mücadele eden bu bir avuç insan, en hayati mevzularda bile destek olamıyorlar ve birbirleriyle uğraşıyorlar!

dır. Bunun için vaktile damadı yanına almak gibi tevessül eylediği çarelere yine başladı. Burada öteye, beriye baş vurdu. Ahmed Rızayı ve taraflarını mahud Mehmed Ali Halim vasıtasile ele almak istedi, bir türlü muvaffak olamadı. Ciddî bir Türkçe kâtime ihtiyacı olduğunu vesile ederek beni yeniden maiyetine dolgun bir maaşla sokmak arzu etti. Hattâ bu

Sultan Hamid'in Başkâtibi olan Kara Tahsin Paşa, hâtıratında bu gerçeğe dokunur, der ki:

«— Avrupa'ya çekilmiş olan Jön-Türklerin arasında ne fikri, ne ahlâki ve ruhi hiçbir intibak yoktu. Hattâ birbirlerinin aleyhinde öyle ağır ittihamlarda bulunurlar idi ki, halkın nazarında kendilerini teşhir için başkaca mutalâaya lüzum ve ihtiyaç kalmaz idi. Bir gün Zat-ı Şâhane, birbirleri aleyhindeki sözleri ve yazıları hülâsa eden bir jurnalı okuduktan sonra bana buyurdu ki:

«— İşte bu adamlar mı memleketi elele vererek müttehiden idare edecekler? Bunlar birbirlerini yemekle meşguller. Maazallah memleket ellerine teslim edilirse, onu da beraber yerler!..»

Politika hayatımız, ne yazık ki, Sultan Hamid'e hak verdirecek sayısız misallerle doludur: Hem bu devrede, hem bu devreden evvel, hem bu devreden sonra... Ne kadar acıdır ki, gayeleri aynı olanların yollarının böylece-sine ayrı olması, şahıs ve zümre istibdadları hareketlerine sadece ümid vermekle kalmadı, memleket yakasını onların elinden kurtaramadı.

İbret olmadı ve olacağı da benzemez: Lütfen o günden bugüne, bir mücadeleye beraberce başlayıp da, sonuna kadar beraberce götürebilmiş hiçbir siyasi hareket, fırka, parti, zümre ve sâirenin misalini gösterebilir miyiz? Aksine olarak siyasi tarihimizin en tipik ve ibret dolu tecellisi, müşterek yola çıkanların kısa zaman sonra, karşıdaki siyasi ve fikri düşmanlarını, hiç olmazsa rakiplerini bırakıp birbirlerinin boğazını sıkmaya başlamış olmalarıdır. Böyle geldi, böyle gidiyor!

babda Nazlı Hanımefendinin vesatatine müracaat eyledi. Bittabi kabul etmedim, niçin kabul edemeyeceğimi de Nazlı Hanımefendiye şerh ettim. Avrupada, Amerikada en küçük bir işe kailim, fakat burada sizden başka kimseye bir gün hizmet edemem, ne ise, bunların ehemmiyeti yok.

Nihayet müteveli aradığını İsmail Beyde buldu. Buradan para gitti, vâidler gitti. İsmail Kemal Bey buraya geldi. Şimdi oteldedir, görüştük. Tabii setri maksad ediyor, fakat müteveli benden saklamadı. Maksadı esası İstanbulu tehdiddir, bunların teşebbüsatına, icraatı müstakbesine kâmilten muttaliiz, evvelden olduğu gibi söz yine havaya gidecek. Biz âkibette kuru bir mektupla kalacak isek bu işlerle nafiye yere izaai vakte hacet yok. Fakat hakikaten hizmet ve gayret aranacak, padişahını ve memleketini sevenler, cidden işe yarıyanlar aranacak ise bu hususta her ne emir buyurulursa gerek burada ve gerek Avrupada ifaya hazır ve mütevellinin bütün bu dolaplarını alt üst etmeğe sayei şahanede muktedirim. Bu yaz kulunuzun (Lüsren) den yazdıklarına ehemmiyet vereydiniz, damad işi şimdive kadar çoktan tesviye olunurdu. Her halde şimdilik emrinize intizaren sükût eylerim ferman — 19 Kânunuevvel 1902.

Ali Kemal

Bu mektuptan anlaşılıyor ki, İsmail Kemal Bey arkadaşlarından gizli tuttuğu bir maksat güdüyor ve seyahati esbabını başka türlü izah ediyordu.

İsmail Kemal Bey Mısır seyahatini kendi noktai nazarına göre böylece anlattıktan sonra Reşid Sâdi Beyin Trablus Garbdan avdet edip etmediğini Fazlı Beyden sormuş ve «Benim Yunanistanda pek çok tanıdıklarım var, müşkülâta tesadüf edilirse meselenin

hemen haline çare buluruz.» demiş ve vazifesini ikmal etmiş adamlara mahsus bir tavır ile sükûta varmıştır. Tren Korint'ten geçerken İsmail Kemal Bey mevkiin ehemmiyetini ve tarihî eserler bakımından zenginliğini bahse mevzu ittihaz ederek yeni keşfedilen ve bir mağarada meydana çıkarılan harabeyi ziyaret için ilk mevkide trenden indikten sonra Atina'daki arkadaşlarının sabırsız intizarlarına rağmen, inkılâp peşinde koşan bir ihtilâlcî olmaktan ziyade tenezzüh için yola çıkmış bir seyyah edasiyle nihayet Atinaya varmıştır. Atina garında İsmail Kemal Beyi tekrar birtakım kordonlu zabitler karşılamıştır. Arkadaşlarına bir an evvel mülâkî olmağı arzu eden Fazlı Bey istasyonda İsmail Kemal Beyden ayrılmış ve ikametgâhlarına gitmiştir. Ayrılırken İsmail Kemal Bey kendisine namı müstearla seyahat ettiğini söylemiş ve otele Karavias ismile aranmasını tavsiye bile etmiştir.

Fazlı Bey arkadaşlarına mülâkî olunca Patras limanından itibaren cereyan eden bütün hâdisatı birer birer anlatmış ve kendi intibalarını da sözlerine ilâve eylemiştir. Ertesi gün İsmail Kemal Bey komite âzalarile görüşürken «Hıdivin hiyanetinden korkmayınız; bununla beraber kendisinden para aldığımı da zannetmeyiniz» dedikten sonra «Elimizde bulunan paranın inkılâp işine kâfi gelmiyeceğini bildiğimden mesele hakkında Yunan hükûmeti ile de görüşmek istiyorum» sözünü ilâve eylemiştir.

İsmail Kemal Beyin bu durumu ve hâdiseye gayri-Türk unsurların karışması, Sabahaddin Beyi müteessir etmiş, bu Balkan komiteciliğinden ilham alan hareketler ve faaliyet kendisini tatmin etmemişti. O, kendisine, mizâcına, ahlâkına ve bilhassa ilmî hûviyetine yaraşır bir hareket tarzı bulmaya mecburdu.

Üzerinde sayısız ırk, dil, din ve milliyet cereyanlarının kaynaştığı Osmanlı İmparatorluğunun devamı için ilk ve temel şartın, bu yapının içinde ferdi haklarına sahip ve ancak bu umumî hayat nizamı içinde şahsî refah ve saadetine yaşayacağına gönülden inanmış, içerden ve dışarıdan gelen menfi tahriklere karşı hakikati kavramış bir «insanlar topluluğu» olduğuna gönülden inanmıştı. Ne yapmak gerekiyordu? Evvelâ, bu insanlara, yaşanan devrin hususiyetlerini anlatmak, onları aşırı ve koyu merkezîyetçiliğin zincirlerinden kurtarmak, insan olma haysiyetlerinin şuurunu vermek...

Bu, elbetteki, uzun ve çetin bir himmetin, mantık ve kültürün hâkimiyeti sonunda gelecekti. Bu yol, eyyam siyasetçisinin reddettiği hakikî himmetin yolu idi. Fakat İmparatorluğumuzu kurtarmak için başka çare de yoktu. Atina seyahatinden sonra yepyeni bir Sabahaddin Bey görülmektedir. Kısa zaman sonra Teşebbüs-ü şahsî ve adem-i merkezîyet cemiyetini ve hareketini yaratacak olan bu safhada, Sabahaddin Beyin de, kendisini zamanımıza kadar ileten, O'nun bir ân iktidara gelmemiş ve iktidarı düşünmemiş olmasına rağmen, aradan elli yılı aşkın zaman geçmiş ve hatta imparatorluk çökmüş olmasına rağmen bugün de bâkir ve ardından gidilir fikirlerle ortada bulunmasına imkân veren fikir ve ilim yolu açılmış oluyordu.

PARİSE YENİ GELENLER ve BİR «YOL BULMA» DİDİNMELERİ :

Prens Sabahaddin Bey Atinadan Parise döndükten sonra Mon Valyen sokağında (96) numaralı evin bir odasına sığınmış, yeni bir faaliyet sahası ya-

ratmak çarelerini düşünmeğe başlamıştı. Bir taraftan «Revue» ve «Matin» gazetelerinde makaleler neşrediyor; diğer taraftan da (Mole Tokül) salonunda konferans vermek suretile Türkiye hakkında Fransızları tenvire çalışıyor; Fransada lehimize bir cereyan yaratmağa uğraşıyordu. Bu arada Ahmed Rıza Bey, metodik neşriyatına devam ediyordu. Folkstonda «Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti» nin naşiri efkârı olarak intişar eden «Osmanlı» gazetesi ise, Damad Paşanın vefatı dolayısıyla ve Prens Sabahaddin Beyin muvafakatile Ethem Ruhi Bey tarafından Mısıra nakledilmiş bulunuyordu. Bu defa «Osmanlı» gazetesine Hidivi Mısır Abbas Hilmi Paşa yardım ediyordu. Hattâ Melmed Ali Halim Beyin yardımı da temin edilmişti.

Lâkin Paris'teki Jön Türklere bir durgunluk ârız olmuştu. Yeni bir hamle için mühim bir tahrik kuvvetine ihtiyaç duyuluyordu. Jön Türkler böyle sakin bir hayat yaşarken birdenbire Pariste mühim tebeddüller husule gelmiş, Ferik Ahmed Celâleddin Paşa, kurenadan Arif Bey, yaverandan Ahmed Şevket ve biraderi Rıza Paşalarla Doktor Nihad Reşad Bey ve Diran Kelekyan Efendi, Doktor Kerim Sebati Bey ve biraz sonra da Doktor Bahaeddin Şakir Bey Avrupa'ya gelmişler ve Jön Türk camiasına katılmışlardı. Bu yeni gelen elemanlar Pariste uyusuk bir hal almış bulunan Jön Türklerin tekrar faal teşebbüslere girişmesine sebep olmuşlardır.

Doktor Bahaeddin Şakir Bey (1), Ahmed Rıza Bey ve diğer «Jön Türk» lerle görüştükten sonra

(1) Doktor Bahaeddin Şakir Bey Saray bendegâmından Tahir Paşaya ait bir meseleden dolayı Erzincana sürülmüştü Oradan Mısır'a kaçmış ve bilâhare Paris'e gelmiştir.

Prens Sabahaddin Beyle de temasa geçmiş, durgun havayı biraz tahrik etmek imkânlarını araştırmıştır. Esasen Siverinde oturan Prens Sabahaddin Bey de dostlarından Baron de Lormet'nin himmetile Berlin sokağında 8 numaralı binada kiraladığı küçük bir daireyi büro ittihaz etmiş ve geçirmekte olduğu sükûn ve intizar devresini terkle dostlarını orada kabul eylemeğe başlamış bulunuyordu. Doktor Bahaeddin Şakir Bey, birleşmek ve maksada ermek prensibini ortaya atmıştı. Bu kadar basit bir formül ile inkılâp yapılacağını zanneden doktor, Prens Sabahaddin Beyle görüşürken mantıkî fikir ve düşünüşle karşılaşınca meselenin o kadar basit olmadığını anlamış ve hangi esaslar etrafında birleşme imkânı bulunacağını araştırmaya koyulmuştu. Birçok temaslardan sonra bütün «Jön Türk» elemanlarının bir araya toplanması ve bir teşekkül vücuda getirilmesi lüzumuna kanaat getirmiştir. Bunun üzerine bir program tanzimile bunun tatbikine geçilmesi bazı zevat arasında tekrarrü etti. Bu maksat etrafında toplananlardan bazıları şu zevattan ibaret bulunuyordu:

Prens Sabahaddin, Ahmed Rıza, Sami Paşazade Sezai, Doktor Nihad Reşad, Doktor Bahaeddin Şakir, Doktor Nazım, Doktor Sabri (1), Fazlı, Ali Haydar Mithat, Hüseyin Tosun (2) ve Milâşlı Murad Beyler (3).

(1) Doktor Sabri kız muallim mektebinde uzun müddet tabiiye muallimliği yapan ve Nümunei Terakki meselesinde tevkif edilen zattır.

(2) Trablus Garptan fîrar eden zabıtlardendir ve Doktor Reşid Beyin kardeşi.

(3) Meclisi Mebusan Reisi Milâşlı Halil Beyin (Halil Mentşe) nin biraderidir.

İşte bu heyetin uzun uzadıya yaptığı görüşme ve müzakereler neticesinde ekseriyet Prens Sabahaddin Beye hitaben: «Siz mütefekkir bir zatsınız; memleketin ıslahı ve kurtulması neye mütevakkıf ise ona göre bir program tanzim ediniz de müştereken müzakere edelim ve noktai nazarlarımızı tevhid ettikten sonra bu programa tâbi olarak müttehiden çalışalım» demiştir.

«ADEMÎ MERKEZİYET» TÂBİRİNDEN KOPAN FIRTINA :

Bu teklif üzerinedir ki Prens Sabahattin Beyin senelerce mücadelesine devam ettiği «Ademi merkeziyet ve teşebbüsü şahsî» prensibi bir program halinde ihzar olunarak ortaya konmuştur. Prens Sabahattin Bey bu programı hazırlamak için bir taraftan tettebbullarda bulunuyor ve memleketin ahval ve idaresine vâkıf zevatla görüşüyor; diğer taraftan da birinci kongrede çok isabetli konuşmalarıyle kendisini tanıtmış ve Şûrayı Devlet âzası iken Avrupa'ya firar eylemiş bulunan Musiris Gidis gibi zevattan da istifadeyi ihmal etmiyordu. Bu görüşmelerde yapılacak programda Avrupalıların Türklerden ziyade ehemmiyet vermek istedikleri Hristiyan unsurların görüşlerini de göz önünde tutmak ve onları kendi istekleriyle memleketin nefine bağlamak gayesi takip ediliyordu.

Prens Sabahattin Bey bu maksat ve düşünce etrafında programa Decentralisation = Ademi merkeziyet, kelimesini koymuştu. Esasen bu kelime Mithat Paşa ve arkadaşları tarafından vaktiyle hazırlanan Kanunu Esasinin Fransızca nüshasında aynen mevcuttu ve tâbir oradan iktibas edilmişti. Sabahattin Be-

yin programa koyduğu «Ademi merkezîyet» terkibi bu Fransızca kelimenin Türkçeye tercümesinden başka bir şey değildi.

Programın müzakere edileceği gün bütün alâkadarlar toplanmışlar; yalnız Ahmed Rıza Bey gelmemişti. Kendi teşebbüsüyle olmıyan veya kendi riyasetinde toplanmıyan bir içtimaa iştirak etmemek Ahmed Rıza Beyin ötedenberi itiyad edindiği bir hareket olduğundan ve herkes de bu zâfı bildiğinden bu lâkaydisini hoş görmüşlerdi. Toplanan heyet ilk görüşmede programın teksir edilerek bütün âzaya birer nüsha verilmesini ve başka bir gün müzakere edilmesini karar altına aldıktan sonra dağılmıştır.

Aradan birkaç gün geçtikten sonra yapılan toplantıda Doktor Bahaeddin Şakir ve Nazım Beyler, Ahmed Rıza Bey ve «Terakki ve İttihad Cemiyeti» mensuplarının port parolü olarak «Ademi merkezîyet» aleyhinde söz söylemeğe başlamışlardır. Bu iki hatibin fikrine göre, ademi merkezîyet, «merkez yok» demekti; «merkez» olmayınca da «memlûket yok» oluyordu. Bu kadar basit bir iddia ile bir programın reddedilmesi veya bir program müzakeresinin yalnız bir kelimeye inhisar ettirilmesi tabîî caiz değildir. Müzakerede esaslarda anlaşmak ve mantikî delillerle birbirini ikna ve icabına göre programda değişiklik icra eylemek yoluna gidilmemiş; «ademi merkezîyet» tâbirinden maksat ve mefhumun ne olduğu ve ne olacağı teemmül edilmeden ceffûlkalem itirazlar yapılmıştır. Prens Sabahattin Bey ve dostları da «ademi merkezîyet» tâbirinin Fransızca Kanunu Esaside mevcut bir kelimenin tercümesinden başka bir şey olmadığını beyhude yere anlatmağa çalışmışlar ise de muarızlarını iknaa imkân bulamamışlardır. Münekkitler Kanunu Esasının tatbikini istedik-

lerini ve bununla memleketin kurtulacağına kani bulunduklarını ileri sürdüklerinden, iki taraf arasında şöyle bir muhavere kapısı açılmıştır:

— Mademki Kanunu Esasi taraftarıyız, diyorsunuz; neden dolayı Kanunu Esasinin sarahaten yazdığı bir kelimeden tevahhuş ediyorsunuz?

— Eğer Kanunu Esaside böyle bir kelime varsa kabulde tereddüt etmeyiz.

Şu سوال ve cevaba nazaran mesele basitleşmiş ve Kanunu Esaside böyle bir kelime mevcut olup olmadığını tetkik etmek lüzumu hasıl olmuştur. Nihayet Fransızca bir Kanunu Esasi nüshası getirttirilmiş ve (108) inci madde muarızlara gösterilmiştir. Lâkin Doktor Nazım Bey maddeyi okumuş, arkadaşlarına okutmuş ve:

— Ben on bir senedir buradayım; ilk defa Kanunu Esasiyi okuyorum; binaenaleyh bu kelime pek tuhaf! Mademki iş böyledir; müsaade edin de meseleyi kendi aramızda bir defa daha müzakere edelim.

Demıştır. Daha doğrusu Ahmed Rıza Beyin reyini almadan kat'î bir kanaat izhar etmek istememiştir. Fakat maalesef bu vaid hilâfına bir daha böyle bir toplantı yapılmamış ve Ahmed Rıza Beyin arzu ve telkinatiyle «ademi merkezîyet» lâfzı etrafında Türkçe ve Fransızca «Meşveret» gazetelerinde makasatı tahrif edici bir kampanya başlamıştır. Prens Sabahattin Bey dürüst olmıyan bu haksız muameleden kırılmış ve müstakillen harekete karar vererek «Teşebbüsü Şahsî ve Ademi Merkezîyet» cemiyetini teşkil etmiştir; cemiyetin organı olmak üzere «Terakki» gazetesini neşre başlamıştır. («Terakki» nin intişarı 1909 tarihindedir.) Jön Türk âleminin tanınmış bazı simaları bu cemiyete iştirak etmiş bulunuyordu. Ezcümle Doktor Nihad Reşad, Doktor Sabri, Doktor Ri-

fat, Miralay Zeki, Hüseyin Tosun, Milâslı Murad, Hüseyin Siyret ve daha birçokları «Teşebbüsü Şahsî Ademi Merkeziyet Cemiyeti» mürevvici olmuşlardır. Cemiyetin kâtibi umumiliğini Fazlı Bey deruhte etmişti.

Birinci kongrede ekalliyete kalan Ahmed Rıza Bey grubunun umumî merkezini de «Terakki ve İttihad Cemiyeti» ismi altında Ahmed Rıza, Sami Rıza, Şazade Sezai, «Sancak» gazetesi sahibi Ahmed Sami ve Doktor Nazım Beylerle Prens Mehmet Ali Paşa teşkil ediyorlardı.

Bu program müzakereleri akamete ugrayınca Mısır'da bulunan «Jön Türk» ler «Cemiyeti Ahdiyye-i Milliye» isimli bir teşekkül vücuda getirmişler ve bütün Osmanlıları uzun bir beyanname ile ittiha dâvet etmişlerdir.

MEMLEKET İÇİNDEKİ JÖN - TÜRKLER :

Paris'te bu hâdiseler cereyan ederken, memleket içindeki Jön-Türkler'de de, kıpırdanmalar başlamıştı: Konya'ya sürülmüş olan Ebüzziya Tevfik Bey Paris'teki Ahmet Celâlettin Paşaya yazdığı mektupta, memleket içindeki hareketlerden bahsediyor ve kurtuluş ümitlerinin memleket içindeki değil, dışındaki himmetlerden gelebileceğini yana yakıla anlatıyor, çevrelerindeki kontrolün gittikçe arttırıldığını dan dertleniyor, kendisinin Ahmet Rıza ve Murad Beylerin dâvetiyle Paris'e kaçmakla suçlandırıldığını dan, halbuki 119 gündür, Konya'da evinden çıkmadığından bahsediyor, Damad Mahmut Paşa ve bilhassa Sabahattin Beyin memleket içindeki Jön-Türkleri, kendileriyle beraber mücadeleye katılmak üzere Avrupa'ya dâvet etmelerinden haberdar olmadığını

Paris'teki mücadele yıllarında Prens Mehmet Sabahattin Be
(Fikirleri ve dâvaları, ileri ferdlerin yaratacağı gerçek hürriyet
ve müreffeh Türkiye'nin hâlâ temeli olan büyük kafa.)

zaten böyle bir çağrıya da katılmıyacağını yazıyor. Hazin olan, Ebüzziya Tevfik Beyin, Ahmet Celâlettin Paşaya bu mektubunda, bir zamanlar kader birliği yaptığı insanlar için ağır tâbirler kullanmasıdır. Bu mektupta, Sultan Hamid'i de, insanları tanımamak ve bilmemekle ithhamı vardır. Bu mektubun bazı cümlelerini okumak, buhranlı ânlarda, insan ruhunun, bir zamanlar iyiliğine ve doğruluğuna olduğu kadar, vatan hayrına da olduğuna inanılmış fikir ve şahsiyetlerden nasıl uzaklaşacağını en tipik isbatıdır. Konya'da, Sultan Hamid'in sürgünü olan Ebüzziya Tevfik Bey, Paris'e, Jön-Türkleri İstanbul'a döndürmek gayesiyle gitmiş olan Ahmet Celâlettin Paşaya, 10 Mart 1902 tarihli mektubunda, yâni, ikinci meşrutiyetin ilânından altı yıl, sadece altı yıl evvel şunları yazıyordu:

«— Ahmet Rıza beni ne için kaçıracak. Mahmut Paşanın benim firarında ne menfaati mutasavverdir. Rızayı pekâlâ tanımışsmızdır ki her şeyde teferrüt daiyesinde ve riyaset fikrinde bir adamdır.

Beni celp ile kendisi benim tahtı emri irademe mi girecek. Yahut ben seni kurtardım gel tahtı idareme kal. Elindeki kalemi fikrimi terviçte istimal et mi diyecek? Birincisine kendisi muhalif olduğu gibi ben onların fikrinde de bulunmuş olsam hiçbir vakit fikir ve kalemimi aharın tervici meramına âlet edecek surette zilletinefis sahibi değilim. Mahmut Paşayı hele hiç kale almam.

Tuhafliğa gelince: «Tevfik Bey anlara iltihak fikrinde ise kendisi serbest bırakılacağından...» fıkrası insanı hayrette bırakıyor.

Ben sekiz yaşında bir mektep çocuğu muyum ki haydi oğlum istersen git de mahalle çapkınlarıvele topaç çevir veya kaydırak oyna yollu tecrübei iğfalkâ-

raneye feryefte olayım. Efendimiz beni Avrupa'daki güruhu mekruha iltihakta serbest bırakacaklarına buraya gönderildiğim güne kadar Dersaadette bulunduğum hali serbestiye iade buyurmuş ve beni evlâdı aileme kavuşturmuş olsalardı bihakkın adil ve insafı hümayunlarına lâıyk bir muamelei muhassene ibraz buyurmuş olurlardı. Birader ben zulüm çekerim ama böyle istihzaları çekemem. İnsanın bulunduğu aciz ve ıstırabı halden böyle büyüklüğe yakışmaz surette istifade edilmemelidir. Şevketmeâb efendimiz ne erbabı sadakati tanıyor ne de adam tecrübe etmenin yolunu biliyor. Şimdiye kadar benim etvarı ubudiyetkâranemden ne ziyan gördüler? Ya hal böyle iken şifre kâtibi Asım Bey gibi en şiddetli Sultan Murad adamı eski Jön Türklerin en müthiş vasıtai neşriyatı olan ve hiçbir suretle fikrini tebdil etmek şanından olmıyan bir adamı acaba hangi tecrübei hümayunlarının kuvvet ve isabetine itimat buyurup da şifre kâtibi gibi en mühim seraire mehdi ketman olmak lâzım gelen bir kuvvette istihdam edivorlar? Siz beni biliyorsunuz ki ben kimseye iftira etmek levis ve denaetiyle kisvei namusumu lekedar etmiş bir adam değilim. Asım Beyle de hiçbir vazgeçtim yok.

İlcayı hal ve ifade ile teyidi müddeâ için sövlediğim bu söz gareze muhavvel olmaz sanırım. Maa-fih şevketmeâb efendimiz sadakat ve ubudiyet para ile, ihsan ile iştirâ olunur zannında iseler buna pek ziyade yanıılıyorlar. İşte ben bugün eşvayı beytivemi satıp da geçinir bir haldeyim. Padişah'tan da ihsan beklemiyorum. Söylediğim sözü, arzettiğim sıdku ubudiyeti de banknot paketi almak için söylemivorum. Yalnız bildiğimi ve isbat edecek derecede vâkıf olduğum bir hakikatı sadık bir bendei kadimi olduğum haysiyetiyle söylüyorum. Hem bunu da sizden

başka kimseye söyleyemem. Zira sarayı hümâyunda pek çok adam tanırım ki anlar yalnız menfaatlerine adıktır.

Şu hasbıhali dûradûr ile başınızı ağrıttım. Fakat insan, cidden meysus ve muztarip bulunduğu zamanla ahlâkı fazile ahabından olan bir dostuna da kalbini arz ve şerh edemezse emin ol ki kahrolur.

Bâki bekayı âfiyet ve teveccühü âlileri chassı emenniyatımdır efendim.

Biraderi muhlisiniz Ebüzziya Tevfik

Konya'da sürgün olan sadece Ebüzziya Tevfik bey değildi: Miralay Dr. Hakkı Şinasi Bey (Paşa), Hacıye Vekâleti daire müdürlerinden Mustafa Ruhi bey, Sultan Hamid'i zehirliyecekleri vehmiyle yine Konyaya sürülmüşlerdi. Konya'da, on yedi harbiye alebesi de vardı. Bunların kabahati, Veliahd Resad efendinin dairesinin yakınında dolaşmak, Sultan Hamid için de «— Padişah hastadır...» demekti.

Saraya gelmiş olan haber tamamen yanlış değildi: Avrupa'da olan Jön-Türkler, memleket içindeki tanınmış hürriyetçileri kendi çevrelerine almaya çalışıyorlardı. Nitekim, Şam'da sürgün olan Müsir De-Fuad Paşa ile görüşmek üzere, Mısır'dan Halil isimli bir genç Harbiyeli, Damad Mahmut Paşa tarafından gizlice Şam'a gönderilmişti. Bursa'ya nefvedilen, azı Osman Paşanın oğlu damad Kemaettin Paşa ile muhabere, yine Bursa'da bir çeşit sürgün hayatı yaşayan edib ve sair Sülevman Nazif'ten rica edilmisti. Sülevman Nazif'in verdiği cevap cidden ibret verici. Bugünkü dilimizle ifade edilirse tanınmış edinin verdiği izahat şöyledir:

«— O bedbahtın yanına varmaya hiçbir fâninlin ıdreti kâfi değildir. Pencerelerinin bir perdesi ay-

MİTHAT PAŞANIN OĞLU

Mithat Paşanın oğlu Ali Haydar Mithat Bey de, İkinci Meşrutiyet mücadelelerine karıştı ve muhtelif saf-
halarında vazifeler aldı.

Ali Haydar Mithat Bey, babası Taif'te şehid edildiği zaman küçük bir çocuktur. Sultan Hamid, Mithat Paşa ailesine revâ görülen tazyik ve zulümlerin genç oğlu üzerindeki menfi tesirlerini bildiğinden kendisini sıkı bir göz hapsinde tutuyordu. Aile, İzmir'e yerleşince, o sırada Vali olan Kâmil Paşanın başlıca vazifeleri arasında, Ali Haydar Mithat Beyle meşgul olmak da vardı.

Kâmil Paşa, çok hürmet ettiği ve idam kararına şiddetle itiraz ettiği Mithat Paşanın oğluna karşı daima iyi kalbli ve hayırhâh davrandı. Sultan Hamid'in İzmir'e, İzmir'de toplanmış olan aydın gençleri tarassut ve mürakabe altında bulundurmak için gönderdiği hafiyelelerin çoğu yalan ve iftira olan jurnallerinin menfi tesirlerinden korumaya gayret etti. Kâmil Paşa bu müriyvetini, sadece Ali Haydar Beye değil, şair Eşref'e, Tevfik Nevzad'a, Abdülhalim Memduh'a, Tokadı Zade Şekib'e, Uşşaki Zade Halid Ziya'ya ve İzmir'in diğer münevver gençlerine karşı da esirgemedi.

Fakat Ali Haydar Mithat Bey, çevresindeki hafiye zincirinin gün geçtikçe daraldığını görünce, bir kolayım bularak Atina'ya atladı ve orada bir müddet kaldıktan sonra İngiltere, daha sonra Fransa'ya geçti. Bu sırada, Avrupa'ya, Jön-Türkleri İstanbul'a dönmiye razı etmek için çıkmış olan Ahmet Celâlettin Paşa ile temas etti. Ahmet Celâlettin Paşa, daha sonra Sultan Hamid'den uzaklaşarak, Jön-Türklerin liderliğini alma yoluna gidince, Mithat Paşanın oğlu da, kendisi için üzerinde emniyetle durulacak mesnedlerden birisi oldu ve Ali Haydar Mithat Beyle sonuna kadar iyi münasabetler kurdu.

*
* *

Fakat Ali Haydar Mithat Bey'in hürriyet ve meşrutiyet için, diğerlerinden farklı fikirleri vardı. Kendisi, Sul-

tan Hamid'in şahsı ve fikirleri hakkında, Ahmet Rıza Bey ve Sabahattin Beyin düşüncelerinden gayrisına sahipti: Ali Haydar Mithat Bey, Sultan Hamid'in babasına karşı revâ gördüğü muamelenin evlâd kalbindeki derin acısını bir tarafa bırakarak, Padişahlık ve Hilâfet makamına karşı girişilecek bir hareketin, meselâ, Ermeni komitecilerinin yardımına dayanmasının aleyhinde idi ve bu teşebbüsün suikastlar, cinayetlerle halledilemeyeceğini söylüyordu. Ki, bu hususta, Ahmet Rıza Bey ve arkadaşlarından ayrılıyor, Sabahattin Beye yaklaşıyordu. Babası Mithat Paşanın bilhassa Tuna valiliğinde takip ettiği ıslâhat ve medeniyet hareketlerinin yedi sene gibi kısa zaman içinde verdiği müsbet neticeler ise, bir hürriyet ve nizammın, sadece kanunların maddelerinden değil, ancak sosyal ve ekonomik ıslâhatın bağrından çıkabileceğini de hiçbir delile lüzum kalmadan ortaya koymuştu. Ali Haydar Mithat Beyin babasının benimsediği siyaset tarzının halefi olması ümidi, şahsı çevresindeki alâkanın başlıca kaynağı idi.

Kendisinin Ahmet Celâlettin Paşaya yazdığı üç uzun mektup vardır ki, bunların metni, gerçekten dikkate lâyıktır. Bunlardan birisinin baştarafının klişesi, kendi el yazısı ile karşı sahifededir ve şöyle demektedir:

«Zât-ı devletleri ile olan mülâkatı âcizanem hengâmında zamanın ademi müsaadesi hasebiyle bir çok mesail serdine meydan kalmamış olduğundan mesele müzakere olunmamıştır. Maksadı devletleri hamıyeti âlileri iktizasından devletin sebebi felâket ve inhitatı olan bir hükümdarın harekâtı müstebidâne ve gafilânesine sed çekerek devlet ve milleti sahili selâmete isal etmeğe mütevakkıf olduğunu beyan buyurmuş olduklarından zatı âlilerini tebrik ve muvaffakiyatı celîlelerini temenni ederim. Bendeniz bu mühim noktanın halline beş seneden beri çalıştım. Namusumu muhafaza ederek milletimin ve vatanımın selâmetini müdafaa edecek esbaba tevessül ettim. Fakat teessüf olunur ki, muvaffakiyetim İngiltere matbuatında Avrupanın milletini hakkında beslediği sui

قوله حق بانه قد عرفت اننا لم نكن نريد ان يكون له في هذه الدولة
 حظ من نصيب اية حكومة من سائر حكومات دولته بل انما
 نريد ان يكون له نصيب من نصيب هذه الدولة التي هي
 جزء من دولته كسائر اقسام دولته من سائر اقسام
 دولته كسائر اقسام دولته من سائر اقسام دولته
 انما نريد ان يكون له نصيب من نصيب هذه الدولة التي هي
 جزء من دولته كسائر اقسام دولته من سائر اقسام دولته
 انما نريد ان يكون له نصيب من نصيب هذه الدولة التي هي
 جزء من دولته كسائر اقسام دولته من سائر اقسام دولته

zannı tahfif eylemek ve makamâtı âliyeyi ikna etmekten ibaret kaldı.»

Ahmet Celâlettin Paşanın Mithat Paşanın oğlundan beklediği neticelerin Londra siyasi muhitinde de benimsenen ve Hürriyet Babasının İngiltere devletince dalma hürmet ve tekrime lâıyk görülmüş şahsiyetinden kopup gelen bir irsî devam olduğunda şüphe yoktu. Fakat Ali Haydar Mithat Bey, babasının şahsı ve hizmetleri için esirgenmemiş olan alâkanın, sırf ve sadece Mithat Paşanın oğlu olduğu için kendisi hakkında devam etmesini istemiyordu. Nitekim, bu fıkranın içinde el yazılı olan klişesindeki son satırlar da bu gerçeği anlatmaktadır. Başkalarının, pek başvuramayacakları bu feragatkâr düşüncesinde Mithat Paşanın oğlu şöyle diyordu:

«— Görüldüğü veçhile mâruzatım bilâtereddüt her hakikati beyan etmekten ibaret olduğundan ve iki hafta da İsviçre'de bulunarak ondan sonra teşebbüsâtı âcizanemi takip edeceğimden bu bapta fikri devletlerinin beyanı ve bir cemiyet teşkili gerek nakden ve gerek mânen muaveneti âlilerinin ibraz buyurulup buyurulmayacağını ısrarı ve teşkil olunacak cemiyete intihap buyuracağınız zevatın mümkün ise esamisinin tebliğini rica eder ve eğer şahsı âcizanemde bir liyakat ve nefsimde bir ik-

ardır kımıldamıyan ve etrafı İstanbul'dan gönderilmiş hafiyelerle çevrili bir evde âdeta canlı iken meara girmiş gibidir. Hariçle teması şöyle dursun, denir kafesli odasından evinin bahçesine bile inmesine nüsaade edilmiyor. İstanbul'dan gönderilmiş olan Say hafiyelerini de, ayrıca vilâyetteki Jurnalcılar kontrol ediyorlar. Bîçare adam... Şu dakikada, kabir e ölülerin hâline gıpta ettiğine asla şüphe etmem. "üzünü görmek zaten hiç kimse için kabil değil.. He-

tidar görülmüyor ve mahza Mithat Paşa oğlu bulunduğum için eseri teveccüh gösteriliyorsa bir babanın iktidar, zekâ ve ahlâkının evlâdına hiçbir şümülü olmadığını itiraf edenlerden bulunduğumdan bu noktalara katiyen riayet edilmiyerek sarahaten iş'arı keyfiyet olunmasını zattı devletlerinden istirham eylerim. Bâki teveccühâtı âlilerinin bakasını temenni ile hatmi mekal ederim efendim hazretleri.

Cenevre 3 Ağustos 904 de yazılmıştır Ali Haydar Mithat

Bir mücadele içinde insanların, sadece kendilerine ve kendi varlıklarına dayanmış olmaları elbette ayrı bir kuvvettir: Sabahattin Bey de öyle idi.. O da, öz dayısına karşı mücadeleye girerken, bu dayının, mülk ve milletin tek hâkimi olduğunu ve annesinin öz kardeşi bulunduğunu elbet biliyordu. Bir devirden ve onu terkip eden şahsiyetlerden tarihe kalan hâtıralar sadece bunlardı ve bunlar, mücadelelerin şereflerini teşkil ederler. Nitekim Ali Haydar Mithat Bey'e bu satırlarından dolayı: «— Babanın şeref ve şan dolu mücadelesinin neticelerinden müstağnî misin?» diye soranlar, hattâ sitem ve tenkid edenler oldu. Fakat ne olursa olsun, gurbet ellerinde de, sadece şahsına ve kendi fikirlerine dayanmış olarak mücadele sahnesinde kalabilmek, herkesin hakkından geleceği yiğitlik değildir. Jön-Türkler arasında böyleleri çıktı...

onunla konuşmak!.. Cenab-ı Hak henüz böyle bir yaratmamıştır diyebilirim. İsmi ananlar, uzak kın yere hemen sürülüyorlar. Kendisi için gönderilmiş mektubu evvelâ okudum, sonra saygı ile okudum ve peşisıra da hemen yaktım: Maazallah, ele gemesse, o zavallı için öyle bir felâket mukadder ki, son videdan azabı çekeceğinizi muhakkak bilirim. Bağelince: Hariçte, dahildekinden pek farklı değildi...»

Ahmet Celâlettin Paşa bütün bu didinmelerine rağmen, Jön-Türkler'in memleket içindekilerinden, en iyi safında kuvvetli bir kadro kuramayacağını anlamıştı. Paşa, Sultan Hamid'in «Baş Hafiye» si şekli meşrutiyeti içindeki faaliyeti sonunda anlamıştı ki, Meşrutiyetin iadesine mâni olmıya çalışmak, kendisine immanlardır «Hasta Adam» unvanı verilmiş olan Osmanlı İmparatorluğunun ölümünün kat'î hükmü olacaktır. Bu sebeple, şahsî siyasî telâkkileri ne olursa olsun, üzerinde yaşanan bu toprağın saadet ve hayretini arzulayan her namuslu ve şerefli insan için bir vazife, Sultan Hamid'e ya bu hakikatleri anlatmak, veya Yıldız Sarayını çevrelemiş olan hafiye ve jurnalcılar kalabalığını yararak sesini duyurmak mümkün olmazsa, o zaman, Padişahın etrafındaki gün geçtikçe kalınlaşan gaflet ve hattâ ihanet duvarını yıkmaktan ibaretti.

Mısırlı Prenses Nimet Hanımefendinin zevci olan Ahmet Celâlettin Paşanın malî vaziyeti ve serveti, yeni Osmanlılar zamanında, yine Mısırlı Prens Mustafa Fazıl Paşanın yaptığı vazifeyi ifaya müsaitti. Bu sebeple, Avrupa'da ikinci meşrutiyeti temine çalışan Jön-Türklerle malî yardımlarda bulunmaya başladı. Herisinde, Dr. Bahattin Şakir gibi, daha sonra İttihad Terakki'nin ideolojisini yapmış olanlar arasında

bulunanlara, nakdî yardımında bulunduğu gibi, mese-lâ Dr. Abdullah Cevdet'e, meşhur İctihad mecmuasını çıkarmak ve memlekete bugün de zevk ve ibretle okunacak sayısız kıymetler hediye etmiş olan İctihad Neşriyat Evi'ni kuracak matbaayı almak için yardımlarda bulundu. Ahmet Celâlettin Paşa bu arada, daha sonra isimleri memleketin siyaset, kültür, edebiyat hayatına tesir etmiş, duyulmuş bir çoklarını da Avrupa'da okuttu, hattâ, Mithat Paşanın oğlu Ali Haydar Bey'e de «borç» adı altında küçümsenmiyecek miktarlarda para gönderdi.

Ahmet Celâlettin Paşanın bu yardımları, asıl sebebi ne olursa olsun, sıkıntı içinde mücadele eden Jön-Türkler için büyük kıymetti.

SULTAN HAMİD'de YEİS BAŞLIYOR :

Seneler de geçiyordu...

Yıldız Sarayı, Padişahın kendi şahsına bağlı olduğunda şüphe etmediği bir «kamarilla» kalabalığı ile çevrilmişti. Pol Feş der ki: «— Muasırları içinde ve hattâ kendisinden evvel ve sonra gelmiş Osmanlı Padişahları ile diğer hükümdarlar arasında, hiç birisi, itimada şayân insanlar bulma itibariyle Sultan Hamid kadar bedbaht değildir. Nitekim, Sultan'ın kendisine en sadık addettiği ve Mabeyn bâşkâtıbliğinden yetistirerek yedi defa, sadrazamlık gibi en yüksek mevkîe lâıyk gördüğü Said Paşa, daha sonra kendisini tahtından indiren kararı vermiş olan meclis-i millîye riyaset etmişti. Hiç birisi, Sultan Hamid'e hakikati söylemiyordu. Said Paşa gibi namuslu olanların haricinde şerefsiz, haysiyetsiz, münhasıran maddî menfaatını düşünenler ve Padişahdan bol bol ihsan almaktan başka bir şey düşünmeyenler çokluğu teş-

Sabahattin Beyin fikirlerini neşreden ve mücadele yıllarında Paris'te çıkan TERAKKİ gazetesi.

(Başlığının altında şu izah vardı: Teşebbüsü şahsî ile kanun-u esasî ve adem-i merkezîyet taraftarlarının fikirlerini neşreder.. Şimdi bu tâbirleri bugünkü Türkiye'nin ihtiyaçları ve dâvaları içinde ifade ederek sorulsa ne cevap verebiliriz: 1907 Türkleri!.. Bu gayelerin hangisine tezsatsız ve eksiksiz olarak eriştiniz?)

kil ediyorlardı. Jön-Türkler, bilhassa Damad Mahmut Paşa ile iki oğlu, Avrupaya çekildikten sonra hafiye-lerin toplandığı yerler başlıca Avrupa merkezleri idi ve, Yıldız Sarayından inanılmaz şekilde para koparak, Padişahın vehmini büsbütün tahrik ediyorlar,

onu deli haline sokuyorlardı. En inanılmaz, aklın havsalanın alamıyacağı jurnalleri hakikat zannedecek kadar vehim hastalığı = Monomani'ye müptelâ olan Sultan Hamid'in hayatı zehir olmuştu. 1905'den sonra, Avrupadaki vaziyeti siyasiye de Osmanlı Devleti için cidden tehlikeli bir hâl alınca ve bilhassa Revâl mülâkatı ile, Rusya ve İngiltere arasında, İstanbul'un mukadderatı da dahil olarak, Osmanlı hudutlarının Anadolu'dan başlaması kararlaşıncâ, Padişah mecburî olarak bu feci neticeye dikkatini çevirdi ve biraz da, tarihî ve hayatî mes'uliyetten korkarak, konunun esasının iadesine ve meşrutîyetin ilânına muvafakat etti. -

Pol Feş'in bu cümleleri de, Sultan Hamid'in cidden ibret veren metanetinin artık sarsıldığını anlatıyordu. Vaziyet, hakikaten Pol Feş'in anlattığından daha ağır idi. Ermeni meselesi, yeni bir Rus taarruzuna sebep olacak kadar ateşlenmişti. Balkanlar dumandan kaynıyordu. Makedonya, Türkler için barınmaz hâl almıştı. Devletin haricî itibarı ise, gerçekte sıfırdı.

Acaba bu dekor ve hakikatler içinde, Jön-Türklerin mücadelesi, istikbal için tam bir ümid verebiliyor muydu? Maalesef ki hayır!.. Çünkü Jön-Türklerin LİDER vasfı taşıyabilecek bir ŞEF'den mahrum oldukları gibi, aralarında fikir, gaye, ruh birliği de yoktu. Hattâ, yaptıkları mücadelenin şeref ve haysiyetine aslâ uygun olmıyan bir SEN-BEN kavgası içinde idiler. Bütün bu kargaşalık içinde bir fikir ve ideal hareketi olarak, Sabahattin Beyin sesi ve himmeti yükseliyordu.

SABAHATTİN BEYİN SAHSİYETİ, HÂDİSELERİN ÜSTÜNE ÇIKIYOR:

Sabahattin Beyin teşebbüslerinin yarattığı alâka ile, Meşrutiyeti iade edecek diğer didinmelerin mahiyet ve neticelerini, sayın Ahmet Bedevî Kurandan dinliyelim:

«— Bu şerait dahilinde memlekette kıyam hâzırlamanın ve bir ihtilâli başaracak teşebbüslere girişmenin imkânsızlığı meydanda iken bu azimkâr idealistler ufukta en küçük bir ümit ve beşaret nişanesi görmeden mütemadiyen hem birbirleriyle didişmişler ve hem de memleketin felâh ve selâmeti için uğraşmışlardır. Toplantı ve kongrelerde bile birbirlerini incitecek sözler sarfında imsak göstermemelerine rağmen mâneviyatları kırılmamış ve Sultan Abdülhamid aleyhine giriştikleri mücadeleden bir türlü sarfı nazar etmemişlerdir. Ne mutlu onlara! Nitekim, yukarıda bahsettiğimiz gibi, Prens Sabahaddin Bey de mâruz kaldığı haksız ithamlara hiç aldırış etmemiş, tenkitlere ilmî ve mantıkî cevaplarla mukabele ve “Terâkki,, gazetesile mücahedesine devam etlemiştir. İstanbul hükûmetinin kısa görüşü yüzünden “Terâkki,, gazetesinin Osmanlı ülkelerine sokulmaması vesilesiyle adresinin tâimimlerle ilân edilmesi bir reklâm mahiyetini aldığından gençlikte «ademî merkezîyet» cemiyeti ile muhabere arzuları uyanmış ve patanperverler “Terâkki,, nüshalarını ecnebi postahaneleri vasıtasile getirtmişlerdir. Bu vesile ile bu gazete memlekette az zamanda çok revaç bulmuştur. Ademî merkezîyet cemiyeti kâtibi umumiliği gazetesinin talebinde bulunanlarla muhabere kapısı açmağa muvaffak olduğundan dahilde bir takım inkılâpçı teşekküller vücut bulmuş ve Sultan Abdülhamid ve istib

dadı aleyhine kıyama hazır elemanlar çoğalmıştır. “Terâkki,, gazetesinin neşriyatı devam ettikçe taraftarları da artmış ve bilhassa müdafaa ettiği fikir ve prensipler etrafında cemiyetler kurulmuştur. Bu cemiyet kurumları arttıkça teşebbüs sahası da genişlemeğe başlamıştır. Ezcümle Doktor Nihad Reşat Bey, validelerinin tavassutu ve esvapçıbaşı Sabit Beyin fedakârlığı ile Veliahd Reşad Efendiden çok mühim bir vâd elde edilmesine muvaffak olmuştu. Veliahd Reşad Efendi, Prens Sabahaddin Beye yazdığı mektupta “Türkiyede meşrutî idarenin tatbikine taraftar» bulunduğunu ve «saltanat makamını işgal eder etmez mevcut mutlakîyet sistemini tebdil edeceğini» bildirmekte idi.

O vakitler bu muhabereden İngiltere Hariciye Nazırı Sör Edvar Grey ile Fransa Basvekili Mösvö Klemanso haberdar edilmişler ve «Jön Türk» kozuna yardımcıları istenmiştir.

«Teşebbüsü şahsî ve ademî merkezîyet» cemiyeti namına dahilde teskilât vücuda getirenlerden bazılarını şöylece kaydedelim:

İstanbulda Satvet Lûtfi Bey ve arkadaşları; İzmirde Necdet ve Faiz Beyler; Erzurumda Hüseyin Tosun ve Serdarzade Sıtkı Beyler; Trabzonda Şatırzade Hicabi ve Sancakbeyizade Mehmed Bey.

Bu saydığımız zevattan Satvet Lûtfi Bey İstanbulda, Necdet Bey İzmirde, Hüseyin Tosun ve Sıtkı Beyler de Erzurumda tevkif edilmişlerdi.

ERZURUM İSYANI :

Erzurum tevkifleri çok mühimdi; hükûmeti günlerce meşgul etmişti. Hüseyin Tosun Bey Trabulus Garp askerî rüşdiyesinde fransızca muallimi iken

Avrúpaya kaçmıştı. Kendisi Doktor Reşid Beyin kardeşidir.

Yukarıda bir nebze bahsettiğimiz Recep Paşa ve İsmail Kemal Bey teşebbüsünün akamete uğramasından müteessir olan bu fedakâr zabıt nazariyat ve neşriyatla inkılâp yapılamıyacağını takdir etmiş ve fiiliyata geçmek için Prens Sabahaddin Beyin muvafakatini istihisalden sonra Kafkasya tarikile gizlice Erzurum vilâyetine girmiştir. Orada hayvan vergisi bahanesile çıkarmağa muvaffak olduğu isyan üzerine bazı arkadaşlarıyla birlikte tevkif edilmiştir. Kahraman hüriyet Niyazi Bey «Hâtırat» ında bu Erzurum kıyamından takdirle bahseder.

Erzurum isyanı çok şayanı dikkatti. Bu kıyâmı hazırlıyanlar memleketin diğer hüriyetçi mıntakaları ile işbirliği yapmak ve müşterek faaliyete geçmek imkânını bulabilselerdi, belki de, meşrutiyetin ilânına o tarihte yol açılır ve bilâhare vücut bulan Selânik politikacılarının inhisar siyasetine mahal kalmazdı. İsyân esnasında Erzurumda bir hafta kadar çarşılar kapanmış olduğundan şehir iâşe buhranına uğramıştı. Bunun üzerine eşraf günlerce muhtaç ailelerin iâsesini temin etmiş ve mukavemeti beslemiştir. Neticede hiçbir taraftan teşvik ve yardım görmiyen müteşebbisler Sultan Abdülhamid tazyikine daha ziyade mukavemet edememişler ve teslim mecbur kalmışlardır.

İşte Avrúpada «Jön Türk» neşriyatı yapılırken birçok fedakârlar vatanın selâmeti namına böyle tehlikeli işlere girişmekten hali kalmıyorlardı. Bilmem bugün bu kahramanlıkları hatırlıyanlar var mı?

«İHTİLÂLCİ ASKERLER» CEMİYETİ :

Avrupada «Jön Türk» ler mücadele faaliyetine devam ederken dahilde de gençler arasında bir takım inkılâpçı grupların teşekkülüne ve cemiyetlerin kurulmasına ehemmiyet verildiğini yukarda işaret etmiştim. 1318 (1903) senesinde Kuleli Askerî İdadisinde de «İhtilâlcî Askerler» cemiyeti kurulmuştu. Müessisler Trabzonlu Ahmed (Ahmed Bedevi), Darendeli İsmet, Nişancı Mazhar ve Bosnalı Veliden ibaretti. Takip edilecek hattı hareket için bir nizamname karalamış ve birer de namı müstear almıştık. Ben «Turgud Alp» adını taşıyordum. Maksadımız arkadaşlarımıza istibdat aleyhinde telkinatta bulunmak ve hürriyet fikirlerini yaymaktı. Aynı zamanda millî duyguyu ve vatan hislerini uyandıрмаğa çalışıyorduk. Zaten aldığımız müstear isimler de bu maksat tahtında eski Türk adlarından intihap edilmişti. Ruhlarda yer tutan mânasız itiyadlar körletildikten sonra Sultan Abdülhamid aleyhinde tenkidlerde bulunuyor ve memleketin duçar olduğu tehlikeler izah edilerek Kanunu Esasinin ilânına müsaid zemin hazırlamak istiyorduk.

Düşünce benimdi. Sabık İngiltere Başvekili Kromvelin harekâtı bana ilham menbaı olmuş ve İtalyada kurulan «Karbonari» cemiyeti de teşkilâta esas tutulmuştu. Filibede Rıza Paşa tarafından neşredilen «Gayret» gazetesi memleket ahvali hakkında beni ikaz etmişti. İlk teşekkülümüzde ne Avrupadaki «Jön Türk» lerden, ne de dahilde çalışan diğer gençlerden haberdar değildik. Evveleminde Namık Kemal'in veya Ziya Paşanın hür fikirlerle yazılmış eserlerini arkadaşlarımıza okutmak suretile zihinlerinde serbest düşünceye meyil uyandırıyorduk. Bu eserleri

ben tedarik edip mektebe sokuyor ve okunmalarına delâlet ediyordum. Lâkin bir iki kitabın zabitler tarafından yakalanması yüzünden bu meseledeki rolüm anlaşılmış ve mektep idaresi nazarında şüpheliler arasına dahil olmuşum. Hattâ talebelerden harekâtımı takip için hafiyeler bile tâyin edilmişti. Meselâ teşkilâtımıza dahil Amasyalı Derviş mektep idaresi tarafından beni takibe memur edilmişti. Vazifeyi kabul etmiş görünen bu arkadaş sayesinde bizler de idarenin hakkımızdaki noktai nazarlarını öğreniyorduk. Ve faaliyetimiz de fedakâr ve kıymetli arkadaşlar sayesinde sekteye uğramadan devam ediyordu. Arkadaşlarımız arasında ezcümle: Ünyeli Halil, Çerkeşli İsmail Hakkı, Safranbolulu Remzi, Samsunlu Refik, Koçhisarlı Hidayet, Beşiktaşlı İbrahim, Kilisli Ahmed, Beşiktaşlı Hidayet ve Bitlisli Ziya ciddî ve metin bir surette himmet ve gayret ibrazından çekinmiyorlardı.

ABDÜLHAMİD'e BİRİNCİ SUİKAST TEŞEBBÜSÜ :

Müsait bir muhit bulan fikirlerimiz süratle inkişaf ediyor ve cemiyet mensupları günden güne artıyordu. Bize büyük bir emniyet ve cesaret veren bu hal, daha maddî ve daha müessir hareketlere girişmekliğimize sebep olmuştu. Sultan Abdülhamide karşı suikast yapmağı düşünüyorduk. Fakat bu fikri fiiliyat sahasına isal etmek o kadar kolay değildi. Bununla beraber bu fedakârlığı göze alacak bir arkadaş çıkmıştı: Sınıf arkadaşlarımızdan Erzincanlı Şevki.

Artık mesele Yıldız Sarayına intisaba ve Sultan Abdülhamide yakın olmıya kalmıştı. Bunun için de

Soğukçeşme telgrafhanesinden (1) Sultan Abdülhamide Şevki imzalı mâruzat telgrafı çekmiştik. Maksadımız padişahın mizacına uygun bir rüya mevzuu hazırlayan Şevkiye yaverlik veya hünkâr çavuşluğu temin etmek ve kendisini Sultan Abdülhamide yaklaştırmaktı. Bu teşebbüsümüz muvaffakiyetle neticelendi ve Şevki yaver olarak mektebe iade edildi. Ne çare ki bu arkadaş sözünde durmadı; mektebe avdetinden sonra bizlerle olan fikrî münasebatını kesti. Fakat bizleri satmak küçüklüğüne kapılmadı. Mektebimizde diğer mevcutları gibi yeni bir kordonlu talebe daha türemiş oldu. O kadar.

ABDÜLHAMİDE İKİNCİ SÜİKAST TEŞEBBÜSÜ :

Fakat bizler gayemizden dönmüş değildik. Yeneden araştırmalara ve tecrübelere giriştik ve sonunda yine sınıf arkadaşlarımızdan Karşehirli Rıza'yı ikna ederek bu rolü benimsetmeğe muvaffak olmuşuk. Bu defa Sultan Abdülhamidin dikkatini başka suretle çekmek istedik. Yıldız camisinde cuma namazını müteakip «padişahım çok yaşa!» duasile Sultan Abdülhamidin tecessüsünü tahrik edecek hareketler yapan Rıza, hazırlanan istidayı hünkâra sunmak istedi ve muvaffak da oldu. Lâkin Sultan Abdülhamidin camide mutad dışında birkaç dakika fazla kalmasını icap ettiren bu hareket hayatını kurtarmıştı. Çünkü Jeres'in 21 temmuz 1905 tarihinde Sultan Abdülhamide karşı kullandığı ayarlı bomba tam bu sırada patlamış ve Rıza, Sultan Abdülhamidin kurtulmasına

(1) O vakitler bugünkü Morg müdüriyeti Soğukçeşme telgrafhanesi idi. Yıldıza yalnız oradan telgraflar çekilirdi.

istemiyerek sebep olmuştur. [Bu noktayı tabii kimse bilmez. Bu mesele şimdiye kadar ifşa da edilmemiştir. Bunun için bu tarihî hâdiseyi burada kaydetmekten vaz geçemedim.] Bizim bu defaki teşebbüsümüz de matlup neticeyi vermemiştir. Rıza askerlikle alâkası kesildikten sonra memleketine, Kırşehir'e gönderilmiştir (1).

Rızanın muvaffakiyetsizliğinden ümid ve faaliyemiz kırılmamıştı. Günden güne teşkilatımız büyümüş olduğundan muhabere için bir şifre yapmıştık. Eski Arap harflerinin noktasız olanlarıyla (Mısır tulen aksi halde) suretinde bir cümle terkip ve bu tertibi ikişer ikişer (mim sad, rı tı, vav lâm elif, ayin kef, sin h, elif lâm, d h) şeklinde tefrik ettikten sonra yazılarımızda mevcut noktasız harflerin yerlerini, yukarıda görüldüğü gibi, yanındaki diğer noktasız harfle değiştirmek üzere yani (mim) yerine (sat) ı kullanmak ve aynı şekilde (sat) yerine (mim) i almak ve keza (rı) yerine (tı) yı koymak tarzile gizli muhaberatımızın esrarını faş etmemeğe gayret gösteriyorduk. Meselâ «Cemil» kelimesi bu şartlar dahilinde (cim, sat, ye, elif = csya) şekline giriyordu. Yazıları okuyabilmek için de aynı usulle noktasız harflerin yerlerini değiştirmek lâzım geliyordu.

«HARBIYE VE YÜKSEK MEKTEPLER İTTİHADI»

A z zamanda teşkilâtımız düzenli bir şekle girmişti. Faaliyetimiz arttıkça ufkumuz genişlemeğe başladığından «Jön Türk» faaliyeti hakkında da az çok bir fikir edinmeğe başlamıştık. Bunun için elimizde

(1) Son günlere kadar hayatta idi.

bulunan gizli evrak ve kitapların hariçte tabını temin etmek ve aynı zamanda Avrupa'daki «Jön Türk» lerle temasa geçmek maksadile arkadaşımız Bosnalı Veli'nin memleketine gitmesine karar verdik. Lâkin arkadaşımız: İzmir'den Dalmaçya sahillerine giden bir vapura binerken yakalandı ve sandığında çıkan evrak yüzünden Nişancalı Mazhar da İstanbul'da tevkif edildi. Bu arkadaşlarımız ikişer seneye mahkûm edilmişlerdi. O sıralarda ben ve bazı arkadaşlar idadi mektebini bitirmiş, artık harbiyeye geçmiştik; orada da faaliyetimize devam ediyor ve komitemizin kuvvetlenmesine çalışıyorduk. Veli mahkûmiyetinin hitamından sonra Bosna'ya gitmiştir. Bir müddet sonra Satvet Lûtfi Bey vasıtasile kendisinden aldığım bir mektup hürriyet vadisindeki faaliyetimizin artmasına ve teşkilâtımızın hayliden hayliye büyümesine sebep olmuştu. Veli, Satvet Lûtfi Beyin itimada şayan bir arkadaş olduğunu yazıyor ve hürriyet mücadelesinde müştereken çalışılmasını tavsiye ediyordu. O güne kadar harbiye mektebindeki teşkilâtımız daha ziyade askerî mektepler muhitinde faaliyette bulunuyordu. Kanaatimiz inkılâbın ancak ordunun yardımile yapılacağı merkezinde idi. Bundan dolayı sivillerle işbirliğine, Veliden mektup gelinceye kadar, fazla ehemmiyet vermemiştik. Veli'nin tavsiyesinden sonra husule gelen işbirliği faaliyet sahasını genişletmiş ve bütün âli mektepleri samimî bir çerçeve içine almıştı. Harbiye teşkilâtına mektep arkadaşlarımızdan maada askerî tıbbiyeden İzmitli Yusuf (1). Pertev Tevfik (2),

(1) İzmitte Eczacı Yusuf Bey.

(2) Uzun müddet İttihad ve Terakki hükûmetle mücadele etmiş ve nihayet Trablus Garpta savaş meydanında şehid düşmüştür.

Mücadele yıllarında Mizancı Murat Bey.

(Ahmet Celâlettin Paşa kendisini Paris'ten, mücadele meydanından alıp İstanbul'a getirecektir!)

SULTAN REŞAD VE JÖN TÜRKLER

Sultan Hamid'in kardeşi ve veliahd olan Reşad Efendinin şahsından ve faaliyetinden saltanatı ve takib ettiği idare için kuşkulanıma hakkı vardı: Çünkü, kardeşi ve veliahdının, yâni, kendisinden sonra —ölümü veya tahttan indirilmesi halinde...— Osmanlı Padişahı olacak zatın Jön-Türklerle münasebete geçerek ağabeyisinin iktidarına karşı mücadeleye giriştiği malûm bir hakikattir.

Sultan Hamid'in bir çok bakımlardan talhsiz ve kadersiz bir Padişah olduğunu rahatça söyleyebiliriz: İnsan seçmek hususunda, bazılarının kendisini göklere çıkarmasına rağmen, en çok güvendikleri, en nâzik ve buharan zamanlarda kendisine ihanet etmişlerdir: Bunların arasında, yedi defa sadrazamlığını, yâni Başvekilliğini yapmış olan Sait Paşa ile, bir zamanlar «ser hafiye» yâni bugünkü ifadesiyle haber alma teşkilâtının lideri ve başı olan Ahmet Celâlettin Paşayı gösterebiliriz. Jön-Türkler arasında bir çoklarının ifadesine göre, Ahmet Celâlettin Paşamı efendisine karşı vaziyetinin değişmesinin asıl sebebi, şahsî değildi: Avrupayı gören Paşa, Osmanlı ülkelerinin kurtuluşu için bir rejim değişikliğini muhakkak zarurî görmüştü ve hareketinde de, bu duygu hâkim olmuştu. Sultan Hamid'in de, kendi arzu ve kararıyla böylecesine kökten bir değişmeye razı olamayacağını bildiği için, radikal hareket etmek ihtiyacını duymuş, bir taraftan Jön-Türklerin başına geçerken, öte taraftan da, veliahd olan Reşad Efendi ile temasa girmeyi denemişti.

Kişesi karşı sahifede olan mektubdan da anlaşılacağı üzere, Ahmet Celâlettin Paşa bu teşebbüsünde muvaffak da olmuştur; Kişesini gördüğümüz mektub, Sultan Reşadın bizzat el yazısıdır. Ahmet Celâlettin Paşaya hitab etmekte ve şöyle demektedir:

Muhibbi vefaşarın Ahmed Celâlettin Paşa;

Ramazan münasebetile irsal buyurulan müveddetname-i âlileri baisi sürurumuz olmakla nezaketi devletlerine

بسم الله الرحمن الرحيم
 - مقامه مناجاة ايسر بديلة من دنانير العيشة ما في سرور من انك ركن دولته
 على تشكر وشكره من سائر فرائدك ومنازل حزين شرفها بانك له بعد اسبابي
 تأخره بزمه من تأخره من سائر له من دنانير العيشة ما في سرور من انك ركن دولته
 اوله من اوله من سائر له من دنانير العيشة ما في سرور من انك ركن دولته
 ارساله من سائر له من دنانير العيشة ما في سرور من انك ركن دولته
 دست من دنانير العيشة ما في سرور من انك ركن دولته

arzı teşekkür ve şimdiye kadar beyanı mahzuziyet ve mu-
 kabeleli samimiyeti müş'ir cevapnamenin bazı esbaba
 mebni teahhuru bizce mucibi teessüf olduğu beyan olu-
 nur. Sınhat ve âfiyetle Avrupadan avdetiniz badii şük-
 ran olup orada geçirilen tarzı hayat ve takip olunan mak-
 sada alt tafsilatın tarafı alilerinden irsali mukarrer oldu-
 ğu diğer mektuplardan istinbat olunmakla vüsulüne in-
 tizar olunduğu bilbeyan desti müveddetleri kemali sami-
 miyetle sıkılarak arzı selâm olunur.

Üstad

Mektubdaki ÜSTAD, Sultan Reşadın Ahmet Celâlettin
 Paşa ile olan muhaberesinde kullandığı müsteâr, yani tak-
 ma addır. Görülüyor ki ağabeylisinin süt sağdıkları ko-
 vanın altına gizli mektub konduğu yolundaki ihbarla, ko-
 vaları gözü önünde didikletmiş olmasına rağmen, Reşad
 Efendi, istedikleri ve Padişah için en tehlikeli olan kim-
 selerle de mektublaşıyordu!

Sultan Reşad'm Celâlettin Paşa ile olan muhaberesi-
 ne delâlet eden Şûray-ı Devlet Daire reislerinden Re-
 Reşad Beydi. Vellahdın, mensub olduğu Mevlevîlik tari-
 katine mensub olan ve istikbalin padişahı ile bu bakım-

dan dalma ve sık temas eden Reşad Bey, hürriyetçi fikirlere sahip bir insandı, ve gençliğinde Mithat Paşa tarafından yetiştirilmişti. Bu hareketinde, mânevî sebeplerin büyük bir tesiri olduğu da muhakkaktı.

Ahmet Celâlettin Paşa, vellaahd Reşad Efendinin «üstad» takma adı ile yazdığı mektuba şu cevabı vermiştir:

«Mâruzu çakiri kemincleridir,

Esdikayı necabetpenahileri olmakla beraber bendelerince de haizi itimad ve muhabbet bulunan Reşad kulları vasıtasile takdimi mukarrer olan mâruzatı çakiranemin nısfı derecesinde yazıldığı halde ikmal ile arzı takdim edemediğimin sebebi betaetten mütevellit olmayıp bundan evvel zuhura gelen meşagili müstacelenin verdiği mevaniden husule geldiğini arz ve mâruzatı kemterinin zamanı fırsatta ikmal ve inşaalahürrahman takdimine muvaffak olur ümidile şu vesileden bilistifade hakipayı necabetpenahilerine ihtiramatı fevkalâdemi takdime cesaret eylerim, olbapta.»

*
* *

Daha sonraki hâdiseler, o kadar süratli bir tempo takib etti ki, Ahmet Celâlettin Paşa ile Reşad Efendi arasında, bir iktidar değişmesine yol açacak yakınlaşmaya imkân kalmadı: Çünkü başta Ahmet Rıza Bey olarak Jön-Türkler, Ahmet Celâlettin Paşanın liderliğini kabul etmediler. Sabahattin Bey için ise, bir LİDER mevzuubahis değildi: Çünkü, bu ilim ve fazilet adamı için, memleketin LİDER'e değil, hayatı boyunca LİDERlerin arkasından kurtulmaya ihtiyacı vardı. Böylecesine kökten ve derinden farklar olan insanların bir araya gelerek, kafa ve gönül birliği istiyen bir değişikliği yapabilmeleri elbette mümkün değildi. Olaylar birbirini kovalayınca, bütün bu birleşmeler ve yakınlaşmalar, karşıdakileri de şaşırtacak mahiyet aldı...

Davutpaşalı Burhaneddin (3), Şamlı Niyazi, Diyarbekirli Hierî, Adanalı Osman; topçu mektebinden Mehmed, bahriye mektebinden Mustafa, Halkalı ziraat mektebinden Refet (4) ve Darüşşafakadan Fehmi Beyler dahildi. Bu defa diğer mekteplerin iştirakile umumî bir ittihad husule gelmişti. Kuvvetimiz artmış ve faaliyetimiz ehemmiyet kazanmıştı. Her mektebin kendi bünyesinde bir kurumu vardı. Bu kurumların başında bulunanlarla cuma günleri buluşur, görüşür ve Avrupadan gelen «Jön Türk» neşriyatını aramızda taksim ederdik. Bu yeni anlaşma ile gençlikte cüret ve cesaret artmış ve yeni yeni ümitler doğmuştu.

«CEMİYETİ İNKİLÂBİYE» TEŞKİLÂTI

Harbiyeliler askerî muhitlerde meşrutiyetin elde edilmesi imkânlarına çare ararken bazı sivil mektepli gençler de kendi aralarında kurdukları cemiyetlerle bu vadide çalışıyorlardı. Satvet Lûtfi Bey de Vefa idadisinde bu yolda faaliyette bulunanlardan biridir. Bir ara mektebini değiştiren Satvet Lûtfi Bey Vefa idadisinden Mercan idadisine nakleylemişti. Aynı surette faaliyete devam etmek çarelerine başvurürken bu mektepte de çok samimî aynı ideal peşinde koşan birkaç arkadaşla tanışmış ve bu gaye etrafında uğraşan bazı talebelerle uzlaşmıştır. Mercan idadisi ta-

(3) Meşrutiyeti mütcakip vefat eden baytar yüzbaşılardan Burhaneddin Bey.

(4) Bir ara Bursa ziraat mektebi müdürlüğünde bulunan Refet Bey. Tıbbiyeli gençler baytar rüşdiyesi arkadaşlarımdı. Mevcud hususî dostluklar sonraları müşterek siyasi faaliyete vesile olmuştu.

lebelerinden Hâmid Bey (*) aslen Giritli bulunduğundan mektep tatillerinde, sıla için, ebeveyni nezdine gidiyordu. O sıralarda Girid, «Jön Türk» harekâtına merkezlik yapan mıntakalardandı. Hâmid Bey'e, ticaretle meşgul bulunan pederinin yazıhanesindeki kâtip Hasan Efendi bazı «Jön Türk» gazeteleri okutmuş; kendisine İstanbul'da meşrutiyet lehinde çalışmasını tavsiye etmiş ve Avrupada çıkan «Jön Türk» neşriyatının doğrudan doğruya İstanbula gönderilebileceğini de vâdetmişti.

Hâmid Bey siladan İstanbula dönünce, keyfiyeti arkadaşlarına anlatması üzerine mektepte 1905-1906 senelerinde Satvet Lûtfi, Hâmid, Ferid Necdet (1), Namık Zeki (2) ve Mahmud Beyler (3) tarafından «Cemiyeti İnkılâbiye» adlı bir teşkilât vücuda getirilmiştir. Bundan sonra «Jön Türk» neşriyatının Avusturya postahanesi vasıtasile celbine de imkân bulunmuştur. Bu teşekkülün ilk fiilî hareketi Sultan Abdülhamidin Şehzade Burhaneddin Efendiye Veliâhd yapmak istemesi münasebetile keyfi olan bu teşebbüsü protesto etmek ve meşrutiyetin ilânını talep eylemek maksadile bir beyanname neşri olmuştur. Sultan Abdülhamide açık mektup şeklinde olan bu beyanname de Osmanlı İmparatorluğunun şanlı mazisi yâdedilmekte ve takip edilen istibdat rejimi dolayısıyla memleketin mâruz kaldığı acıklı vaziyet canlandırılmakta idi. Beyanname, Ferid Necdet Beyin Çarşambada Kovacıdede sokağındaki evinde hazırlanmış; iki saat zar-

(*) Edebiyat fakültesi dekanı, Rektör Ord. Prof. Hâmid Ongunsu.

(1) Hariciye Vekâleti müdürlerinden Ferid Bey merhum.
 (2) Merkez Bankası eski müşaviri. (3) Sıhhat Bakanlığı müdürlerinden.

ında muhtelif semtlerde, gece vakti, kapı aralarından ve pencere kenarlarından evlere atılmak suretile dağıtılmıştı.

Bu cesur ve vatanperverane hareket Yıldız Sarayının gözünden kaçmamış ve Sultan Abdülhamid hafiyeleri bu fedakâr müteşebbisleri aramağa başlamıştır. Araştırmalar sonunda Kırımlı Abdurrahman ve daha birkaç genç talebe tevkif edilmişti. Bilâhare müşevvik sıfatile Satvet Lûtfi Bey de aynı âkibete uğramıştır. Satvet Lûtfi Beyin tevkifinden sonra cemiyete merkezlik vazifesi gören Ferid Necdet Beyin evi basılmış ise de müstensih ve litograf âletleri ile cemiyete ait evrak evin mahzeninde gömülü bulunduğu için hiçbir cürüm delili ele geçirilememiştir. Takibatı şiddetlendiren ve mevkıfların temasta bulundukları bütün gençleri göz hapsine tâbi tutan Yıldız Sarayı, bekâr talebelerin ikamet ettikleri Çenberlitaştaki Şekercî hanına da baskın yaptırmış ve Satvet Lûtfi Beyin arkadaşlarından Şakir ve Kemal (1) biraderlerin odaları inceden inceye araştırılmış ve lâkin beyanname etrafında veya cemiyete dair bir ipucu bulunamamıştır. Cemiyetin müessislerinden Hâmîd ve Namık Zeki Beyler de muvakkaten İstanbulu terkle Tavşancılıya gitmişler ve izlerini kaybettirmişlerdi. Bu suretle beyanname faaliyetinin müsebbipleri meydana çıkarılamamış ve Yıldız Sarayının bütün gayret ve emekleri hiçbir müsbet netice vermemiştir.

Satvet Lûtfi Bey de Sultan Abdülhamid yaverlerinden Hasan Beyin tavassutu ve bir kıymetli enfiye kutusu hediyesi sayesinde Yıldız Sarayında devam edilen Necmeddin Molla istintakından kurtarılmış ve mevkufiyetine nihayet verdirilmiştir.

(1) Sirkeçide Kemal Bey sinemasının sahipieri.

Satvet Lûtfi Beyin tevkifi teşkilât ve idare bakımından mühimdi. Maamafih Satvet Lûtfi Bey mevkuf kaldığı müddetçe o teşekkülün idaresini Ferid Necdet Bey deruhde eylemişti. Ben de Ferid Beyle münasebet tesis eylediğimden teşekküller arasındaki rabıtaya halel getirilmemiştir. Satvet Lûtfi Beyin mevkufiyeti uzun sürmemiş; az bir müddet sonra, yukarıda işaret edildiği veçhile serbest bırakılmıştır. Tevkife uğrayan bu arkadaşların henüz acısını unutmadan Harbiyede ve Tıbbiyede tevkifat yapılmıştır.

ASKERÎ TIBBİYENİN GİZLİ CEMİYETİ :

D evamlı mahkûmiyetler sebeble Askerî Tıbbiye mektebi talebelerinin biraz ihtiyatkârane davranmağa başladıklarını yukarıda işaret etmiştim. Sultan Abdülhamid istibdadını kökleştirmek istiyordu. Hürriyet için çalışanların ideolojisi de yurddan istibdadı büsbütün atmaktı. İşte Tıbbiyeliler de verdikleri kurbanlara rağmen istibdadın yıkılması çarelerini araştırmaktan bir türlü vazgeçmiyorlardı. Bu hususta hocalardan bazıları talebelerin bu uğurdaki düşüncelerini beslemekten geri kalmıyordu. Edebiyat muallimi Raif Necdet Bey Avrupadan gelen bütün gazeteleri, güvendiği talebelere vermekten çekinmezdi. Bununla beraber Tıbbiye talebelerinin Çamlıca ve Beşiktaş taraflarına gitmeleri bile yasak edilmişti. Haklarında güdülen itimatsızlık bu kadar fazla idi. Buna mukabil talebeler her gün arkadaşlarından birinin aralarından yok edildiğini görüyor ve kendi başlarına gelecek âkibeti düşünmeden ideallerine doğru yürümekten korkmuyorlardı. Sultan Abdülhamidin erici ve öldürücü pençesi talebelerin düşüncelerini boğmağa ve kafalarından kazımaya çalışırken, bazı idealist talebeler de istikbal ve hayatları bahasına bu mektebin

maziye ait kıymetli hatıralarını yaşatmağa ve hürriyet faaliyetinin mektep içinde sönmesine meydan vermemeye çalışıyorlardı. Baskınlar, zulümler talebeyi ürkütmüyor, hürriyet için çalışmaktan alıkoyamıyordu.

Bir gün yeni bir telkin hamlesi Tıbbiye mektebinin duvarlarından sızarak körpe ruhlar üzerinde daha amelî surette müessir olmağa başladı. Vaktile bu mektepte temeli atılan (İttihad ve Terakki) cemiyeti münasebetile harice yayılan hürriyet dalgası bu defa yeniden mektebe akmış ve tekrar kaynağına dönmüştü. Tıbbiye-i şâhanenin son sınıf talebesinden ve ötedenberi arkadaşları arasında hürriyet fikirlerinin yayılmasına, canlanmasına uğraşanlardan Selânikli Mazlûm (General Mazlûm Boysan) mektep tatilinde, Selânikte Hatip Ömer Naci, Topçu mülâzimi Hüsrev Sami Beylerle tanıştıktan sonra, yeni bir harekete sebep olmuştur. Avrupaya firarlarından önce bu iki vatanperver, genç Tıbbiyeliyi istedikleri gibi bulduklarından aralarına almışlar, meşrutiyet ve Kanunu Esasi etrafında hasbihalde bulunmuşlardı. Bu fikirleri zaten yadırgamıyan ve yeni bir fikir hamulesile sıladan mektebe dönen Mazlûm Bey, arkadaşlarını daha fazla bir kuvvetle tenvire başlamış ve birlikte getirdiği «Şûrayı Ümmet» gazetelerini ve buna benzer risaleleri güvendiği arkadaşlarına okutturmuştur. Bu suretle ötedenberi askerî Tıbbiye mektebinde mevcut olan hürriyet cereyanları yeniden canlanmış, olgunlaşmağa başlamış ve 1 mayıs 1906 senesinde mektepte Mazlûm Beyin teşebbüssü ile yeni ve gizli bir cemiyet kurulmuştur.

Bu cemiyet, Mazlûm Selânik, Nâzım Şakir Haseki (1), Ahmed Nuri Kadıçeşmesi, Avni Kocamustafa-

(1) Gülhane profesörlerinden Dr. Nâzım Şakir.

paşa, Nail Amasya ve Sadreddin Kastamonudan teşekkül ediyordu. Bu cemiyetin kuruluşundan evvel Mazlûm Beyle Esad Kemal Metroviçe arasında hürriyet hareketleri için bir fikir birliği mevcut bulunduğundan bu iki arkadaş tarafından verilen karar yeni cemiyetin mektep içinde ve dışında yapılacak faaliyetine esas teşkil etmeğe başlamıştır. Cemiyete dahil gençler birbirlerine sadık kalacaklarına, hiyanet etmiyeceklerine ve memlekette Kanunu Esasi ilân edilinceye kadar mücadeleye devam edeceklerine and içmişlerdi. Cemiyetin maksat ve hedefi, memleket içinde ve dışında teşekkül etmiş siyasi cemiyetlerle münasebette bulunmak, Avrupadaki «Jön Türk» lerin bütün neşriyatını elde etmek ve memleket gençlerine okutmaktı.

Bu fedakârların ilk teşebbüsü hükûmeti idare edenleri tehdit edici bir lisanla istibdat aleyhine tahriren teşvik etmek olmuştur. Hattâ o sırada «Şûrayı Ümmet» de padişaha hitaben yazılan bir yazıyı kopye ederek Yıldız Sarayına göndermişlerdir. Bu yazının bazı parçalarını aynen buraya ilâve ediyorum:

«Vaktile Sırbistan kırâhı ile kırâlice Draganın suret ve sebebi katillerini mükerreren ve bütün gazetelerinizle ilân ettiniz. Bundaki maksadı şahanenin mülkî ve askerî memurlarınıza bir ibret olsun diye idi. Halbuki bugün nerede bir kiral katlölünse, nerede bir hanedan mahvolse hatıra gelen sizsiniz.

Mithat Paşanın katlile kalbi millete açtığınız yara elân kanıyor.

Cemiyetimizin, meşrûtiyetimizin size bulduğu kurtuluş yolu, şu tahtı saltanattan feragat eylemenizdir. Bırakınız bu talihsiz tahtı, bırakınız.

Meşveretimiz, cemiyetimiz sizin hal ve istikbalinizi hulâsa eder: Haliniz kırmızı, istikbaliniz de siyah!»

Bu yoldaki teşebbüsler Mazlûm ve Esad Kemal Beyler tarafından cemiyetin diğer arkadaşlarıyla birlikte yapıyordu. Bu gençlere 1906 senesi birinci kânununda Paristeki arkadaşlarından gönderilen bir yazıda İstanbul hükûmetinin ve bilhassa Sarayın her ne bahasına olursa olsun meşgul edilmesi bildiriliyordu. Bunun üzerine askerî Tıbbiye mektebindeki gençler daha heyecanlı ve daha tesirli bir hürriyet nümayışı yapmağa karar verdiler. Bir akşam mektep bahçesinde yaptıkları gizli bir toplantıda mektep duvarlarına istibdat aleyhine bazı şeyler yazılmasını kararlaştırdılar. Bu hareketin kur'a isabet edenler tarafından icrası evvelce mukarrer iken bu işi Mazlûm ve Nâzım Şakir Beyler gönüllü olarak yapmışlardır. 1906 senesi 22 birincikânun sabahı alaca karanlıkta bu iki fedakâr koridor pencereleri arasındaki büyük ve geniş çıkıntılara kömürle:

«Yaşasın hürriyet, adalet, müsavat! Kahrolsun istibdat, kahrolsun zulüm!..» Bir tarafa da Namık Kemal:

«Eyledik vatani kisbimize sermaye»

«Biz bu deni hizmetle mi geldik dünyaya»

Diğer bir duvara da:

«Mahveder kendini bülbül bile hürriyet için»

Çekilir mi bu belâ âlemi pür mihnet için

Din için, devlet için, can çekişen millet için»

Ve daha bunlara benzer vecizeleri yazmışlar ve diğer duvarlara birer pünezle «Hayyü alel Felâh» ve «Vazife ve Mesuliyet» risalelerini ilâştirmişlerdir.

Mektebe hemen Müfettiş İsmail Paşa gelmiş, tahkikata başlamıştı. Buna rağmen ertesi gece duvarlara «Bugün mektebe köpek cinsinden bir hayvan geldi; kuvvet hakka galebe çalamaz!» cümleleri yazılmıştır. Saray bendegânı bu pervasız gençleri binbir çareye başvurarak araştırmağa başlamış ve nihayet bazı vicdansızların hiyanetile Mazlûm ve Esad Kemal Beyler tevkif ve Tophane zindanına gönderilmişlerdir. Bîlâhare Harbiye mektebinde istintak edilen bu fedakârlar, mâruz kaldıkları tazyike rağmen suçları itiraf ettirilemediği için mektebe iade edilmişlerdi. Mahpes-ten çıktıktan sonra da bu gençler hürriyet savaşını meşrutiyetin ilânına kadar terketmemişlerdir. Yüksek mekteplere karşı tatbik edilen bu tazyik ve tevkifler hürriyet faaliyetini bir türlü durduramamış ve Harbiye mektebi merkezlik vazifesini ifaya devam eylemiştir.

*
*
*

Tıbbiye mektebinde Harbiye mektebi teşkilâtına bağlı bazı elemanların bulunduğunu yukarıda işaret etmiştik. Lâkin biraz evvel bahsi geçen Mazlûm ve Nâzım Şakir Beyler hareketi müstakillen yapılmıştı. Bizler o grupun harekâtından baytar kısmı talebelerinden Davutpaşalı Burhaneddin Bey vasıtasile haberdar oluyorduk. Yekdiğerini takiben yüksek mekteplerde mevcudiyetini hissettiren meşrutiyet taraftarlığından Yıldız Sarayı telâşa düşmüş ve casuslarını her tarafa saldırmıştı. Artık gençliğe göz açtırmak istemiyorlar ve en ufak hareketlerini büyük dikkat ve ihtimamla tarassud ediyorlardı. Buna rağmen de hürriyet ve meşrutiyet telkinatı yürüyordu. Şahidi oldukları bütün bu tazyik ve tevkiflere lâkayit kalan ve tehditlere kulak asmayan Harbiyeliler gaye uğruna her tehlikeye göğüs geriyorlar, mektep dahilinde ve

hariçte taraftar kazanmağa çalışıyorlardı.

Bizim maksadımız mensuplarımızı artırmak ve bir cuma günü birkaç büyük cami minberinden halkı isyana davet etmek ve aynı zamanda arkadaşlarımızı Beyoğlu caddelerinde silâhlı bir hürriyet nümayişine sevkeylemektir. Hattâ Sultan Abdülhamidin istibdadına âlet olanlardan bir iki müstebidi de ortadan kaldırmaktı. Bizler bu maksadı temin için uğraşıyorduk. Lâkin felek müsaade etmedi. Nihayet Harbiyede de tevkifat başlamıştı.

HARBİYE MEKTEBİNDEKİ TEVKİFLER VE MAHKÛMİYETİM :

Harbiyelilerin tevkifi çok dikkat ve ihtimamla yapılmıştı. O gün mektebe mabeyin erkânıharbiye reisi Müşir Abdullah Paşa gelmiş ve tevkifata onun emirleri dairesinde ve bütün talebe, amelî dersler bahanesile, harice çıkarılmak suretiyle teşebbüs edilmiştir. Erkânıharp sınıfları bile harice çıkmak kaydından âzade kalmamışlardı. Talebeler bu vesilelerle dışarı çıkarıldıktan sonra mektebin her tarafı baştan aşağı yoklanmış, silâh ve muzır evrak aranmıştır. Talim maksadile mektepten çıkarılan bizler ise Pangaltı hamamının bulunduğu caddede muntazam bir sıra halinde durdurulmuş ve sokak ortasında isimlerimiz okunmak suretile 1906 senesi sonlarında tevkif edilmiştik. Tevkif edilenler: Ahmed Trabzon (Ahmed Bedevî), Halil Ünye, Kemal Çamlıca, Hasan Silistre, Recep Çanakkale, Sadık Çorlu ve Osman Trablustan ibaretti.

Bizleri ele veren bu Osman Trablus ile Küşad Sinop isminde diğer birisiydi. Mektebe getirildiğimiz vakit hepimizi bir araya koydular. Ben bu fırsattan

istifade ederek arkadaşlara şöyle bir teklifte bulundum:

— Eğer bir mecburiyet hasıl olursa benim ismi mi ortaya atmaktan çekinmeyin ve başkalarını karıştırmayın.

Maksadım yeni tevkifata meydan verdirmemektir.

Bizleri istintak eden divanıharp şu suretle teşekkür etmiştir:

Tophane Müşiri ve Mekâtibi askeriye Nazırı Zeki Paşa; Mekâtibi askeriye Müfettişi Ferik İsmail Paşa; Mektebi Harbiye Nazırı Kayserili Rıza Paşa; Harbiye mektebi ahlâk muallimi Mazhar Bey.

İstintak ve isticvap uzun sürdü. Çünkü isnad edilen cürüm büyüktü: Sultan Abdülhamidi ve vükelâsını öldürmek için teşkilât yapmaktan maznunduk.

Bütün arkadaşlar, teklifim veçhile yalnız benim ismini ileri sürmüşler; başkaca hiçbir zararlı itirafta bulunmamışlardır. Fakat divanıharp heyeti benden bahsedilmesinden bir şey kazanmamıştı. Zaten meselelerin ruhunu Osman anlatmış ve beni müşevvik olarak göstermişti.

Artık divanıharp heyeti benden malûmat almak hevesine düsmüştü: Arkadaşların kimlerdi? Diğer mekteplerde bulunanların isimleri neydi? Bunları öğrenmek istiyordu. Maksat hasıl olmayınca tehdide başladılar. Ayağıma pranga takıldı. Zabıt bulunan pederim emekliye sevk ve Debre'deki zabıt kardeşim hapsedilmişti. Aynı zamanda mâneviyatım üzerinde tesir icrasına başlanmıştı. Azâdan Mazhar Bey, Lahy konferansına gittikleri zaman gördüğü «Jön Türk»lerin perişan hallerinden bahsetmiş; İsmail Paşa da Namık Kemal'in ahlâk düşkünü bir adam olduğunu ve Ziya Paşanın Adana valiliğinde bir mecidiyeye kadar irtikâp ettiğini ileri sürmüş; Murad Bey hakkın-

Paris'te Ahmet Rıza Bey grubu: Ortada, Mısırlı Prens Mehmet Ali, sağında Ahmet Rıza, solunda Ahmet Saib, arkada Dr. Nazım ve Sami Paşazade Sezai Beyler.
(İktidardan sonra tamamen ayrılacaklar!..)

da da sevilmiyen zevatın nefiylerine âlet olmak suretiyle maaş aldığı iddiaya kalkışmıştı. Bütün bu saf-satalarla vatansever tanınmış şahsiyetleri küçültmek ve takip ettiğimiz yolun fenalığı isbat edilmek isteniyordu.

Bu gibi manevralara ötedenberi alışmışlardı. Nitekim bizim tevkifimizden çok evvel Harbiye talebelerinden Hüsameddin Körbakkal, Kâzım Hasköv ve Cemil Doğancılar ile Hurşid, Tophane Veliâhd sarayı civarında görüldüklerinden tevkif edilmişler ve mun-

tazır olmadıkları böyle bir hâdiseden telâşa düşen gençlerin verdiği mütereddit cevaplar bilâsebeb nefiylerini intaç eylemişti. Bu defa da aynı üslûpla hareket etmek ve matlup neticeye kolaylıkla varmak istiyorlardı. Halbuki bizim vaziyetimiz onlara uymuyordu. Kalplerimizde besli ve olgun bir iman taşıyorduk.

Günlerce devam eden tazyik ve tehditten sonra nihayet beni itma suretiyle iknaa yeltendiler ve bol keseden binbaşılık rütbesi tevcihine ve yaverlik ihşasına kalkıştılar. Hattâ İsmail Paşa, Beyoğlunda atlas döşeli arabalar içinde gezen yaverlerle benim prangalı vaziyetim arasındaki farkı ballandıra ballandıra kıyasladı.

Tehdit ve taltif vaatleri kulağıma girmemişti. Nihayet, ümitleri kırılmış ve beni mahkûm etmekle iktifa etmişlerdi.»

İkinci safha :**İkinci Meşrutiyetin ilânı**

Bütün bu mücadeleler ne için ve kimin için yapıyordu? Hayatlarını ve rahatlarını fedâ edenlerin beklediği, özlediği netice ne idi?

Bu suallerin cevabını 10 Temmuz 1908 «hadisesi» vermiştir: 10 Temmuz 1908 de İkinci Meşrutiyet ilân edildiği zaman, elinizdeki küçük kitabcıkta ancak mütevazî bir bölümü anlatılmıya çalışılan uzun mücadelelerin sahipleri derin bir nefes almışlardı. Sanki bütün keramet, Sultan Hamid'in otuz üç yıldır üzerine sert ve haşîn elini koyduğu Kanun-u Esasî (Ana-Yasa) askıdan indirildiği zaman, her şeyin hallolunacağı inancında idi!... Nitekim ilk günlerin manzarası, belki bir başka memlekette görülmemiş âlemin hâtıralarıyla doludur. Hocalar, papazlarla kucaklaşıyor, şahsî kinler kapanıyor, kan dâvaları olanlar bile hınçlarını unutuyorlar, senelerce dış biliyenler gülümsemeler içinde birbirinin boynuna sarılıyordu. Bütün bu tecelliler samimî ve gönüldendi. Ruhları büyüleyen belirsiz ve izahsız bir ümid, herşeyin Yıldız sarayının istibdadının yıkılmasıyla beraber vatani çektiği bütün dertlerden kurtaracağı imânını, en akıllı ve tecrübe, gün görmüş olanlara bile aşılamişti. Bu garib hâl, belki de, otuz üç yıllık kopkoyu istibdadın getirdiği afâkî hava idi ama, mantığın üzerine serilmiş kalın bir perde halinde bütün hâdiselerin hissiz câzibesine kaptırmış, bütün memleketi tatlı bir sarhoşluğun icine itmisti. Tarihî bir hâdis ve hakikat olarak sövlenebilir ki, bütün bu aşırı akışlar ve coşkunluklar içinde, realiteleri görebilen bir avuç insanın başında Prens Sabahattin Bey vardı.

Prens Sabahattin Bey, neden bu hissî akışın içinde

Bu Ali Kemal Beyin kendisini, halk elinde parçalanarak öldürülmesine kadar sürüklüyen bir de garib tarafı vardı: Aleyhde bulunmak!.. Kim olursa olsun, alay etmek, aleyhde bulunmak ve kendî huzur ve rahatı için o anda kimin aleyhinde bulunmak icab ediyorsa, hiç düşünmeden ve çekinmeden onu yapabilmek!

*
*
*

Ali Kemal'in kendisine, klişesini 216. sahifede gördüğümüz mektubu yazdığı zat, Ahmet Celâlettin Paşadır.

Ahmet Celâlettin Paşa, Mısırlı Prenses Nîmet Hanım efendinin zevci idi. Kavalalı allesi arasında serveti en ilerde olanlardan birisi bulunan Prenses Nîmet'in Mısırdaki çiftliklerinden birisinin işlerine bakmaya da, Ahmet Celâlettin Paşa, Ali Kemal Beyi memur etmişti. Ali Kemal Bey ve ziraat işleri!.. İlk bakışta siyasi ilimler tahsil etmiş olan bir zatın Mısır'da pamuk yetiştiren bir çiftliğin kâhyası olması gayritabii gelirse de, bir kısmını 216. sahifede klişe halinde gördüğümüz mektubun aslını tamamen okursak, hem o günün ziraatını, hem de o günün siyasi vaziyetini, bilhassa aynı safta ve sırada zannedilen insanların birbirlerine nasıl saldırdıklarını anlarız:

«— ... Çiflik işlerimiz mükemmel gidiyor. Buğdaylarımızın, pamuklarımızın emsali yoktur. Cetveller bendenize muntazaman geliyor. Teşrifi devletinizde efendimize ibraz ederim. Tohum alât ve edevatına dair buradan lâzım gelen siparişleri veriyorum. Misafir buradadır, oğullar da buradadır.»

Ali Kemal'in «misafir» dediği Damad Mahmut Paşadır: Oğulları da, Prens Sabahattin ve Lûtfullah Beyler.. Şimdi Ali Kemal'i dinlemeye devam edelim:

«— Mütevellî'nin biraderi halen Paristedir. Yeni işlere girişmek istiyor. Başına sağdan soldan bir çok Jön-Türkler topluyor. Bakalım o da ne halt edecek?.. Burası pek karışıktır. Sadece Cenevrede altı gazete çıkıyor. Pariste neşrolunmayan muzır kitab kalmadı. Münir ise bütün neşriyatı durdurdum diye yalan uyduruyor.»

Ali Kemal'in «mütevelli» dediği Mısır Hidivî Abbas Hilmi Paşadır. «Münir» diye kısaca bahsettiği zat da, Pa-

ris sefiri Salih Münir Paşadır. Daha sonra İkdam gazetesinde, Peyam-ı Sabah gazetelerinde hürriyet ve meşrutiyet için sıra sıra makaleler yazarak, bu yazılarında da sık sık «— Biz Avrupa'da diyar-ı gurbette istihsal-i hürriyet için binbir mesâib ve felâkete göğüs gererken...» cümlelerini kullanarak, Jön-Türk hareketinin fikriyatının kendi malı olduğundan bahsedecektir!

*
* *

Ali Kemal'in akibeti malûmdur: Milli Mücadeledeki hareket tarzı, bilhassa Dahiliye Nazırı olduğu zaman, Damad Ferid Paşayı bile geride bırakan aşırılıkları, ifratları, hatta şiddeti ve zulüm arzusu ile, adı ve şahsiyeti bir kin ve nefret seli halinde Anadolunun hissini zedeledi, nihayet zaferin ilk günlerinde, İstanbul sokaklarında yakalandı, İzmit'e götürüldü ve orada parçalandı.

Bu hazin âkibet ile, yukarıdaki mektub arasında on sekiz senelik, hiç de azımsanmıyacak kadar uzun bir zaman var. Bu zaman içinde Ali Kemal kaç türlü siyasi hâdiselere grip çıkmadı? Cemal Paşadan para aldı, Avrupada oturdu, Kâmil Paşadan tahsisat istedi, Mısır'a gitti, kendisine sefaret verilmesi şartı ile İttihad ve Terakkiye arzu edildiği gibi hizmet edeceğini bildirdi.

Ali Kemal, bütün bu inib çıkmalarda, zızzaklarda elbette yalnız ve tek değildi. Fakat anlaşılıyor ki, siyasi düzensizlik, hatta kanaat değiştirmeleri de, bir alışkanlık eseridir. O da, sigara gibi, alkol gibi, kumar gibi İttihatlar arasına giriyor. Onlara mukavemet edebilmek de çok, pek çok güç oluyor.

Böylesine kafası aydın insanların kendilerinden öncekilerin âkibetlerinden ibret almamaları ve çok zaman lâ-yık olmadıkları acı kaderlerin zebunu olmaları hazin amma, anlaşılıyor ki, arabanın ön tekeri nasıl İstikamet alırsa, arkadakinin de onu takib etmesi, değişmiyen gerçek!...

değildi? Bunu, O'nun ilim ve kültür seviyesinde, hattâ vatanperverlik anlayışında aramak gerekir. Sabahattin Bey için değişmesi şart olan sadece rejimin ismi veya tatbik edilmeyen, tatbik edilmediği için dertlenilen kanunların raflardan indirilip «tatbikte olduğunun ilânı» değildi. . Sabahattin Bey için dâva ve hâdisce, o memlekette yaşayan insanların değişmesi idi. Bu değişme de, vatandaşların ferd olarak kültür seviyelerinin yükselmesi, kendi kendilerini idare edebilecek bilgi ve imkânlarla sahib olmaları, kölelikten kurtulmuş bulunmaları idi. Eğer ferd, bu kifiyeti taşımıyorsa, devletin adı ve kanunlar düzeni ne olursa olsun, o memlekette «vesayet sistemi» yâni asıl milletin belirli, belirsiz, isimli, isimsiz kuvvetlere tâbi olması, kaçınılmaz netice idi. Bu sebeple Sabahattin Bey, iktidarı muayyen hâdiselerin, ihtilâllerin, hükûmet darbelerinin, komploların arkası sıra ve bunların tabîî neticesi olarak almayı değil, fikrî bir hareketin insanların vicdanında kabul edilmesinden doğan tabîî netice olarak telâkki ediyordu. Bu görüş, ne o gün, ne bugün, Türkiye'ye hâkim olmuş siyasî ölçülerin çok dışında ve çok üstünde bir görüştü. Bu sebeple Sabahattin Bey, sadece Sultan Hamid'in temsil ettiği Hanedan ve O'nun çevresindeki Kamarillâ'nın değil, iktidarı askerî tazyik ve baskı ile elde eden İttihad ve Terakki'nin de mücadele ettiği başlıca şahsiyet oldu. Fikre değil vekiaya, hazırlanmış bir zemine değil, yaratılmış bir muhite davanan Türk iktidar anlayışı için Sabahattin Beyin sevilmesi ve benimsenmesi, Osmanlı ülkesinde garplı mânasıyla bir politika anlayışının ve beşerî kıstasların hâkimiyeti saadeti idi. Türkiye, o gün ne kadar uzaksa, bugün de, bu mutlu neticenin, geçirilmiş acı ve hattâ kanlı tecrübelerle rağmen daha uzağında ve daha limitsizdir.

Simdi bu safhaları göreceğiz.

MESRUTİYETİN İLÂNINDAN SAFHALAR :

İkinci Meşrutiyetin ilânının, anı bir hava içinde ve beklendiğinden gayri tecellilerle vukua geldiği muhakkaktır.

«İttihad ve Terakki» cemiyetinin meşrutiyet lehine yaptığı ilk fiili hareket, İsmail Cambolat Beyin yardımı ile Mustafa Necip Bey tarafından Selânik Merkez kumandanı Kaymakam Nâzım Bey'e yapılan suikasttir. O sıralarda Miralay Hasan Rıza Bey Yıldız Sarayı tarafından İstanbul'a davet edilmişti. Birkaç gün misafiretten sonra Selâniğe iade edildi. Nâzım Bey hâdisesi üzerine Erkânıharp Enver Bey de aranmış ve tevkifi istenmişti. O da Ni-yazi Bey dağa çekildikten sonra birkaç gün gizlenmek lüzumunu hissetmiştir. Yıldız Sarayı bendegânından bulunan Yaver Nâzım Bey Erkânıharp binbaşılardan Enver Beyin (paşa) eniştesi idi. Buna rağmen cemiyet âzalarını meydana çıkarmaya uğraştığı için bu suikasti Enver Bey de tasvip etmiş ve eniştesinin ortadan kaldırılmasına rıza göstermiştir. Hattâ eniştesinin evinde misafir bulunan Enver Bey suikastin icrasına yardım etmiştir. Lâkin Nâzım Bey öldürülmemiş, yalnız yaralanmıştır.

Vak'ayı tahkik için Yıldız Sarayı Selâniğe İsmail Mahir Paşa heyetini göndermişti. Bu hâdiseden bir müddet sonra da «İttihad ve Terakki» cemiyeti Manastır merkezi, Rus konsolosu hariç tutulmak şartile, bütün konsoloslara Makedonya meselesi hakkında bir muhtıra vermiştir. Bu muhtırada Makedonyanın vaziyeti anlatılıyor; Avrupalıların haksız olarak Osmanlı topraklarına müdahale ettikleri kayt ve yalnız hristiyanları himaye etmekle Türklere fenalık yapıldığı müdellel bir surette işaret ve şikâyet olunuyordu.

NIYAZİ BEYİN DAĞA ÇIKMASI :

Peyal mülâkatında Makedonyanın da mevzuu bahis olmasına rağmen Sultan Abdülhamid hükûmetinin takındığı lâkaydiden mütecessir olan Kolağası Niyazi Bey, bunu protesto etmek ve meşrutiyetin ilânını istemek maksadile 1 Haziran 1324 tarihinde Resnede Hacı Ağanının evinde arkadaşlarile yaptığı toplantıda dağa çekilmeğe ve hükûmete isyan etmeğe karar vermiş ve 20 Haziran 1324 senesi cuma günü iki üç zabıt, memur ve yüz elli kadar sivil fedaiyle Resneden ayrılmıştı. Aynı tarihte Mâbeyin başkâtibine, Müfettişi umumîliğe ve Manastır valiliğine de birer beyanname göndermiştir. Niyazi Beyin teşebbüsünden haberdar edilen cemiyetin Manastır merkezi de bu hareketi yalnız tasvip etmekle kalmamış; fakat cemiyetin isteklerini belirtmek üzere valiye bir beyanname vermiştir.

Bu hâdiselerin cereyanı münasebetiyle dağa çıkanların tedibi için Ferik Şemsi Paşa büyük salâhiyetlerle Yıldız Sarayı tarafından Manastıra gönderilmiştir. Lâkin Selânikte alay müftüsü Mustafa Şevket öldürüldüğü gibi, 24 Haziran 1324 tarihinde Şemsi Paşa da bir sürü muhafızları arasında kahraman Atif Bey tarafından Manastırda katledilmişti. Bu fedakârlıklar vaziyette büyük değişiklikler husule getirmiştir.

Niyazi Bey, Debre, Elbasan, Ohri ve Görice cihetlerini maiyetiyle dolaşmış; islâmlar arasındaki kan dâvalarını, münaferehleri kaldırmış, yarattığı samimî bir hava içinde millî düşmanlıklar da bertaraf edilmiş bulunduğundan bilâ tefrik cinsü mezhep o mıntakadaki bütün Osmanlıları cemiyet namına tahlif etmiştir. Niyazi Bey bu işleri tam bir başarıyle bitirdikten sonra, Manastır merkezinden aldığı emir üzerine Eyüp Sabri Beyin Ohri millî taburiyle beraber Manastıra gitmiş; Şemsi Paşanın yerine Yıldızın Manastır fevkalâde kumandanlığına tâyin ettiği

Teftişi askerî komisyonu âzasından Müşir Osman Paşayı 9 Temmuz 1324 de Manastırdaki ikametgâhından kaldırarak muhafaza altında Resneye götürmüştür. Birbirini takip eden bu cüretli hareketler Abdülhamidin kolunu, kanadını kırmıştı. O sıralarda Manastırda vali sıfatıyla bulunan Hıfzı Paşanın gerek Saraya, gerek Müfettişi umumiğe gönderdiği resmî telgraflarda «İttihad ve Terakki» cemiyetini kuvvetli ve kudretli göstermesinden Yıldız Sarayı büsbütün şaşırmış kalmış, artık hiçbir ümidin kalmadığını iyice anlamış ve nihayet 11 Temmuz 1324 de meşrutiyeti kabule mecbur olmuştur.

İLK ÇEKİŞMELER :

B izim siyasî tarihimizin en hazin taraflarından birisi, ihtilâl ve inkılâbların ilk ânından itibaren, fikirler arasında değil de, şahıslar arasında ihtilâflar çıkması ve inkılâb kadrosunun birbirine karşı giriştiği mücadeledir. Nitekim, İlk Jön-Türklerle İkinci Meşrutiyetten sonra iktidarı ele alanlar aslâ aynı insanlar değildi ve «İttihad ve Terakki» ile «Terakki ve İttihad» cemiyetlerinin isimleri bile birbirine karıştırıldı.

Niyazi Bey dağa çıktığı zaman, cemiyetin Manastır merkezi Miralay Sadık Beyin idaresinde bulunuyordu. Selânik merkezi ise, daha sonra Basra'da öldürülen Miralay Hasan Rıza Bey (Paşa) nın idaresinde idi. İttihad ve Terakki cemiyetinin Rumeliye yayılmasına en ziyade EDİRNE GRUBU adı verilen teşekkül sebep olmuştu ki, bunun başında da Talât Bey (Paşa) ve İpek Mebusu olan meşhur Hafız İbrahim Efendi ve Talât Paşanın eniştesi İsmail Yürük Efendiler vardı.

Paris'teki Jön-Türk hareketinin başında olan Ahmet Rıza Bey ve arkadaşları, bu safhada tesirli bir faaliyet gösteremediler. Fakat, Ahmet Rıza Beyin çok itimad ettiği ve yakını Dr. Nâzım Bey'in bir cer hocası kıyafe-

tinde ve «Yakub Ağa» ismiyle gizlice yaptığı seyahat, fiili ihtilâl hazırlığının içine Ahmed Rıza Bey grubunun girmesini temin etti. Sabahattin Beyin temsil ettiği «adem-i merkezîyet» ve «şahsî teşebbüs» hareketi ise, memleketin sadece Rumelinde değil, hemen hemen bütün büyük merkezlerinin hepsinde, sayı bakımından belki daha az, hattâ hareket ve aktif varlık bakımından daha mütevazî, fakat gaye ve ne istediğini bilme bakımından daha çok itimad verecek bir kadroyu etrafına toplamıştı. Rumelinde vazife alan İttihadcılar arasında Avukat Manyasî zade Refik Bey gibi vatanperver münevver şahsiyetler, Prens Sabahattin Beyin şahsının meziyetlerini takdir ediyorlar ve aradaki anlaşmazlığı kaldırmaya çalışıyorlardı. Bu arada Manyasî zade Refik Bey, Sabahattin Beyin yakınındaki zatlardan Dr. Nihat Reşat Beye müracaat ederek ihtilâfların hallini istemiş ve İttihad ve Terakki namına Dr. Bahattin Şakir, şahsî teşebbüscüler namına Dr. Nihat Reşat Beyler birleşerek aradaki anlaşmazlığı incelemişler, fakat bir anlaşma imkânı bulamamışlardı. Burada dikkat edilecek hakikat şudur ki, o günlerde Sabahattin Beyin şahsî telâkki ve prensiplerini tamamen temsil edebilmiş olan Nihat Reşat Beyle, İttihad ve Terakkinin görüşlerini sadakatle ifade edebilmiş olan Dr. Bahattin Şakir Bey arasındaki ölçülerin başlıca farkı, daha sonraki hâdiselerin mihverini teşkil etmiş olmasıdır: İktidara gelmek daha ihtimâl halinde iken bile, İttihad ve Terakki merkezîyetçi bir sistemin etrafına toplanıyor, Sabahattin Bey ise, Osmanlı camiasını teşkil eden çeşitli ırk ve milliyetlerin yarattığı halitayı gözönüne alarak, sahibi olduğu muhteşem denilecek kadar derin ve ihatalı ilmin ışığı altında, bu karmakarışık halitadan fikrî insicamı ve yaşama sistemi ile kolaylıkla sarsılmaz bir vahdet çıkarabilmiş, medeniyet seviyesini ferdlerinin kişiliklerinden almış, dünya görüşüne sahip, iktisadî ve içtimaî ıslâhatını tamamlamış ve İsviçre ile Amerikadan mülhem olabilecek, fakat ferdiyet-

**İttihat ve Terakkiyi ilk kuranlardan: Abdullah Cevdet ve
İshak Sükküti Beyler.**
(Ne kadar gariptir ki, ikisini de, İttihat ve Terakki iktidara
gelince tasfiye edecektir!)

çilik bakımından Anglo-Sakson kıstaslarının içinde yetiştirilmiş bir cemiyetin yaratılması için uzun vâdeli, fakat plânlı, değişecek iktidarlarla ölçülerini ve gayesini kaybetmeyecek kadar kuvvetli bir siyasî rejimin müdafaasını yapıyordu. İktidarı bir ânda ele geçirmek ve onun nimetlerine hemen sahip olma dâvasında olan ve daha çok Balkan komiteciliklerinden ilham almış bir hareketin böyle uzun vâdeli emeklere ve himmetlere elbet tahammülü yoktu.

İşte, daha ilk günden başlayarak, Sabahattin Beyin gurbet ellerinde, son yüzyılın kaydettiği en büyük haksızlıklardan birisine uğrarak meysus ve bîkes hayata gözlerini kapamasına kadar olan mücadele böylece devam etti. Hiç bir iktidarı ve hiç bir iktidarın fânî nimetini düşünmemiş olan Sabahattin Bey için yolundan dönmiye ne lüzum, ne de imkân vardı. Sabahattin Bey, ilk günden hayata gözlerini kapayınca kadar istikametini değiştirmemiş olan prensiplerini izah ettikçe, başkalarının ve hattâ kendilerinin hatası olan tezafları, bu prensiplerin omuzlarına yüklemekte aslâ tereddüt etmiyen muhasımlar, tarihin önüne, haksız ithamların sahibi olarak çıkmışlardır.

BİR BEYANNAMEDEN ALINAN DERSLER :

Sabahattin Bey, nitekim, daha Meşrutiyetin ilk günlerinde, neşretmek üzere İstanbuldaki «Teşebbüs-ü şahsî ve adem-i merkezîyet» cemiyetine gönderdiği bir beyannamede, Meşrutiyet için düşündüklerini öylecesine ifade etmişti ki, İstanbuldakiler, Meşrutiyetle beraber kalkmış olan sansüre ve getirildiği iddia edilen hürriyete rağmen bu beyannameyi neşredebilme imkânı bulamamışlardı!

Dr. Nihat Reşad Beyle, Milâslı Murad Beyin (Mebusan Meclisi Reisi ve Adliye Nâzırı, Cumhuriyette de müstakil Muğla mebusu olan rahmetli Halil Menteşe'nin kardeşi) memleket içinde bir seyahat yaparak adem-i merke-

ziyetçilerin fikirlerini yaymaları kararlaştırılmıştı. Daha sonra Fazlı Bey de, Pire'den İzmir'e gelerek Ege bölgesinde aynı maksatla seyahate başlamıştı.

Meşrutiyetin ilân edilmiş ve matbuatın en geniş hürriyet imkânlarına rağmen Sabahattin Beyin bazı esaslı kısımları aşağıda olan beyannamesinin neşredilememiş olmasının elbet de bir «sebebi» olması lâzımdı: İzah edilmeyen, hattâ başka sebeplere bağlanan bir içyüzü olmak lâzımdı. İktidarı eline almış olan İttihad ve Terakki, bu beyannamenin neşredilmemesinde, 31 Mart hâdisesine kadar saltanatını ve makamını muhafazaya muvaffak olan Sultan Hamid ile birlik ve beraberlik halinde idi. Çünkü her ikisi de, Türk milletini aynı ölçüler içinde vesayete lââyık görüyorlar, fakat vasîliğe en çok kendilerinin hak sahibi olduğu iddiasında bulunuyorlar ve sadece bu noktada birbirlerinden ayrılıyorlardı. Yoksa milleti «bir ve hâkim kuvvetin elinde tutmak» yâni bir mütevellî'nin idaresine vermek hususunda, İttihad ve Terakki merkezî umumîsi ile Yıldız Sarayı arasında hiç bir anlaşmazlık yoktu: Birisi bu arzusunu, doğrudan doğruya kendisinin itina ettiği ve icab ettiği zaman sopa ve jandarma baskısı altında yapılmış şeklî intihablarla seçilmiş «mebusan meclis» lerine yaptıracak, Halk Partisinde, Demokrat Partide görüldüğü, yâni devam ettiği üzere, en nâzik buhranlı meselelerde «Fırka Disiplini» adı altında vicdan ve mantıklar red etmiş olsa dahi istenilen karara erdirmiş olmanın yolunu tercih ediyor, diğeri ise bunu «Padişah ve Halife» olmanın an'anevî kudretine bağliyerek, çevresindeki «kamarillâ» vasıtasıyla ifa ediyordu. Fakat, bütün bu şeklî farklara rağmen gayede ikisinin de yolu aynı idi: Kendi iktidarlarının devamı adına ve bu iktidara en çok kendilerinin lââyık oldukları iddiası içinde!...

Halbuki Sabahattin Bey nelerden bahsediyordu!... Aradan 56 sene geçmiş olmasına rağmen bu «beyanname» nin birçok ana fikri, sanki bugün yazılmış gibidir:

Üslûbuna ve o zamanın ifadesine dokunmadan bazı kı-sımlarına göz atalım:

«Terbiye-i milliyemizin mihveri görenekten teşebbüse çevrilmeli!

«Eğer istibdat memleketimizde neşvünemasına cid-den müsaid bir zemin bulmasaydı, mümkün değil bu ka-dar cesim bir miyasta teessüs edemezdi. Koca bir mille-tin bunca senedir birkaç haine esir oluşu o birkaç hainin kuvvetini değil, fakat o koca milletin zâfını isbat ediyor! Bu zâfın sebebi hep cehâletimize atfedilmede! Vakıa ceha-let de bir sebep; fakat asıl sebep, istibdadı tevliid eden tarzı maişetimizdir ki aynı zamanda cehli idame ediyor. Başka milletler hükûmetleri haricinde veya hükûmetlerine rağmen tenevvür edegeldikleri halde biz hükûmetimize ibâen cahil kaldık. Başkalarında milletin memuru olan hükûmet bizde âmiri mutlak kesildi. Müsahedatı fenniye sarahaten gösteriyor ki hürriyetle istibdat efradın kabili-yet veya ademî kabiliyetinden doğuyor. Kabiliyeti içtimai-yeyi vücuda getiren en büyük kuvvetse teşebbüsü şahsidir. Halbuki bizim gerek aile, gerek mekteplerde aldığımız ter-biye âtaletle görenek besliyor. Maişetimizi kinseye muh-taç olmadan temin edecek, tuttuğumuz işi teşebbüsümüz-le ilerletecek surette büyümüyoruz. Onun için ömrümü-zün en kıymetli zamanı, şahsiyeti ezen, olanca esaretiyle bir kışla hayatı yaşatan mekteplerde tebah olduktan sonra oradan ekseriyetle her zillile katlanacak bir müstehlik, âciz bir memur olarak çıkıyoruz. Eğer ahalimizin kabili-yeti istihsalıyesesi artar, artması için terbiye-i milliyemiz gö-renek yerine teşebbüsü şahsinin tahkimine hizmet etmez-se memleket ne kadar serbest ve âdil kanunlara malik olsa yine sefaletle istibdadın mahkûmu daimisi olmaktan kur-tulamaz. Çünkü ahalisi mânen ve maddeten kazanamıyan, kazanmak için icap eden hasaili esasiyeden mahrum olan bir memlekette hürriyet payidar olamaz. İşte bundan dola-yıdır ki neşriyatı sabıkamızda yalnız hükûmetin müsa-

visini saymakla kalmadık; onları doğuran, besliyen, çoğaltan nekayisi milliyeyi de teşrife çalıştık. Tâminine şiddetle muhtaç olduğumuz bu ilmî hakikatleri yarın daha büyük bir mikyasta nesre çalışacağız.

«İsteriz ki mekteplerimiz kendilerine teslim ettiğimiz istikbâli bu kuvvetlerle teçhiz etsin! Faaliyeti beşeriyenin bilcümle şuaabatında fütürnâpezir bir gayretle yürüyecek müteşebbis insanlar yetiştirsin! Terbiyei milliyemizin mihveri görenekten teşebbüse, geçmişten geleceğe çevrilsin!

«..... Tekâmülü içtimaimize kimsenin inanmadığı o feci senelerin öldürücü tahkirleri karşısında: «Türkler var, Türkler var olacak; müslim, gayri müslim umum Osmanlı kardeşlerinin haklarını kendi haklarından ayırmıyacak bir hırsı adaletle var olacak; cihanı medeniyete bir fazlai metini faziletle iltihak edecekler!» demiş; dokuz seneden beri eski ve yeni dünya matbuatında olanca kanaatî kalbiyemizle bu hakikati ilân etmiştik. İşte akvâlimizi efallimizle isbat edecek zaman!

«Ey fazilet! Bütün varlığımızla varlığına vakfı ömr etmek istiyoruz!»

«Teşebbüsü şahsî meşrutiyet ve ademi merkeziyet»
cemiyeti merkeziyesi namına
Sabahaddin

ANLAŞMA DENEMELERİ :

B öyle bir beyannamenin neşrine rağmen, İttihad ve Terakki veya benzer aşırı merkeziyetçi herhangi bir siyasî teşekkül ile anlaşma müzakerelerine girmek, neticesi hayâl olacak bir teşebbüstü ama, Sabahattin Bey, en geniş iyi niyet ve memleketin zaten pek mahdut olan aydınlarını bir tek fikir çatısı ve hizmet yolunda toplıyabil-

mek gavesiyle buna da başvurmuş, İstanbulda, Teşebbüs-ü şahsî ve adem-i merkezîyet cemîvetini kurarak, ihtilâl kadar hazırlık yaptıklarından tevkif edilmiş olan Satvet Lutfi Bey ve arkadaşlarına katılan Dr. Nihat Reşat, Hüseyin Tosun, Fazlı Beylerin İttihad ve Terakki ile müzakereye girişmesini muvafık görmüştü. İttihad ve Terakki namına konuşmalara katılanlar, daha sonra (Paşa) olan mes-hur Cemal Beyle, İsmail Hakkı Bey, Dr. Bahattin Sakir Bevlardı. Konuşmalar, samimiyet havası içinde açılmış, İttihad ve Terakki erkânı Adem-i Merkezîvet ve şahsî teşebbüscülerin fikir ve gavelerini izahlı şekilde dinledikten sonra kendi fikirleriyle karşısındakilerin görüşleri arasında fark bulunmadığı neticesine varmışlardı. Fakat avni samimiyetle itiraf etmek lâzımdı ki, bu «anlıvabilme» iddiası, maalesef, hakikati ifade edemiyordu: Bütün samimiyetine ve iyi niyetine rağmen!... Çünkü Sabahattin Beyi, şahsiyeti ve fikirleriyle anlıvabilme bir kültür seviyesi ve ilmî livakat, hattâ vatanperverlik anlayışının tecellisi meselesi idi. Bu arada, bilhassa Talât Bey, Sabahattin Beyle İttihad ve Terakki arasındaki anlaşmazlığı gidermeye çalışıyordu. İttihad ve Terakki erkânı içinde, kültürü ve bilhassa o sırada büyük vatan dâvalarının nazarîyelerine bilgisi mahdud olan Talât Bey (Paşa) nın bu yolda gösterdiği gavret, rahmetlinin zekâ ve selim hislerinin delillerinden birisidir.

PRENS SABAHATTİN BEYİN İSTANBULA DÖNÜŞÜ :

Mesrutivetin ilânı ile beraber Prens Sabahattin Bevin memleket dışında gecen ve bir devlet kararı olarak değil, doğrudan doğruya hürriyet mücadelesini devam ettirebilmek için kendi karar ve ihtiyarıyla tercih ettiği menfa hayatı da sona ermiştir. Bu arada Prens'in üzerinde bir

GAZETELERE SİĞİNARAK!

İkinci Meşrutiyete yol açan mücadelelerin dayanağı silâh veya gizli teşkilât değildi: Gazetelerdi!..

Sultan Hamid'in Başkâtibi Kara Tahsin Paşa, hatıratında bu gazetelerden acı acı dert yanar:

«— Paris sefaretî başta olmak üzere, Amerikay-ı Cenubi'deki maslahatgüzarlarımız dahi, oralarda her gün yenileri çıkan gazeteleri derlevip toparlıyarak Yıldız'a gönderirlerdi. Bunlar münhasıran Türkçe değil idiler: Ermeni, Rum, Arnavud, Arab dillerinde neşredilenler vardı. Riyo de Janeyro'da bir de Musevîce gazetenin intişarı, Sultan Hamid'i fevkalâde asabîleştirmiş:

«— Başkâtib Paşa... İşte bak, Yahudiler bu işe karışmaz, karışmıyor derken, onlar da bu selsebil arasına girdiler. Nankörlük diz boyu... Allah encamını hayıra tebdil ede..» demişti. Filhakika, Hahamhancenin telkinatı ve gayreti ile Musevîler, siyasî hâdisata karışmıyorlar, alışverişleriyle meşgul bulunuyorlardı. Bu gazeteden sonra bir Musevî gazetesinin de Viyana'da neşredilmesi Padişahi çok telâşlandırmış, Viyana sefaretine, sahibi de Musevî olan bu ceridenin intişarının men'i için ne yapılması icab ediyorsa yapılması bildirilmişti.

Paris sefaretinin başlıca vazifesi, o zaman Fransadaki siyasî teşkilâtın hudutları içinde olan İsviçredeki gazeteler de dâhil olarak, neşriyatı takib etmek idi. Bu gazete ve mecmuaları çıkaranların mufassal birer tercüme-i hâllerini tutar ve memleket içinde olan akraba ve yakınları ile temas ederek onları bu neşriyattan vaz geçirtmiye çalışır idik. Bütün bu gazetelerin koleksiyonları da vardı. İçlerinde zat-ı şâhane için o kadar ağır ve hatta terbiyeye aykırı neşriyat yapanlar mevcut idi ki, bunları arza cesaret edemez idik. Fakat Sultan Hamid bu gibi neşriyata kıymet vermez, daha fazla ciddi ve ilmi olan tenkidata ehemmiyet verir, bazıları üzerinde de kendisini müdafaa edecek şekilde izahat ve beyanatta bulunurdu.

Bunların başında, Sultan Hamid'in öz be öz hemşiresi olan Seniha Sultanın oğlu Sabahattin Beyin neşrettiği **Terakkî** gazetesi vardı. Padişah bu gazeteyi bizzat kendisi okurdu. Bazı kısımlarına işaret ederek Bab-ı âliye gönderilir ve gazetenin mevzu olarak aldığı hususlara dair izahat istenirdi. Ekseriyetle bu neşriyat vakialara ve hakikate mutabık olunca, Padişah asabileşir, vükelâ ve hükümet erkânını ittiham edecek şekilde konuşur:

«— Bu âdemler, taaa Paris'ten bizim kusurlarımızı mahazz-ı hakikat olarak görüyorlar da bizim vükelâ ve kudemâ burada akşama kadar uyuyorlar mı? Bana memleket ve millet için hayırlı olan neyi teklif ettiler de kabul etmedim? Ben eniştem olan Damad Mahmut Paşaya bir zamanlar en yakın ve samimî dost idim. Benî kendisi terkeyledi. Avdeti için ne kadar uğraştım, malûmdur. Şimdi oğlu ve benim öz yiğenim benim saltanatıma karşı kastediyor. Bu tavsiyelerini nâcin hususî olarak bana yazmıyor ve söylemiyor. Böyle aleniyetle bir saltanata tavsiyelerde bulunulur mu?» diye şikâyetlerini tevallî ettirirdi. Ahmet Celâlettin Paşanın Avrupaya müteaddit seyahatleri ve bir çok para sarfiyle neticelenen temaslarının da asıl maksadı, bu gazeteleri neşredenleri İstanbula celbetmekti. Paşa gayesine tamâniyle ulaşmasa da esas itibariyle muvaffak olmuştu. Fakat birisi kapanıyor, diğeri açılıyordu. Zan ve kanaatıma göre, Jön-Türkler arasında Padişahın zaafı malûm olduğundan, bir gazetenin büyük fedakârlıklarla kapanması temin edilince hemen diğeri neşri başlıyordu.»

Manzara hakikaten böyleydi: Karşı sahifede klişesini gördüğümüz gazeteler, Jön-Türklerin çıkardığı gündelik, haftalık, onbeş günlük, aylık gazetelerin sadece bir kısmı idi ve bunların hepsi, büyük kısmı ile, hususî ilâveler, muayyen günlerde özel sayılar neşredecek kadar teşkilâtli idiler. Klişemizde görülen ve tamamen günlük olan gazetelerin isimleri bile, davaları üzerinde fikir vermiye kâfidir: **Terakkî, Ahali, Doğrusöz, Hilâfet, Türk,**

de mânevî vazife bulunmakta idi. Babasının naaşını vatanına getirip aile kabristanına tevdi etmek!...

Damad Mahmut Paşa, bugün de, şahsiyeti, fikirleri, bilhassa fazilet ve ahlâk ölçülerinin müstesnalığı ile değeri bilinmemiş nâdir şahsiyetlerden birisidir: Doğruluğuna inandığı fikirlerinin sonuna kadar arkasından gitmişti. Kırk sekiz yaşında ve muhakkak ki sıkıntı içinde Brüksel'de hayata vedâ ederken, yaptığıнын bir vatan ve ahlâk vecibesi olduğuna samimî şekilde inanmıştı. Kendisini İstanbul'a dönmeye razı etmek için, parlak vaadlerle Brüksel'e kadar gelen ve Sultan Hamid'in en çok itimad ettiği «ben-de» lerinden birisi olan Paris sefiri Münir Paşaya şunları söylemişti:

«— Ben kendim için hiçbir şey talep etmiyorum.

Şûray-ı Osmanî, Tuna, Şûray-ı Ümmet, Sancak, Meşveret, İctihad ve saire...

Jön-Türkler, fillî olarak bir hareket yapamayınca, Sultan Hamid idaresine karşı gazetelere sığınarak harekete geçiyorlar, söylemek istediklerini o günün tesirleri içinde hafif veya şiddetli haykırıyorlar, gazetelerini de memlekete sokabilme imkânlarını buluyorlardı. Kapütülâsyonlar dolayısıyla sefaretlerin postaları kontrol edilmediğinden, hemen hemen bütün yabancı devletler, kendi elçilikleri vasıtasıyla Jön-Türk neşriyatının Osmanlı ülkelerine girmesini temin ediyorlardı. Bu alâka, sadece hürriyet aşkı ile değildi: Meşrutiyetin çok yaklaşmış olduğunu hisseden Avrupa devletleri, bu neticede manevî emekleri olduğunu iddia edebilmek için bu yardımı esirgemiyorlardı.

Neticede Meşrutiyet ilân edildince, gazetelerin millî hayat üzerindeki tesiri görüldü amma, bunda da, hazımsızlık başladı ve aşırı basın hürriyetini, aşırı sansür takibi etti: Zaten, hangi sahada ikisinin ortasını bulabilmiştik?

Bir gün geldi ki, kalem sahipleri, Avrupa'daki mücadele günlerini arar oldular!

Dünyaya ait hiçbir emel ve maksadım yoktur. Evlâtlarımı da böyle yetiştirdiğime kaniim ve bana en çok itimad veren hâdise de budur. Padişah isterse geride kalan birkaç parça emlâkimi de zaptetsin, isterse üzerimdeki vezaret rii besini de alsın, isterse beni ebediyen memlekettten uzak yaşamıya, sefalete, ölüme mahkûm etsin. Fakat hayatımın dahi zerrece kıymeti olmadığı yegâne mevzu, memleketin haysiyet, şeref ve hürriyetidir. Osmanlı devleti yıkılmaktadır. Halbuki kurtarılabilir. Bu inhilâl zarurî değildir. Tarihî vakıalara da dayanmamaktadır. Bu felâket, Sultan Hamid'in hakikatleri görememesinden, vehminden, ruhi hastalısından, istibdad iptilâsından ve bilhassa halkı koyun sürüü zannetmesinden, bir milletin cebir ve zulümle, hafiye iurnallariyle idare edileceğine inanmasından, rüsvete, hırsızlığa, haksızlığa, lâübaliliğe, pespâyeliğe ümit ve havat bağlamış ablâksızlık ekâbir ve vezirlerin etrafım sararak kendisini millete ait hakikatlerden uzak tutmasının varattığı faciadan ibarettir. Türk Milleti zekidir, faziletlidir, dirayetli ve basiretli. Padişahların emrinde ve herşeyinde muazzam işler başarabilecek kudret ve kabiliyette kahraman ve fedakâr insanlardan mürekkehtir. Milletimizin ekseriyetinde aslında var olan bu hasletler, fena idarelerin tesiriyle küflenmiş, unutulmuş ve itibarını kaybetmiştir. Memleket cehalet ve infidâlik içindedir. Buna da sebep, devletin herşeyi ele alma istidad ve ferdleri birer ruhsuz taş parçası olarak kabul etmesidir. İlim ve marif mübmel, asri fîrân mechuldür. Avrunaya bakınız: Havat insanların zekâsı ve bilgisi fethetmiştir. Bizde herşey kadere terkeditmiştir. Bir de «halife-i ruv-u zemîn» ismini alan bu cahil adam, devletin aczini Müslüman dîninin teveldiül nazariyesine bağhvor. Aslâ!... Şiddetle reddederim: İlmî, Cih'de bile olsa abınız, besikten mezara kadar ilmi takib ediniz diye bilen bir büyük din için bu en büyük ve küstah iftiradır. Ben Sultan Hamid'in dünyada olduğu kadar ahirette de, huzur-u rabb-ül âleminde de

hesab vereceğine bütün vicdanımla kanıım. O, doğru yolu tutsun, ayaklarına yüz süreyim, bu uğurda bir nefer gibi hizmet edeyim. Fakat hafiyelere yüz verdikçe, jurnalcılara fakir ve yoksul milletin ciğerinden sökülerek toplanmış altınları hibe ettikçe, vehim ve zulümden ayrılmadıkça onunla daima mücadele edeceğim. Allah benim, naaşımı bile, O'nun zulmünün ve istibdadının devam ettiği müddet içinde vatan topraklarından uzak tutsun. Evlâtlarıma bunu vasiyet ediyorum.» demişti. Sabahattin Bey de, babasının bu vasiyetini yerine getirmek için, Meşrutiyetin ilânından sonra, Mahmut Paşanın tahnit edilmiş cenazesini İstanbulda, Eyub'deki aile makberesine tevdi edilmek üzere Marsilyadan hareket etmişti. Vapur İzmir'de, başlarında Kadınhanlı Hoca Emin ve Milâslı Murad Beylerin bulunduğu, ve Teşebbüs-ü şahsî ve adem-i merkezîyetçi münevver bir kalabalığın teşkil ettiği kesif bir karşılayıcılar kitlesinin tezahüratıyla karşılanmıştı. Vefa ve kadirşinaslık duygularına sahip, çoğu aydın sınıfın teşkil ettiği kalabalık, siyasî kanaatleri ne olursa olsun, en büyük maddî huzur ve refah içinde geçebilmesi daha çok kolay ve mümkün olan hayatını, hak ve hürriyet dâvasına vakfetmiş olan genç Prens'i, şahsında ilmin ve irfanın varlığını samimî hislerle alkışlamış, bu parlak kabul, İstanbulda, hiç bir İttihad ve Terakki büyüğüne gösterilmemiş mahiyet almıştı. Üstelik gösterilen heyecanlı karşılama, hükûmetin veya bir teşkilâtın eseri de değildi: Memleketin yeni bir hayatın eşliğinde olduğu günlerde, arkasından gidilebilecek çapta bir «ŞAHSİYET» hasreti içinde olan gönüllerin ve vicdanların, aradığını bulmalarından kopup gelen tertemiz duygu idi. Türk milletinin, tarihinin buhran ve intikal devirlerinde zaman zaman göstermiye muvaffak olduğu isabetli teşhislerden birisi idi ve ne saadet olacaktı ki, daha sonra iftira, tezvîr, yalan ve mugalatalarla bulandırılmış olan bu duygu, olduğu yerde kalsın.

Sabahattin Beyin ahlâk, fazilet ve irfandan örülü şahsiyeti, Türk milletine rehber olabilsin...

21 Ağustos 1324 (1908) de, yâni Meşrûtiyetin ilânının kırkinci günü İstanbul'a getirilen Mahmut Paşanın naaşı, bir taraftan yaptığı hürriyet mücadelesinin hatırası ile meşhûr iken, diğer taraftan da, Sabahattin Beyin şahsında en değerli bir halef ve Osmanlı ülkesinin müstakil devlet olarak devamı yolunda beslenen ümitlerin en değerli teminatı ve taşıdığı fikirlerle, kendisinden evvel ve sonra söylenmemiş, düşünülmemiş cezrî ıslâhat fikirlerinin sahibini selâmlıyordu. Biri mazi, diğeri istikbâl olan bu iki şahsiyet, bu baba - oğul'un faziletkâr şahsiyetinde, hakikatleri görebilen Osmanlı pâyitahtının münevver ve vatanperver topluluğu, hakikaten samimî bir heyecanla, babasının ölüsünü vatan topraklarına tevdi eden vefakâr ve kıymetli evlâdın arkasında saf tutmuşlardı.

O günün hâdiselerinin bizzat içinde bulunmuş olan şayın Ahmet Bedevî Kuran, İstanbul'un hâdiseleri görebilen münevverlerinin ekseriyeti teşkil ettiği merasime katılanlar arasında Sultan Hamid'in oğullarının da bulunduğunu ve İttihad ve Terakki'nin karşılama merasimine karşı duyduğu kızgınlığı, bir hâdisce çıkarmak için baş vurulan iptidaî yolları, Prens'in memleketin muhtaç olduğu birlik ve beraberliği korumak için nasıl didindiğini şöyle anlatır:

«Sultan Abdülhamid bile şehzadeler göndermiş ve yaverlerle hal ve hatırını sordurmuştur. Unutmıyalım ki, Prens Sabahaddin Bey dayısı bulunan Sultan Abdülhamid'in bu cemilekârlığına kapılmamış ve gelen zevatla sırf kendi şahısları namına görüştüğünü söylemekten çekinmemiştir. «İttihad ve Terakki» cemiyeti de Erkânıharp makamı Rasih Beyin riyasetinde bir heyetle Prens Sabahaddin Beyin istikbali tezahüratına iştirak etmiştir. Matbuat namına da «İkdam» gazetesi sahibi Ahmed Cevdet

Bey ile «Serveti Fünun» mecmuası sahibi Ahmed İhsan Beyler istikbal edenler arasında bulunuyorlardı.

İTTİHATÇILARIN PRENS SABAHATTİN BEYE HÜCUMLARI :

Prens Sabahaddin Bey İstanbula muvasalatının ertesi günü kalabalık bir kütle refakatile pederinin nâşını resmî ve gayri resmî bir çok itibarlı zatlar, ezcümle Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi ile Hahambaşı bizzat bulunmuşlar; Patrikhanelerden de birer heyet bu dinî merasime iştirak etmişlerdir.

Pederinin cenazesine karşı gösterilen bu alâka mü-nasebetiyle Prens Sabahaddin Bey, Şeyhülislâm Cemaleddin Efendiye teşekküre gittiği gibi, diğer dinî müesseseler mümessillerini de ziyaret eylemiş ise de bu vazife ve kadirşinaslık «İttihad ve Terakki» cemiyeti gazetelerinde «Dün Prens Sabahaddin Bey Patrikhaneye gitmiş ve Patriğin elini öpmüş» şeklinde intişar ettiğinden matbuatta dedikodular başgöstermiş; iki cemiyet arasındaki nifak matbuata intikal etmiş; akalliyetlere târiz ve hücumu yol açılmıştı. Fırka gazeteleri halkın istikbal meselesinde gösterdiği alâkayı lüzumsuz göstermek ve yerinde olmadığı hissini cahil tabakaya aşlamak için mânasız tenkitlere başlamışlardır.

Bu hal Prens Sabahaddin Beyin canını sıkmakla beraber husule getirilen itilâfı bozmamış olmak için sükûtu ihtiyar etmiş ve bu küçüklüklere cevap vermemiştir. Daha başlangıçta memlekette ayrılık ihdasını istemiyen Prens, Selânik ve Manastırı ziyaret ederek cemiyetle kendi arasında ihtilâf olmadığını izhara ve verdiği müteaddit konferanslarla da bu ciheti tevsika çalışmıştır.

Bütün bunların boşa gittiğini, memleketin kavuşmağa muhtaç olduğu sükûndan ziyade kendi his ve ihtiraslarının zebunu olan Ahmed Rıza, Doktor Nazım ve Baha-

İttihat ve Terakkî'yi ilk kuranlardan: Dr. Hüseyinzade Ali Bey.
(Kurduğu Parti iktidara geldikten sonra o da, BİR KÖŞEYE
çekilecektir!... Diğer kurucular gibi.)

eddin Şakir Beylerin telkinatı ile aradaki ikiliğin bir türlü ortadan kaldırılamadığını söylemeğe hacet yoktur.

Prens Sabahaddin Bey anlaşmanın bozulmaması için elinden geleni yapmıştır. Hattâ vukubulan teklif üzerine «İttihad ve Terakki» cemiyeti umumî merkezi içtimalarının da hazır bulunmağı kabul ettiği halde bunda da iki yüz-lülük gösterilmiş; senelerce memleketi için mücadele eden ve birçok mahrumiyetlere göğüs geren bu zata da, vaktile Ahmed Rıza Bey'e yardımlarını esirgemiyen Prens Mehmed Ali Fazıl vesair Mısır prenslerince cemiyette bahşedilen protokoller bir mevki verilmek istenmiştir. Halbuki Prens Sabahaddin Bey rekabet hissile hareket edenlerin maksatlarını, memleket endişesile anlamamış görünmüş ve «İkdam» gazetesinde, 5 ve 6 teşrinievvel 324 tarihli neşrettiği yazılarla ademi merkezîyeti izah ve muhtariyet tarafdarı olmadığını tasrih ile suitefehhümü izaleye uğramıştır. Bu samimî hareket nazarı dikkate alınmadığından iki zümre arasındaki münasebet muhafaza edilememiş; Prens Sabahaddin Bey de birkaç defa gittiği cemiyet merkezine müdavemetten artık sarfı nazar etmiştir. Ve bu suretle ikide bir Ahmed Rıza Beyin terbiye harici târizlerine uğramaktan da kurtulmuştur.

PRENS SABAHATTİN BEY VE AHMED RIZA BEY :

Ahmed Rıza Bey bir gün Prens Sabahaddin Bey'e: «Hani sizin Rum ve Ermeni dostlarınız vardı; onlar ne oldu?» diye istifarda bulunmuş ve Pariste kongre müzakerelerinde cereyan eden münakaşalarla alâkadar Malûmyan vesaireyi ima etmek istemişti. Prens Sabahaddin Beyin Osmanlı ekalliyetleriyle işbirliği fikrinde bulunduğu ima etmek istiyen Ahmed Rıza Bey bu târizi yaparken Fransızca «Meşveret» gazetesini Musevi Alber Fua, Rum

Aristidi ve Fransız tebaası Halil Ganem (1) in tahriri yardım-larile neşrettiğini muhakkak ki düşünmemiştir. Hattâ 1324 meşrutiyetinin ilânından sonra «İttihad ve Terakki» cemiyeti merkezi umumîsinin Farmason locası üstadlarından Musevi Karasu Efendinin tesiri altında bulunacağına ve kendisinin de buna boyun eğmeğe mecbur kalacağına ihtimal vermemiş ve daha sonraları Ermeni cemaatine mensup Halaçyan ve Zehrap Efendilerle Posta ve Telgraf Nazırlığına kadar yükselen Oskan Efendinin «İttihad ve Terakki» cemiyeti erkânı arasında mevki tutacaklarını ve bu duruma kendi muvafakatinin de inzınam eyliyeceğini kaale almamıştı. Hattâ Ahmed Rıza Bey Avrupada iken «Meşveret» ve «Şûrayı Ümmet» gazetelerinde «Kızıl Sultan» tâbiri kullandı. Abdülhamid'in bir gün kanlı elini öpeceğini ve hemşiresi Selma Hanıma hâtura olmak üzere hediye edilen gerdanlık için Sultan Abdülhamide arzı teşekküre mecbur kalacağını bir an zihninden geçirmemiştir. (Bu satırları yazmaktan maksadın, «İttihad ve Terakki» cemiyetinin ekalliyetlerle işbirliği yaptığını tenkid değildir. Ancak Ahmed Rıza Beyin Prens Sabahaddin Beye yaptığı târizin ne kadar yersiz olduğunu ve garezkârane bulunduğunu anlatmaktır.)

Buna mukabil Prens Sabahaddin Bey İstanbula avdetinde davısı Sultan Abdülhamid tarafından kendisine karşı gösterilen cemilekârlıklara bile hiç bir kıymet atfetmemiş ve Ahmed Rıza Bey gibi ubudiyet arzı için saraya koştuktan sarfı nazar, nezdine gelen şehzade Bürhaneddin Efendi ve diğer hanedan mensuplarına ziyaretlerini iade etmemekle senelerce alevhinde mücadele ettiği bir hükümdar ailesi hakkındaki kanaatinin meşrutiyetin ilân edilmesile tebeddüle ve tagayyüre uğramadığını göstermiştir.

(1) 93 meclisinde Suriye mebusu olarak bulunan bu zat, bilâhare Fransa tebaasına geçmiştir.

İşte iki mücahid arasındaki fark: Biri azmında sabit kadem, diğeri mazideki mücahede ve sebatkârlığı hilâfına uysallağa mütemayil ve aynı zamanda başkalarına târiz etmek zâfına müptelâ!

POLİTİKA VE İLİM KAVGASI :

Prens Sabahaddin Beyce «İttihad ve Terakki» gazeteleri tarafından yapılan hücumlar, târiz ve tezyifler, ilmî bir tetkik mahsulü olan «Ademi merkezîyet» programının cemiyet rüesasınca lââyık olduğu ehemmiyetle mütalâa edilmemesinden neşet ediyordu. Ve aradaki ilmî seviye farkı da rekabeti büyütüyordu. «İttihad ve Terakki» cemiyeti ile «Teşebbüsü şahsî ve ademi merkezîyet» cemiyeti arasında husule gelen itilâf haricine çıkılmasından ve Sabahaddin Beyin seyirci vaziyetine sokulmak istenmesinden sarfı nazar, istibdat devrindenberi «Ademi merkezîyet» grubu müntesiplerinden ve dahilinde teşkilât kurmağa muvaffak olmuş fedakârlardan bulunan Doktor Hicrî Beyin Diyarbekirde tevkif ve Faiz Beyin Adanada bir kaza kurşununa feda edilmesi gösteriyordu ki, «İttihad ve Terakki» cemiyeti rüesasının kendi müntesiplerinden olmayan hiçbir ferde hayat hakkı verilmesine ve kendi kanaatleri haricinde bir fikir ve mütalâa dermeyan edilmesine tahammülleri yoktu. Nitekim sonraları uzun gurbet hayatı yaşamış, Mısır'daki «Jön Türk» ler arasında ahlâk ve fazilet nümunesi olarak umumun teveccüh ve muhabbetine mazhar olmuş bulunan Hasan Fehmi Bey matbuatta «İttihad ve Terakki» cemiyetine muhalefet ettiği için Köprü üzerinde katledilmiş ve bilâhare Ahrar fırkasının kurulmasına zahir olanlardan Ahmed Samim Bey de aynı âkibete kurban gitmiştir. Hattâ Murad Beyin dostu olduğu için Zeki Bey de öldürülmüştür.

Bir istibdat yıkılmış, fakat yerine bir yenisi kurulmuştu. Bu şartlar dahilinde «İttihad ve Terakki» cemiyeti

ile umumî şekilde uyuşma imkânı bulunamayacağı anlaşıldığından «Teşebbüsü şahsî» taraftarı ve ötedenberi Sabahaddin Bey grubile alâkadar bulunanlardan bazıları, doğrudan doğruya «İttihad ve Terakki» ye mal olmuşlar ve kendilerine verilen vazifeleri kabul etmişlerdir. Binbaşı Muhiddin Bey menfadan avdetinden sonra Prens Sabahaddin Bey grubu ile işbirliği yaptığı ve hattâ iki cemiyet arasında cereyan eden uyuşma müzakerelerinde «Teşebbüsü Şahsî» grubunu temsil edenler meyanında bulunduğu halde bilâhare İttihadcılara mal olmuştur. Doktor Reşid Bey de aynı şekilde cephe değiştirenlerdendir. Bazıları da meslek değiştirmektense yeni bir fırka kurmayı daha mâkul bulmuşlar ve «Ahrar» fırkasını vücuda getirmişlerdir.

GENÇLİĞİN YÜKSEK BİR ÖRNEĞİ :

Bütün bu çöküntü fırtınası içinde en temiz yolu seçenler, yine bir avuç genç olmuştur. Evvelce «Teşebbüsü şahsî ve ademi merkezîyet» cemiyeti namına İstanbul'da teşkilât kurmuş olan bu gençler, «Nesli cedit» namile ilmî bir teşekkül yaratmışlar ve Şehzadebaşında bir klüp açmışlardı. Nafi Atuf (1), Hâmid ve Ferid Necdet Beyler müessislerdendir. Klüp müessislerinin gayesi, ilmî neşriyatta bulunmak ve gençliğe mütalâa zevki aşulamaktır. Teşekkülün ilk semereli muvaffakiyeti, Edmond Demolins'in Asya steplerinden hicret eden kavimlerin takip ettikleri istikametleri gösteren bir eserini «Yollar» namı altında tercüme ve neşretmesi olmuştur. (Kitap klüp müessislerinden Namık Zeki Bey tarafından tercüme edilmiştir.) Bu klüp Prens Sabahaddin Beyin himayesi ve Satvet Lûtfi Beyin himmet ve teşebbüsü ile kurulmuştur.

(1) Kırklareli Milletvekili.

BUNDAN SONRAKİ HÂDİSELER ve SABAHATTİN BEY :

Bu günlerden ve hâdiselerden sonra, İttihad ve Terakki'nin karşısına çıkmış ve kendisinin menfaatine uygun düşmemiş bütün hâdiselerin arkasında Sabahattin Beyin gerek şahsen, gerek fikren arandığı vehmine şahit olmaktadır: Denilebilir ki, artık bundan sonra, İttihad ve Terakki iktidarının Osmanlı İmparatorluğunun elinde ve kucagında can vermesi gününe kadar vukua gelmiş ve kendisini tâzib ve mütecessir eden bütün hâdiselerde Sabahattin Beyin fiilen veya vasıtalı olarak aranması, bir an'ane ve değişmez prensib halindedir!... Bu, elbette ki bir «aşâğılık duygusu» idi: Kompleks'in manevî sebepleri vardı ve mühimdi: Sabahattin Bey, Osmanlı devletinin bünyesini, ilmin ve tarihin ışığı altında görüyordu. Bu bünve teşhisi ise, İttihad ve Terakki'nin ölçülerinin tamamen dışında ve üstünde idi. Sabahattin Beyin ferdleri ele alan ve kafası ilimle, vicdanı faziletle aydınlanmış ferdlerin üzerinde yükselecek, iktisadî ve sosyal dâvalarını kendi aydın plâtformlarında, kendi idraklerinin istikameti ile belirtmiş kişilerin teşkil ettiği vatan tarifine karşılık, İttihad ve Terakki, bütün bu nimetlerin ancak merkeziyetçi ve aşırı benlikçi bir iktidardan gelebileceğini, İmparatorluğun çeşitli ırk ve dinlere bölünmüş varlığından «tek bir devlet» i devam ettirebilmek için müfrit merkeziyetçiliğin şart olduğuna inanıyor, bunun için de, bir taraftan İslâm Birliğine dayanan Pan-İslâmizm, diğer taraftan Türk Milliyetçiliğine dayanan Pan-Türkizm, ve nihayet devletin hükümrânlık haklarının tatbikatı sırasında karşısında «tebea» olarak bulunan kalabalığın bünyesini ve esasını teşkil eden çeşitli ırk ve mezheplere bakarak, ister istemez «İttihad-ı Anasır = Bu çeşitli ırk ve unsurları bir araya getirme hareketi» çıkmış oluyordu. Bütün bu keşmekeş için, alınan tedbirlerin muvaffak olması ih-

timali nasıl düşünülebilirdi? İşte İttihad ve Terakkide «Sabahattin Bey fobisi» böylece teşekkül etti: Çürük ve mesnedsiz bir siyasetin payidar olamamak mukadder âkibetinin altında atılmış hatalı adımların acısı değil de, Sabahattin Beyin masum gölgesi arandı... Öylece ki, hayatında et yememiş, kan görmemiş, bütün gıdasını sebze ve meyvelerle hayvanların tabii mahsullerine bağliyacık kadar «herkesden başka» olan insana, cinayetler, suikastlar, komplolar, ihtilâller, isyanlar, ve komitacılığın her çeşidi isnad edildi. Hatta, bundan dolayı gıyaben idama da mahkûm oldu!

Nitekim Sabahattin Bey, İttihad ve Terakkî'nin «mukaddes kible» lerinden birisi olan Manastır'a bizzat giderek, aradaki görüş ayrılığı için bir anlaşma çâresi ararken kurulmuş olan «Ahrar = Hürriyetçiler» siyasî fırkasını da, Prens'in «el altından» kurdurduğu şayiaları çıkarıldı: İttihad ve Terakkî, Sabahattin Beyin devlet ve millet felsefesine karşı Ziya Gökalp'ı, siyasî fikirlerine karşı da, Hüseyin Cahid'i çıkarmıştı. Sabahattin Bey, muayyen olan devlet ve millet felsefesini izah ederken, asla şahsiyat yapmadı: Sadece prensiplerini izah ile iktifa etti ve bu prensiblerin karşısına kimlerin ne maksadla çıktıklarını araştırmak ihtiyacını da duymadı. Öyle zamanlar oldu ki, müdafaa ettiği prensibler, kısa zaman sonra, muhatablarının elinde, memleketin kurtuluşunun ümidi haline geldi. Sabahattin Bey hiç bir zaman «— Bu fikirler benimdir...» demedi. Çünkü O'nun için gaye, fikirlerinin kabülû voluyla iktidara gelmek değildi: İktidar'ın Sabahattin Beyin izahları içinde mânası, «belirli bir hayat felsefesi içinde milletin elde edebileceği azamî refah ve medeniyet seviyesine erişerek, vatan için en uygun idare yolunu bu yaşama nizamının bağrından doğma hareketi» idi. Bu gayeye bağli gözüken bütün teşebbüs ve faaliyetlerle de, Sabahattin Beyin alâkası var zannedildi: Nitekim, Fazlı, Mahir Said, Celâlettin Arif, Nureddin Ferruh,

İTİRAFLAR...

Kişesini karşı sahifede gördüğümüz Dr. Mehmet Reşid Şahingiray, İttihad ve Terakki'nin ilk kurucuları arasında idi. İkinci Meşrutiyete vücut veren siyasi mücadelelere karıştı, tevkif edildi, mücadelesine devam etti, Avrupaya kaçtı, nihayet İttihad ve Terakki'nin iktidarı sırasında, muhtelif memuriyetlerde, bu arada valiliklerde bulundu, mütarekede tevkif edileceğini ve Ermeni tehciri ile ittiham edilerek, Nemrut Mustafa divan-ı harbi-ne verileceğini anlayınca, intihar etti.

Kendisi, idealist, fedakâr, dürüst bir vatanperverdi.

*
* *

Doktor Reşid Beyin, 1916 senesi sonunda Dr. Bahaettin Şakir Beye yazdığı bir mektubu vardır ki, buna, itiraflar da denilebilir.

Dr. Bahaettin Şakir Beyin İstanbulda, Meşrutiyetin ilk günlerinde başında bulunduğu ve Paris'teki neşriyatına değişmiş hâdiselerin şartlarını İttihad ve Terakki'nin merkezîyetçi inançları içinde neşreden Şûray-ı Ümmet gazetesinde, Prens Sabahattin Beyle giriştiği münakaşa şu esas fikre dayanıyordu:

Dr. Bahaettin Şakir Bey diyordu ki: «— Osmanlı devleti, muhtelif ırk ve milliyetlerden mürekkeb bir halitadır. Onun, tam ve mutlak bir merkezîyetçilikle ve tek fikir etrafında çevrenmiş mefkûre ile idaresi zarurîdir. Umumî hayatı terkiib eden bütün varlıkların bir tek merkezden ilham alması, bir tek hüviyete sahip bulunması, devletin hayat ve varlığı bakımından kaçınılmaz esastır.»

Sabahattin Bey de şu kanaatte idi:

«— Hayır!... İnsan toplulukları, yaşadıkları devrin fikirlerinden imkân yok uzak kalamazlar. İçtimai tefekkürü, muhit ve zaman terkiib eder. Hangi devirde yaşıyoruz? Fransız ihtilâlinin üzerinden bir buçuk asra yakın zaman geçmiştir. Milliyet şuuru inkişaf etmiş, ferdi hak-

ların üzerinde yükselen cemiyetler kurulmuştur. Bütün kuvvetlerin esas zihniyeti FERD'dir. Eğer ferdi yaşadığımız zamanın hususiyetleri içinde yetiştirebilirsek ve onu kültür, ilim, ahlak, fazilet, teknik itibarıyla en ileri medeniyet seviyelerine intibak edebilecek şekilde yetiştirirsek, o zaman, hürriyet ve hürriyet müesseseleri kendiliğinden teşekkül eder: Tercüme ve taklid müesseseler olmaz.

Osmanlı devleti vardır, fakat Osmanlı milleti yoktur: Bu milleti müsterek hayat anlayışı ve ferdlerin yaşama şuurunu temsil ve tesis edecektir. Bu geniş ülkede, merkeziyetçi miyârların muvaffakiyetini düşünmek, memleketi ve millî vesayet sisteminden ebediyen kurtarmamak mânâsına gelir. İşte dünya... Nerede saadet, refah, hürriyet varsa, bu güzel neticeler, sadece bu neticelere lâyık FERDlerin eseridir.

*
*
*

Bütün memleket münevverleri, bu fikri münakaşaları âbâka ile takip ediyordu. İktidarda olan İttihad ve Terakkî, kendi fikirlerini yaymak ve savunmak yolunda, elbette, Sabahattin Bey ve etrafındaki idealistlere göre çok geniş intifâdara sahipti. Nitekim bir müddet sonra, Sabahattin Bey, zor kullanılarak mücadele sahnesinden çekildi.

Doktor Mehmet Reşit, muhtelif devlet memuriyetleri ve valiliklerde bulunmasının verdiği tecrübe ve neticeleri gözönüne alarak, Birinci Dünya Harbinin bütün tatbikatının sonuçlar verdiği bir zamanda, eski arkadaşı Bahattin Şakir Beye şunları yazmıştı:

«— Hâdiselerin tatbikatı bidayette zahmin ettiğimiz neticeleri vermiyor. Osmanlı devletini terkib eden muhtelif ırk ve milliyetlerin bir tek mefkûre etrafında toplanabilmesi için, vaktiyle Sabahattin Beyin uzun uzadıya ve ısrarla müdafaa ettiği yol üzerinde yürümenin zarûretine ben de kani oldum. Çünkü anladım ki, bu idrâk, evvelâ, iğfal edilmiş, hiç olmazsa ihmal edilmiş insanların seviye-i maddiye ve maneviyelerini, böyle gayeleri idrâk edebilecek mertebeye yükseltmek ve bilâhare onlara müşte-

Ahmed Samim, Kıbrıslı Tefvik, Nazım ve Şevket Beylerin kurduğu «Ahrar — Hürriyetçiler» fırkası ile, Fırkanın neşrettiği ve Süleyman Nazif'in başmuharrirliğini yaptığı Osmanlı gazetesi, İttihad ve Terakkinin karşısına «karşı kuvvet» olarak çıkma istidadını gösterince, bunda, Sabahattin Beyin maddî manevî yardımı arandı.

Şurası muhakkak idi ki, Ahrar Fırkası da dahil olarak, koyu bir merkezîyetçiliğin önüne çıkabilecek bütün teşebbüslerde, Sabahattin Beyin fikirlerini benimsemiş olanların bulunacağı ve bulunması tabîî idi: Ahrar Fırkasının programında da «Liberal prensibler» in bulunması, «Tevsi-i mezuniyet» tâbiri içinde, mahallî işlerin ve ihtiyaçların, halkın reyile iş başına gelmiş mahallî meclislerce başarılmaması fikri, İttihad ve Terakkiye yeni fırkanın içinde Sabahattin Beyin gölgesini ısrarla arattı.

Ve, daha çok bu his iledir ki, yapılan seçimlerde Ah-

rek hayatın nimetlerini telkin etmekle mümkündür. Biz merkezîyetçi sisteme doğru gidip bunun tatbikatına giriştiğçe, muhabatlarımız bizden ayrıldılar ve biz de bu ayrılmayı ihanet telekki ederek cebir kullandık. Bu yolun ne kadar kısır ve çıkmaz bir yol olduğunu işte hâdiseler bize en sert ve acı şekilde gösterdi.»

*
*
*

Doktor Mehmet Resid'in hakikatleri böylece ortaya koyması, o günün ölçülerine göre sadece «büyük bir cesaret» değildi: Aynı zamanda mükemmel bir vatanperverlik örneği idi.

Ne yazık ki, zamanında söylenemedi ve zaten söylenilmiş olsaydı bile, siyasi bırsılar ve iktidar kavgasının patırdıları içinde gerçeği cesaretle görebilecek olanlar nerede idiler? Onların çoğu, kaldıramıyacakları şartlar ve fikirler altında ezilmiş, kalmışlardı.

En güzel fırsatlar böylece kayboldu ve o koskoca devlet son nefesini verdi.

rar fırkası namzetlerinin kazanmamaları için her çâreve, icabında sopa, tehdid, reylerin değiştirilmesi gibi, Mesrutiyetin haysiyet ve şerefini zedeliven çârelere baş vuruldu. Bu şartlar içinde Sabahattin Beyle İttihad ve Terakki'nin anlaşması elbet de mümkün olamadı.

31 MART HADİSESİNİN ASIL SEBEBLERİ :

Şüphesiz ki, bir memlekette en derin infial ve yıkıntı, halka vaadedilen ve halkın inanç duygularına dayanarak yapılmış olan hareketleri, daha sonra ve çok zaman şahsî sebepler gâvelerinden ayırarak çıkmazlara sürüklemekle meydana gelen hiddet ve kin hareketleridir: 31 Mart hâdisesinde böyle bir ruh hâletinin esas hareketi ve unsuru teşkil ettiği rahatça söylenebilir.

Mesrutiyet yanlış anlatılmıştı: İlk günlerde hudutsuz ve mes'uliyetsiz bir hürriyet, daha doğrusu taşkınlık havası bütün ülkeyi kaplamıştı. Bu gerçeği, o yeri dolduramaz büyük şair Mehmet Âkif ne güzel anlatır:

Bir de İstanbula geldim ki bütün çarşı, pazar,
Na'radan çalkanıyor, öyle ya, Hürriyet var!
Galeyan gelince mantık savuşmuş doğru,
Vardı aklından o gün her kimi gördümse zoru,
Kimse farkında değil anlaşılan yaptığının,
Kafalar tütsülü, hülya ile gözler kızgın,
Sanki zincirdekiler hep boşanıp zincirden,
Yıkıvermiş de tımarhaneyi çıkmış birden,
Zurnalar şehrin ahalisini takmış peşine,
Yedisinden tutarak tâ dayanım yetmişine!
Eli bayraklı alaylar yürüyor dört keçeli,
En ağır başlısının bir zili eksik belli,
Ötüyor her taşın üstünde birer dilli düdük,
Dinliyor kaplamış etrafını yüzlerce hödük!
Kim ne söylerse hemen el vurup alkışlanacak,

— Yaşasın!

— Kim yaşasın?

— Ömrü olan!..

— Şak, şak, şak.

Manzara gerçekten de Mehmet Âkif'in anlattığı gibiydi. Bu hercümere içinde, doğru yolu gösterenler, başlarına sayısız dertler açıyorlardı. Bu arada, Sultan Hamid yine Yıldız Sarayında idi ve hâdiseleri büyük bir dikkatle takib ediyordu. Bu dikkatin tecellileri arasında kendi devrini aratmak ve nimetleriyle gırtlaklarına kadar dolu, kaybolmak üzere olan ikram ve in'amların hasreti ile kıvranan eski bendegân da baş kaldırmak için fırsat aramada idiler. Meşrutivetin tabîî tecellisi ve icabı olan Parlamentoda ve umumî hayatta muhalefet ise, âdeta, ihanet ve hivanet gibi sayılmıya başlamıştı. İşte bütün bu garib tecelliler içinde, yıkılmasına el ve gönül birliğiyle çalışılmış olan mazi, âdeta aranır ve özlenir hale gelivermişti.

Hâdiselerin ruhî izahlarını yaparak, hakikî çareler arama verine, İttihad ve Terakki, elinde tuttuğu iktidarı zor tedbirleriyle, ilham aldığı, daha doğrusu kuruluşunda izi ve özü olan Balkan Komiteciliğinin icabları ve metodları içinde halletmiye çalıştı: Sokaklarda adam öldürme ve kalkısıldı, kalemler kırıldı, vakın mazide hak ve hürriyet uğruna Yıldız Sarayının karşısına cesaretle dikilebilenler, aranılan ve özlenenin bu olmadığını söyledikleri ânda takibe mâruz kaldılar, tazyik edildiler. Sayın Ahmed Bedevî, Kur'ana göre, 31 Mart hâdisesinin içvüzü tamamen avdınlanmamıştır. Bu kanaatini, kısmen içinde bulunduğu hâdiselerin ve müşahedelerin ışığı altında şöyle anlatır:

«— Otuzbir Mart hâdisesinin içvüzü henüz tamamen avdınlanmamıştır. Bu faciayı «İttihad ve Terakki» liderlerinin takip ettiği sivasetin bir aksülâmeli telâkki edenler çoktur. Her ne olursa olsun, surası muhakkaktır ki hükûmetin idaresizliği ve hürriyeti kendi görüşüne gö-

re tahdide kalkışması bu hâdisenin zuhuruna mühim tesiri olmuştur. İsyân, hürriyet ve meşrutiyetin bekçisi olarak Rumeliden İstanbula getirilen, avcı taburlarından çıkmıştır. Âsîleri idare eden Hamdi Çavuş isminde biriydi.

HASAN FEHİMİ BEYİN KATLİ VE AKİSLERİ :

Ben burada 31 Mart hâdisesini tafsil etmek fikrinde değilim. Sadece tarihî bulduğum bazı kısımlardan bahsetmekle iktifa edeceğim. Vakanın İstanbulda şümüllü bir şekil almasına ve halkın da iştirake meyil göstermesine Hasan Fehmi Beyin katli büyük bir âmilidir. Hasan Fehmi Bey uzun müddet Mısırdaki Sultan Abdülhamid idaresile mücadele etmiş namuslu bir vatanperverdi. Mahza matbuatta «İttihad ve Terakki» hükûmetine muhalefet ettiği için Köprü üstünde katledilmiş; katil veya katiller tevkif edilmemiştir.

«İttihad ve Terakki» hükûmetinin bu hareket tarzı, fırsat düştükçe izah edildiği veçhile, hemen meşrutiyetin ilânile başlamış ve daha mektep sıralarında iken cemiyeti kuranlardan biri olan İbrahim Temo Bey gibi ilk «Jön Türk» lere karşı bile aynı usulde muamele yapılmıştır.

İbrahim Temo Bey, meşrutiyetin ilânından sonra Romanyadan İstanbula gelmiş ve arkadaşlarıyla «Osmanlı Demokrat» fırkasını kurmuştu. Fırka prensiplerini yaymak lüzumunu hâsıl olunca azîmkâr bir genç olan Muhlis Sabahattin Bey Rumeli'de teşkilâta memur edilmiştir. Bu zata Selânik'te birçok müşkülât gösterilmiş ve öldürülmesi için tertibat alınmıştır. Bereket versin Muhlis Sabahattin Bey hayatını kurtarmış, yalnız iki bıçak yarasıyla İstanbul'a avdet etmiştir.

Bu fırka namına neşredilen «Şark», «Türkiye» gibi gazetelerle Ziya Şakir Beyin «Jön Türk» gazetesi ve daha birçokları hükûmetçe birer birer kapatıldığından İbrahim Temo Bey bu tazvik ve keyfi muamelelerden müteessir

İttihat ve Terakki'yi ilk kuranlardan : Dr. İbrahim Temo (Demir)
(Kurduğu siyasi parti iktidara gelince, O da, diğer ilk kurucular
gibi evvelâ uzaklaştırılacak, sonra memleketi terkedecektir!)

olmuş, bir beyanname ile fırkayı feshetmeğe ve tekrar Romanyaya dönmeğe mecbur kalmıştır.

İzmirde intişar eden «Hizmet» gazetesinde Şair Hüseyin Rifat Beyin serbest mevzulu yazıları da hoşla gitmediğinden kendisi tehdide mâruz kalmıştı. Halbuki Hüseyin Rifat Bey, «İttihad ve Terakki» nin İzmir şubesine daha devri Hamid'de intisap etmiş ve İzmir'den Manastır'a gönderilen askerler arasında rol oynamış inkılâpçılardan-
dı. Bunlardan başka meşrutiyet için çalışmış olan Hicabi Beyin de Trabzonda neşrettiği «Tarık» gazetesi yüzünden başı belâyâ girmişti.

Hülâsa o sıralarda bu gibi taarruz ve tazyikler tabîî ahvalden sayılır olmuştu; Manastırda çıkan «Neyyiri Hakikat» gazetesi, Selânikte intişar eden Silâhçı Tahsin'in «Süngü», «Bomba» gibi mânasız neşriyatı cemiyet namına herkese saldırıyor ve her tarafa saikalar yağdırıyordu. Silâhçı Tahsin Bey âdeta Fransız İhtilâli sırasında birçok kafaların uçmasına sebep olmuş ve en nihayet «Charlotte» isminde vatanperver bir genç kızın elinde can veren Mara'nın mukallitliğini yapıyordu. Ruhlarda uyanan sevinç dalgalarını yavaş yavaş karartan bu coşkunluklara inzimamen Hasan Fehmi Beyin katli halk arasında çok fena bir tesir yarattığından münevverler, bu tecavüzü protesto etmek istemiştir. Nitekim henüz yeni fakülte haline inkılâp eden Hukuk mektebi talebeleri, hocaları Celâleddin Ârif Beyin teşvikiyle harekete geçmişler ve mülkiye mekteplilerle birlikte Bâbiâliye giderek Sadrıâzam Hüseyin Hilmi Paşadan katillerin tevkifini istemişlerdir. Bu küçük topluluk Bâbiâliden ayrılırken halkın da iştirakile beş on bin kişiyi bulmuş; böylece bazı gazete idarehanelerine gidilmiş ve son merhale olarak Mebusan Meclisine gidinceye kadar kalabalık belki elli bini geçmişti. Cenazenin defni merasiminde muhakkak ki yüz bin vatandaş hazır bulunmuş ve hükûmet bu tarikle protesto edilmiştir. 31 Mart

hâdisesi bundan iki üç gün sonra ve henüz bu katil vaka-sının tesiri zail olmadan patlak vermiştir.

HARBİYE TALEBESİ HAREKETE HAZIR, FAKAT...

31 Mart hâdisesiyle Harbiyeliler yakından alâkadar olmuşlardır. Hâdisenin birinci günü sükun içinde geçmiştir. Fakat akşama doğru silâh sesleri artmış ve sokaklardan geçen sarhoş askerlerin «padişahım çok yaşa» avâzeleri herkeste olduğu gibi Harbiyelilerde de meşrutiyetin tehlikeye uğraması korkusunu uyandırmıştır. Bu duygu ve korkuya binaen vaziyeti tetkik için gece Prevezeli Celâl ve Basralı Abdullah isimindeki sınıf arkadaşlarımla bir arabaya atlıyarak Sultanahmed meydanına kadar gitmiştik. Gerek burada, gerek Harbiye Nezaretinde gördüğümüz manzaralar hiç de hoş gidecek şeylerden değildi. Her tarafta sarhoş askerlere rastladık.

Avdette zabitlerimizle yaptığımız müzakereler neticesinde evci talebelerin aileleri nezdine gitmeleri ve fakat her türlü ihtimale karşı mekteple sıkı teması muhafaza etmeleri ve mektepteki silâh deposunun talebelerin nezareti altına konulması ve bu suretle icabında talebeye silâh tevziinin teminini karar altına aldık. Maksadımız salâhiyetli bir merci bulduğumuz takdirde isyan eden askerin tedibi için harekete geçmekti.

Vakanın ikinci günü mektebe Abdülkadir isminde bir zabit gelmiştir. Bu zat birinci ordu kumandanı Mahmud Muhtar Paşa namına geldiğini söylemiş ve Harbiyelilerin isyan harekâtını bastırmak için faaliyete geçmeğe taraftar olup olmadığını sormuştur. Zaten bizler de böyle bir baş bulmak ateşiyle yanıvorduk ve bu fırsatı kaçırmadık. Gelen zata verdiğimiz cevap, az zaman zarfında arkadaşlarımızın harekete âmâde bulunacaklarını temin etmek oldu ve hemen bütün arkadaşları mektebe davet ettik.

Ertesi günü hazır ve harekete müheyya bir hale gelmiştik. Fakat Mahmud Muhtar Paşadan gelen haberde biraz sabredilmesi ve sükûnetin muhafazası bildirilmiştir. Daha doğrusu Selânikte «Hareket ordusu» teşkil edildiğinden haberdar olan Mahmud Muhtar Paşa Selâniğe gitmeği müraccalı bulmuştur.

ÖLDÜRÜLENLER, SAKLANANLAR VE KAÇANLAR :

O günlerde İstanbul hükûmeti âdeta dağılmış, daireler kapanmıştı. Adliye Nazırı Nazım Paşa ile Mebus Emin Arslan Beyin yanlışlığa kurban gümelerinden sonra «İttihad ve Terakki» ileri gelenleri de ortadan kaybolmuşlardı. Matbuatta yalnız «Mizan» gazetesi sahibi Murad Beyle «Serbestî» gazetesi sahibi Mevlânzade Rifat Bey mevkilerini terketmediler ve gazetelerini de çıkarmağa devam ettiler.

Hâdisenin zuhurundan bütün münevverler müteessirdi ve herkes meşrutiyetin tehlikeye düşmesinden korkuyordu. Vakanın âni patlak vermesi herkesi telâşa düşürmüştü; birçok kimseler ya İstanbul'dan kaçmış veya bir köşeye sinmişti. Müsterek bir hamle ile âsi askerlerin tedibi çaresine tevessül edilmesi imkânı yok gibi idi.

Harbiyeliler mücresselâh ve tenkil harekâtına âmâde oldukları halde kendilerine bir hattı hareket tayin edecek mes'ul bir makam bulamıyorlardı. Yalnız bazı genç zabıtları mektebe davet ve hayatlarını muhafazaya çalışıyorlardı.

Mebusan Meclisinin açık bulunması ve veni teşekkül eden hükûmetin meclis âzâları ile teması muhafaza cylemesi, az çok emniyet verici alâmetlerdendi. Fakat bir taraftan da meşrutiyetin ilânı üzerine Saraydan uzaklaştırılmış veya rütbe ve nişandan mahrum bırakılmış bazı istibdat devri müteneffizanının âsi askerler üzerinde mü-

essir olmağa başladıkları ve Sultan Abdülhamidi meşrutiyetin ilgasına sevk etmek istedikleri ahvalden istidlâl oluyordu.

PRENS SABAHATTİN BEYİN DONANMAYA MÜRACAATI :

Söz ayağa düşmüş ve idare mekanizması tamamen bozulmuştu. Bu böyle olmakla beraber memleketin selâmeti namına nefsini tehlikeye koymaktan çekinmeyen ve tek başına muazzam bir projeyi kuvveden fiile çıkarmaya cesaret gösteren vatanperverler de zuhur etmiştir. Askerin isyanı duyulur duyulmaz Kuruçeşme karakol zabiti vaziyetten Prens Sabahaddin Beyi haberdar etmiştir. Prens, askerlerin Sultan Abdülhamid hakkında alâka izhar ettiklerini öğrenince hemen istimbota binerek Heybeliadada oturan «Avnullah» kuvveti süvarisi Enver Beyin ziyaretine gitmiştir. Prens Enver Beyle görüşürken Sultan Abdülhamidin hal'ini ileri sürmüştür. Enver Bey böyle mühim bir işi yalnız başına başaramıyacağını -haklı olarak- itiraf ettiğinden diğer harp gemileri süvarileriyle görüşmek üzere Sabahattin Beyle birlikte Ada önündeki torpidolardan birine binerek Beşiktaş sahillerinde demirlemiş bulunan «Hamidiye» kruvazörüne gelmişlerdir. «Hamidiye» süvarisi Vâsıf Beyle - sonra paşa olmuştur - görüşülmüş ve neticede Vâsıf Bey: «İsyân harekâtı meşrutiyet aleyhine bir cereyan alırsa diğer arkadaşlarla görüşüp mutabık kaldıktan sonra müştereken Yıldız Sarayını topa tutar ve yakarız» cevabını vermiştir.

Bu içtimaa «Âsarı Tevfik» süvarisi Ali Kabulf Bey de iştirak etmiştir.

PRENS SABAHATTİN BEYİN İKİNCİ MÜRACAATI :

Bu muvaffakiyeti teminden sonra Prens Sabahattin Bey istirahatı kalple yalısına gitmiştir. Fakat akşam üzeri

Fazlı Beyin getirdiği haberler çok fena ve istibdadın hortlamak üzere bulunduğu hissini verir mahiyette ve Çatalcadaki askerlerin de İstanbul'a geldiği merkezinde olduğundan Prens Sabahaddin Bey hocası Emin Efendi ile Fazlı Beye İstanbul'da tetkikatta bulunmalarını ve eğer ahvalde meşrutiyet aleyhine bir şey sezerlerse hemen «Hamidiye» kruvazörüne gitmelerini ve donanma erkânına kendisine verilen sözün yerine getirilmesi teklifinde bulunmalarını söylemiştir.

Hoca Emin Efendi ile Fazlı Bey Kuruçeşmeden İstanbul'a gelmişler; lâzım gelen tetkikatı yapmışlar ve verdikleri netice askerlerin Sultan Abdülhamid lehine nümayiş icrasına ehemmiyet verdikleri kanaatini hâsıl cylediğinden, evvelce takarrür ettirildiği veçhile, bir istimbotta geç vakit «Hamidiye» kruvazörüne giderek Vâsıf Beye mülâki olmuşlardır. Vâsıf Bey ziyaretçileri, Prens Sabahaddin Bey tarafından geldiklerini anlayınca, yanına kabul etmiş ve vâki olan teklif hakkında da: «Sabah olsun, arkadaşlarla da görüşelim; hemen harekete geçeriz» demiştir.

Hoca Emin Efendi ile Fazlı Bey yalıya dönmüşler ve neticeyi Prens Sabahaddin Bey'e bildirmişlerdir. O gece Prens Sabahaddin Beyin yalısına sağdan soldan kurşun sıkılmağa başladığından yalı sakinleri, Prens de dahil olduğu halde, istimbotta Kandillideki Cemile Sultanzâde Celâleddin Beyin yalısına sığınmağa mecbur kalmışlardır.

PRENS SABAHATTİN BEYİN İKİ BEYANNAMESİ :

Prens Sabahaddin Bey mâruz kaldığı bu tecavüzkâr hareketlere rağmen memleket düşüncesini şahsî endişelerin fevkinde tutmuş, herkesin İstanbul'u terkettiği o ana baba gününde nefsinin tehlikeye atmaktan çekinmemiş ve iki beyanname neşretmiştir. Bunlardan biri «Ey ulemai âmilin!»

başlıklı ve ulemaya hitaptır. Diğeri de Osmanlı askerlerine bir açık mektuptur.

Ulemanın isyan aleyhine samimî bir teşebbüste bulunmağa meylettiklerini gören Prens Sabahaddin Bey onlara hitabında:

«Çalışın; bugün her zamandan ziyade çalışın ki ehli islâm zulme âlet olmak ihtimalinden büsbütün kurtulsun, bundan böyle, uhuvvet ve faziletten başka bir maksat takip eylemesin!»

diyor; muhatap tuttuğu Osmanlı askerlerine açık mektubunda ise «şeriat namına hareket ettiğini iddia eden ve zabitleriyle rabıtayı büsbütün kesmiş bulunan âsi askerlere şeriatin cinayetle müdafaa edilemeyeceğini» açıktan açığa söyledikten sonra:

«Peygamberimiz, «Ben dünyaya güzel ahlâkı tanıtmak için geldim» buyuruyor. Kur'anı Kerimimiz de «adalet ve iylilik» emrediyor. Demekki dinimize uygun bir fetvayı şer'i olmadan hiçbir ferdin canına değil, kılına dokunmağa hakkımız yoktur. Vatana hainlik edenleri şeriatin emrile kanun cezalandırır. Bunun icrası ise milletin ittifakile yalnız hükûmete bırakılmıştır. Başka türlü hareket edersek şeriat nazarında katil görülürüz.»

«O halde hiç kimseyi incitmeyin! Derhal zabitlerimizle barışın, kucaklaşın ve emirlerine itaat edin!...» tavsiyesinde bulunuyordu.

«ÂSARI TEVKİF» SÜVARİSİ ALİ KABULİ BEY'İN KATLİ :

Bütün bu rica ve tavsiyelere rağmen isyan harekâtı şiddetini kaybetmemiş; Yıldız Sarayını topa tutmağa hazırlanan «Âsarı Tevfik» süvarisi Ali Kabulî Bey de maiyetindeki askerlerin isyanile karşılaşmış ve bu suretle evvelce ittihaz edilen karar yerine getirilememiştir. «Âsarı

«Tevkif» cemisinde isyan eden bahriye askerleri Ali Kabahtı Beyi Yıldız Sarayına kadar götürmüşler ve Sultan Abdülhamidin gözü önünde bu merd zabiti parçalamışlardır. Bu kahraman süvari 31 Mart hailesinin en acımacak kurbanlarından biridir.

«HAREKET ORDUSU» NUN İSTANBUL'A GELİŞİ :

İstanbulda bu gibi vakayi cereyan ederken Selânikte teşekkül eden «Hareket Ordusu» İstanbul civarına gelmiş ve Yeşilköye yaklaşmış bulunuyordu. «Hareket ordusu» ve kumandanlığı (1) Cihangirli Mehmed Nesip Bey (2) vasıtasile beni Yeşilköye çağırmıştır. Orada, evvelce Harbiye mektebi ders nâzırlığı yapmış bulunan erkânıharp livalarından Manastırlı Şevki Paşa ve daha bazı zevatla görüştüm.

Kumandanlığın bana verdiği emir Harbiye talebelerinin silâhlanması ve «Hareket ordusu» kıtalarına, ertesi gün için, intizarda bulunulması zemininde idi. Filvaki Hareket ordusu ertesi günü sabahleyin alaca karanlıkta Şişli tarikiyle Harbiye mektebine gelmiş ve bizler de âsi askerler tarafından tecavüze uğramamaları için elde silâh sabaha kadar bu askerlerin gelmesini beklemiştik. Hareket ordusu İstanbulu işgale başlarken Harbiye mektebi talebelerinin bir kısmı Sefarethanelerin muhafazasına memur edilmiş ve diğer bir kısmı da Yıldız Sarayının muhasarasına gönderilmişti. Okuyucularımı üzmemek için işgal günlerinde İstanbul sokaklarında cereyan eden kanlı vakaların tafsilinden ictinap ediyorum.

(1) Hareket ordusu başkumandanı Mahmud Şevket ve uc kumandanı Hüseyin Hüsnü Paşa idi.

(2) Uzun müddet Eskişehirde tayyare zabıtlığı yapmıştır.

SULTAN REŞAD'IN CÜLÜSÜ :

Hareket ordusu İstanbula girip vaziyete hâkim olduktan sonra, Ayastefanosta (Yeşilköy) bir toplantı yapan Meclisi ayan ve Meclisi mebusan heyetlerinin müşterek kararları mucibince, Mahmud Şevket Paşa iki heyet hazırlamış; bunlardan mebus Karasu Efendinin iştirak ettiği birini Sultan Abdülhamidin hal'ini tebliğ için Yıldız Sarayına, diğerini de Dolmabahçe Sarayında ikamet eden Veliahd Reşad Efendiye göndermiştir. İkinci heyet Bolulu Habip (3), Toygarlı Halid (4) ve Kadıköylü Fehmi (5) isminde üç zabitten ibaretti. Bu zabitler Veliahd Reşad Efendiye aldıkları emir mucibince, Topkapı Sarayına davet etmişler ve bir müddet orada istirahatten sonra Harbiye Nezaretine gidilmiş ve biat resmini müteakip de Sultan Reşad, merasimi mahsusa ile ve «padişahım çok yaşa» sadaları arasında Dolmabahçe Sarayına avdet etmiş ve o gece cülüs şcalikleri yapılmıştır.

İTTİHADÇILARIN FIRSATTAN İSTİFADEYE KALKIŞMALARI :

Kurulan divanı harp isyan harekâtında alâkadar olanları cezalandırmıştır. Fırsattan istifade Ahrar fırkası feshedilmiş ve müessislerden Fazlı Bey birkaç gün tevkif edildikten sonra serbest bırakılmıştır. İttihad ve Terakki fırkasına mensup olmıyan gazeteler kapanmış, «Nesli cedid» klübü de aynı akibete uğramış, eşyası da yağma edilmiştir. Hülâsa 31 Mart hâdisesi memlekette yeni bir devir açmış, yeni bir idare sistemi kurulmasına sebep olmuştur.

Vaka her ne maksat ve niyetle ihdas edilmiş olursa

(3) Bolu mebusu ve Bulğurpalas sahibi Habip Bey.

(4) Ticaretle meşguldür.

(5) Vefat etmiştir.

olsun asıl dikkate şayan nokta âsi askerlerin tedibi için daha başlangıçta fiilî surette iki teşebbüsün vukubulmuş olmasıdır: Biri, yukarıda anlattığım şekilde, Prens Sabahaddin Beyin o azimkâr hareketi; diğeri de Harbiyelilerin isyan eden askerlere karşı cephe almış bir tavır takınmalarıdır. Halbuki isyan hareketi tenkil edildikten sonra ilk iş olarak 31 Mart hâdisesinin mürettibi sıfatile Prens Sabahaddin Beyi tevkif etmişler ve bir müddet sonra da hiçbir sebep ve illet beyan edilmeden Harbiye talebeleri cezalandırılmışlardır. (Sübhanе men tahayyere fi sun'ülûkul).

Prens Sabahaddin Beyin tevkifi - bereket versin- uzun sürmemiş; dört beş gün sonra gazetelerde ilân edilen şu tahrirî tarziye ile kendisi serbest bırakılmıştır:

«Sultanzade Mehmed Sabahaddin Beyin tevkifini icap ettirecek hiçbir delil mevcut olmadığından hürriyetleri maallitizar iade edildiği ilân edilir.

15 nisan 1325

**İstanbul Merkez kumandanı
Erkânıharp binbaşısı Remzi»**

Bu muameleden müteessir olan Prens Sabahaddin Bey de tekrar Avrupaya çekilmiştir.

PARİSTE TOPLANANLAR :

○ tuzbir Mart hâdisesini vesile sayarak, kendilerine karşı fikir ve politika mücadelesine girmiş olanlar için çok şiddetli bir tazyik siyasetine girişmiş olan İttihad ve Terakki iktidarının baskısından kurtulmak istivenler, İkinci Meşrutiyetin ilânından evvelki günler gibi yine Paris'te toplanmışlardı.

Bunlar arasında: Doktor Nihad Reşad Bey (6), Şerif

(6) Prens Sabahaddin Beyin mesai arkadaşlarından Prof. Dr. Nihad Reşad Bey.

Paşa (7), İbrahim Baha Bey (8), Hoca Kadri Efendi (9), Ali Kemal Bey (10), Yahya Kemal Bey (11), Avni Kemal Bey (12), Halid Bey (13), Muhtar Bey (14), Rüşdü Paşa (15), Fazıl Toptanî (16), Kemal Bey (17), Ressam Galip Bey (18).

Bunlardan mâda meşrutiyet hükûmetinin tahsil için Parise gönderdiği gençlerle de tanıştım: Halid Bey (19), Behçet Bey (20), Ali Yar Bey (21), Kâzım Şinasi Bey (22), Edip Daniş Bey (23), Doktor Mazlûm Bey (24), Doktor Recep Bey (25), Nevres Bey (26), Doktor Fahri Bey (27), Kâzım (28), Saffet (29), Doktor Rasih (30), Kemal, Fazıl, Nizameddin ve Patriyot Hilmi Beyler ve diğerleri bulunuyordu.

(7) İstokholm eski Sefiri ve İttihadçılara karşı mücadeleleriyle tanınmış Şerif Paşa.

(8) Bir zamanlar «Meşrutiyet» gazetesi başmuharrirliğini yapmıştır.

(9) Eski Jön Türklerden çok muhterem bir zattı. Birkaç sene evvel Pariste vefat etmiştir.

(10) Peyam-Sabah başmuharriri Ali Kemal Bey (İzmitte linç edildi).

(11) Şair Yahya Kemal Beyath.

(12) Eski Jön Türklerden, Pariste vefat etmiştir.

(13) Hariciye Vekâleti erkânından Fuad Beyin biraderi.

(14) Şeyhülislâm Cemaleddin Efendinin mahdumu, eski Şûrayı Devlet âzasından Gelenbevîzade Muhtar Bey merhum.

(15) Bahriye Nâzırı esbakı Hasan Paşanın mahdumu.

(16) Arnavutluk hükûmet reisi olan Esad Toptani Paşanın biraderzadesi.

(17) Şerif Pasa tarafından İstanbulda teşkilâta memur edilen 19 Kemal Bey.

(18) Köprülüzadelerden.

(19) Galatasaray lisesi riyaziye muallimi.

SABAHATTİN BEYİN İLMÎ ŞAHSİYETİNİN ŞAHİKALAŞTIĞI SENELER :

Sabahattin Bey, şahsında ilme ve tefekküre tevcih edilmiş olan bu haksız hareket ve tazyikten elbet müteessirdi. Kendisini Pariste, tamamen okumaya ve vatanını kurtaracak tettebulara verdi. Evvelâ, Türk milletinin ferd olarak, ferdî mizaç, karakter, inanç ve maddî ve manevî hususiyetler halinde hangi millet ve ırka daha yakın olabileceğinin müshet bilim yoluyla muhasebesini yaptı ve neticede İngilizlerin, daha şâmil ve bilimsel ifadeyle Anglo-Saksonların hayatını ele aldı.

Sistemli ve esaslı tahsil görmüş olan Sabahattin Bey için Pariste geçirdiği bu seneler, ilmî şahsiyetini terkib eden ciddi emek ve himmet devresidir: Mesrutiyetin ilk günlerinin hâdiseleri kendisini vatanının şartları üzerinde hiç bir tefsir ve izaha lüzum bırakmıyacak kadar aydınlatmıştı. Osmanlı Devletinin tarihî vakia olarak geldiği sanılan SON'ı, aslında, bu sahneden çekilişde menfaatleri olan dış tesirlerin yarattığı vâhime idi. Eğer Osmanlı camiası, iç ihtiraslarını bir tarafa bırakıp, konfederatif fikirler et-

(20) Galatasaray müdürü.

(21) Müderris.

(22) «Akşam» gazetesi sahiplerinden.

(23) Dahiliye Nâzırı esbakı Daniş Beyin mahdumu.

(24) General Doktor Mazlûm.

(25) Birinci Umumi Harp mütarekesi iptidalarında Amerikaya gitmiştir.

(26) İzmirin işgalinde Yunan çetecileri tarafından öldürülmüştür.

(27) Gülhane doktorlarından miralay Fahri Bey.

(28) Sabık Adliye Müsteşarı.

(29) Haydarpaşa lisesi müdürü.

(30) Emin Paşazade.

rafında halkalaşan ve mes'uliyet duygusunu, yetiştirilmiş ferdlerden mürekkep maşerî vicdana verebilen, iktisadî ve içtimaî ıslâhatını tamamlamış devlet nizamına sahib olabilselerdi, Garb Devletlerinin, bilhassa Emperyalist cephenin Osmanlı İmparatorluğunun geniş ve zengin ülkelerinden bekledikleri söylenilmeyen menfaat ve hırsların çenberini yarmak, kurtulmak mümkün olabilecekti. Sabahattin Bey, o günün nâzik şartları içinde aradığı kurtuluşu, politik ölçülere bağlamadı, bilâkis, günlük siyaseti reddeden ve uzun vâdeli bir millî inşaya bağliyan istikamete döndürerek hiç bir menfi kuvvetin ayaklanmasına ve fiilî karşı koymasına imkân bulamıyacağı sahaya doğru itmeğe muvaffak oldu.

Bu himmetin İttihad ve Terakki tarafından anlaşılmış, buna rağmen reddedilmiş olduğunu iddia etmek doğru olmaz... İttihadcılar arasında büyük ekseriyetin vatanperver insanlar olduklarında asla şüphe yoktu. Birçokları ferd olarak namuslu idiler. Düşmelerinden sonra birçokları acı kalmıştır denilecek kadar sıkıntı çekmişlerdir. Dr. Bahattin Şakir, Cemal Azmi ve Bedri Beylerin münavebe ile bir paltoyu giydikleri, gurbet ellerinde bulundukları sırada çok basit ve adetâ yarı tok, yarı aç yaşadıkları da malûmdur. Talât Paşa şehid edildiği zaman üzerinden 58 Türk kuruşu ile iki Alman Markı değerinde bozuk para çıkmıştı. Paşanın herhangi bir yerde birikmiş parası da yoktu. O buhran şartları içinde aile, kendisine İstanbuldaki arkadaşlarının gönderdikleri parayı, millî mücadele için didinen Lozan Türk Talebe Birliğine armağan etmişti. O halde, memleketin böylecesine hayrına olduğuna, oğünden bugüne kadar geçen hâdiselerin tasdik ettiği Sabahattin Beyin prensiplerine karşı direnmelerinin, hattâ bu yolda zulme ve haksızlığa sapmalarının asıl ve hakikî sebebi ne olabilirdi? Nasıl bir menfi kuvvet, hakikatin görülmesine mâni olabilmek için, vatanseverliklerinden şüphe edilmeven insanların gözlerini karartmıştı?

FAZİLETİN BEDELİ: 1

Sabahattin Beyin babası olan Damad Mahmut Paşa, Sultan Hamid'in öz hemşiresi Seniha Sultanla evlenmeden de babası ve kendisi gibi Sultan kocası olan amiral Halil Paşadan kalan mirasla çok zengindi. Devrinin büyüklerini anlatırken, çok zaman sert tenkitler yapan rahmetli üstad İbnül-Emin Mahmut Kemal İnal, Damad Mahmut Paşayı şöyle anlatır:

«— Merhum nâzik, dîlnüvâz, kadirşinâs, sühanperdaz, nüktedân bir zat-ı irfan sıfat idi. Merdlik ve hakperestlik evsaf-ı âliyyesiyle mütemayızdı. Sadık Paşa kabinesinde Adliye nazırlığından, kaımbiraderi Sultan Hamid'in şahsî hislerine adaleti âlet edemiyeceğini Meclis-i vükelâda haykırarak istifa etti, ve bir daha devlet hizmeti kabul eylemedi.»

Mahmut Paşa, tafsîlâtını elinizdeki kitapta bulduğunuz şekilde, hürriyet mücadelesi için Avrupa'ya çekilirken, beraberinde çok az para götürbilmişti. Mısır'da Hıdiv Abbas Hilmi Paşanın iki taraflı siyasetinden bîzar olarak, oğulları Sabahattin ve Lûtfullah Beylerle Paris'e çekildiği zaman, sıkıntı içinde idi. Sultan Hamid, eniştesini İstanbul'a dönmeye mecbur etmek için onu, maddî sıkıntı içinde bırakmaya kararlı idi. Bu kararını en zâlim ve merhametsiz şekilde tatbik etti: Eniştesini ve yengerlerini kelimenin mutlak mânasıyla aç bırakmayı denedi. Bu gayesini tatbik de, Paris sefiri, pek güvendiği sadık bendesi, kışesini karşı sahifede gördüğümüz Paris sefiri Münir Paşayı memur etti.

Münir Paşanın, Mâbeyn Başkâtibi Kara Tahsin Paşaya gönderdiği 2 Temmuz 1317 (1902) tarihli şifreli telgraf, Sultan Hamid'in refah içinde, şahsen serveti olan, kıbar ve asil ruhlu eniştesini ve şahsî değerleri bugün aydın Türk gençliğinin istikbal için cidden ümitli olan Sabahattin Beyi nasıl bir maddî sıkıntının içine sürüklediğini, bir ahlâksızlık plânının muvaffakiyete ulaşmasını

dan övünen hayâsızlık içinde, bakınız, nasıl anlatıyor:

«— Bunların (yâni Mahmut Paşa ve oğullarının) yaşamaları için nereden para bulduklarına gelince: kendileri sefil ve perişan bir haldedirler. Mahmut Paşa ve oğulları, bazen Galata'nın arka sokaklarında rastlanan tatlı su frenkleri gibi pejmürde kılıktadır. Otuz derece sıcak havada bile rob dö şambra benziyen yamalı bir palto ile, yağlı bir şapkayı kafasının içine geçirmiş, kirli yakalıklı, bir buçuk Franklık hasır didon şapka içindedir. En adî meskenlerin tavan arası katında ve uşak makulesine mahsus ucuz odalarda ikiyeşer olarak, yâni Mahmut Paşa ile kendisini aç kalma bahasına terketmiyen sadık çerkes uşağı ile, diğer bölmede iki birader Sabahattin ve Lûtfullah Beyler yatmakta ve fukara güruhuna mahsus boyunbağı ve bağa gözlükleriyle kendilerini hariçte tanıtmamaya gayret ederek beygir eti ile yemek pişiren en adî aşçılarda günde bir defaya mahsus olarak yemek yivebilmektedirler. Fransa Polis Nazırına, zat-ı hazret-i padişahî namına yaptığım telkinat ve sefaret-i seniyyenin memur-ı mahsusları ile devamlı şekilde icra eylediğimiz tahkikat neticesinde bunlara hiçbir yerden yardım gelmiyerek günün birinde yâ peşiman olarak merhamet-i seniyyeye iltica veya sefaletten helâk olacıklarına şüphe yoktur.»

••

İnsanlıktan nefret etmiyor musunuz?

Ve, hâlâ, zulmün böylesini irtikâb edenlere «hayranlık» duyabilen, kanlarında, kafalarında aynı zillet, midelerinde Jurnal ve Hafiye ihsanı, iliklerinde ihsan-ı şahnenin lezzeti olanların bulunabilmesinden utanma hissinin içinde boğulmuyor musunuz?

Netice ne oldu? Neticede, ne Mahmut Paşa, ne de Sabahattin ve Lûtfullah Beyler, önce Yıldız Sarayının sâkininden, daha sonra Yıldız İstibdadını kendi zümrelerinin eline alanlardan ve daha soarakilerden yılmadılar: Her birisi, kendisi için seçtiği yolda, hakikatleri ve faziletleri müdafaaya devam ettiler. Çünkü O'lar biliyorlardı ki, fazilet ucuz ve kolay değildir: Faziletin be-

Bu suale çok kısa, fakat gerçeği olduğu gibi aydınlatan bir cevap vermek mümkündür: İttihat ve Terakki'nin söz sahibi erkânı arasında Sabahattin Beyin yürüdüğü yolun hayatî vasıflarını kavriyacak ve Osmanlı İmparatorluğunun ancak bu yoldan yürümekle kurtulabileceğine inanacak, yâni 'bu çapta fealiteyi benimsiyecek kudret ve ilmî kapasitede şahsiyet maalesef yoktu.

Bu esef duyma, elbetteki Sabahattin Bevin şahsına revâ görülmüş haksızlıklar için olduğu kadar, hattâ ondan ziyade, Osmanlı camiası ve dünya yüzündeki son Türk İmparatorluğu içindir.

SERİF PAŞA ve SABAHATTİN BEY :

İkinci Meşrutiyetten beklenenlerin gerçekleşmemesi ve İttihad ve Terakkinin bir fırka istibdadına sapması dolayısıyla yine Avrupaya çekilerek, hakikî hürriyetin tahakkuku için didinenlerin de arasında bulunan sayın Ahmed Bedevî Kuran, o günleri ve Sabahattin Beyin faaliyetini ve gayesini şöyle anlatır:

«— Bulvar Raspay'la Bulvar St. Michel'in birleştik-

deli pahaıdır: Evvelâ, şahsî ahlâk selâbeti ister, feragat ister, bir Veli imâm ister... Fânî dertlere karşı eğilmez ve çelikten olan dayanma gücü ile, zâllmin ümitlerini yarı yolda bırakır.

Zulüm, Mahmut Paşanın ölümünden sonra Sabahattin Beyin şahsında, O'nun bir İsviçre köyünde mahzun ve gamlı hayata gözlerini kapamasına kadar devam etti. Fakat «— Ey faziletli.. Bütün varlığımızla sana vakf-ı ömür etmek istiyoruz..» duasının boş olmadığını, rahmetli babasından daha mes'ut olarak görebildi. Bu gerçek, elinizdeki kitabın sonuncu fıkrasının konusudur.

leri noktada, Kafe Lila'da Hoca Kadri Efendinin etrafında toplanır ve memleketin siyâsî ahvali hakkında hasbihallerde bulunurduk. Bu mübahaselerde en ziyade «İttihad ve Terakki» erkânı mevzuu bahis olur ve takip ettikleri istibdat ve tazyik siyaseti tenkit edilirdi. Hoca Kadri Efendi, herkesin hürmet ettiği çok temiz bir münekkitti; «İttihad ve Terakki» erkânını yakinen tanıyordu; vaktile birlikte çalıştıklarından «İttihad ve Terakki» ricali hakkında müsbet kanaatleri vardı; ilim, irfan ve zekâ itibarile hepsini birer birer tartar ve merhametsiz tenkidatta bulunurdu. Bu kahvehane bir Türk mahfeli, daha doğrusu bir muhalefet mahfeli halini almıştı. Muayyen iki masayı mutlaka bizler işgal ederdik. Bellıbaşı müdâvimler Hoca Kadri, Ressam Galip, Avni Kemal, Pertev Tefvik (31) ve eski mutasarrıflardan Halil Beylerden ibaretti. Arasıra Şeyhülislâmzade Muhtar Bey, Rüşdü Paşa, Fazıl Toptan Paşa, Tahir Bey bu hasbihallere müşahid sıfatile iştirak ederlerdi.

Türk talebeleri Bulvar St. Michel üzerindeki Kafe Vaşet'te toplanırlardı. İstanbul hükûmeti Pariste bulunan talebeleri kendi görüşüne uygun yetiştirmek istediğinden bunların muhaliflerle münasebette bulunmasını istemez ve sıkı temasa girmelerine mümanaatte bulunurdu. Talebe müfettişleri bu hususun temini için çok müteyakkız davranırlar, talebenin diğer işlerinden ziyade bu cihete önem verirlerdi. Buna rağmen talebe hayatı yaşayan eski Jön Türklerden Şair Yahya Kemal Bey (32) her iki zümre ara-

(31) İstibdat devrinde bizim Harbiyedeki teşkilâtımıza dahil bulunan Tıbbiyelilerden.

(32) Yahya Kemal Bey genç yaşında Avrupaya kaçan vatanperverlerdendir. Mahrumiyet içinde bulunmasına rağmen Dahiliye Nazırı Memduh Paşa namına Muhtar Bey vasıtasile Jön Türklere teklif edilen yardımı reddetmekte herkeşe nümune olmuştur.

Gençlik yıllarında Sabahattin Bey.
(Başladığı gibi biten bir hayattan safhalar.)

sında rabıta tesisine yardım eder ve bürudet husulüne meydan vermemeğe çalışırdı. Yahya Kemal Bey eski Jön Türklerden bulunması hasebile yukarıda isimleri yazılı muhalif geçinen zatların bir kısmını çoktanberi tanıyordu; talebe vasfı altında gençlerle de yakinen münasebette bulunuyordu. Bu hususiyetin yardımıyla muhaliflerle talebelerin arasına bir arada toplanmaları imkânı hâsıl oluyordu. Bazı geceler talebelerden bir kısmı hassaten Ali Kemal Bey etrafında bir halka teşkil ederler, siyasî mevzular haricinde ilmî bahislere, akademik münakaşalara girişirlerdi.

İKİ LİDER: PRENS SABAHATTİN BEY VE ŞERİF PAŞA :

Pariste bulunan muhalifleri Prens Sabahattin Bey ve Şerif Paşa temsil ediyordu. Fakat bu iki muhalefet lideri arasında fikir birliği yoktu. Sabahattin Bey, muayyen prensipleri olan bir ilim adamıydı. Memlekette müteşebbis gençler yetiştirilmesini, halkın hükûmet hakkında beslediği küskün zihniyetin izalesi için tedbirler alınmasını ve aynı zamanda muhtelif unsurlar arasındaki münasebetlerin dostane bir şekil almasını istiyordu. Terbiye ilmi esaslarına dayanan sarîh fikirleri vardı. Prens, Fransız sosyologlarından Ed. Demolins'in İngiliz mekteplerini inceden inceye tetkik ve İngiliz milletinin hayatındaki muvaffakiyet sebeplerini tâmik ederek yazdığı mâruf kitabındaki prensiplerin memleketimizde tatbik olunması ve bu sayede yeni neslin müteşebbis yetişmesi meselesi üzerinde ısrarla duruyordu.

Sabahattin Beyin memleketin idaresi hakkında da avrica düşünceleri ve prensipleri vardı. «Ademi merkezîyet» denilen «Tevsî mezuniyet» ve «Taksîmi vazâif» meselesi bu düşünceler cümlesindendir. Prens Sabahattin Beyin emeli vatanına müfid olmak ve vatandaşlarını hür ve faziletli görmektir. Türklüğe selâmet yollarını hazırlıyabil-

mek için Avrupada hayatını «İlmi içtima = Science social» (*) tetkiklerine vakfetmiş ve meşrutiyetin ilânında memleketin ihtiyacına uygun bir ilim hamulesile vatanına dönmüştür.

PRENS SABAHATTİN BEYİN İLMÎ PRENSİP- LERİ :

Prens Sabahattin Beyin ilmî düşüncelerinden burada biraz bahsetmeyi ve eserlerinden (33) bazı parçalar alıyayım. Prens Sabahattin Bey, insan cemiyetlerinin içtimaî tasnif usulüne dayanarak ve bu hususta Fransız «Science sociale» sosyoloji mektebinin akidelerini gözönüne alarak milletleri «Formation Communautaire = Teşekkülü tecemmüî» ve «Formation Particulariste = Teşekkülü infiradî» isimleri altında iki ana bloka ayırır.

(*) Prens Sabahaddin Beyin bundan kırk yıl önce ve o zamanın dili ile «İlmi İçtima» diye tercüme ettiği ilim cereyanı, Fransız fikir hayatı tarihinde «Ecole de la Science sociale» diye adlanan «İçtimaî ilim mektebi» dir. Bunun başlıca müessisleri arasında bir kısmı Prensın şahsî dostları Edm. Demolins, F. de Play, Henri de Tourville, Paul Bureau v.s. gibi tanınmış ilim adamları vardır. Bu mektebin ilmî metodları, memleketimizde -Prens Sabahaddin Beyden bir hayli yıl sonra- Ziya Gökalp merhumun himmeti ile tanılan Durkheim mektebinin metodlarından -birçok esastı noktalarda- ayrılmaktadır. Ziya Gökalp merhumun hayatında ve sonra Fransız Sosyoloji mektebinin memleketimizde yayılmasına âmil olduğunu -aramızda derin siyasi görüş farklarına rağmen- takdirle ananlardanım. Fakat dilimize ilk içtimaî ilim mefhumlarını sokan ve hattâ içtimaî ve siyasi fikirlerimizi ilmî temellere dayatmaya çalışan ilk Türk mütefekkeri, Prens Sabahaddin Bey olmuştur. Bu noktayı da aynı takdir duygusile ve şüphesiz daha büyük bir

Fransız mektebinin tasnif usulüne göre bu ana bloklar da gene bünyeleri içinde daha birçok bölümlere ayrılmaktadır. Sabahattin Bey Türkleri bu tasnif kadrosu içinde umumî hayatı hususî hayata hâkim kılan «Teşekkülü tecemmüî» blokuna ithal etmektedir. Halbuki hususî hayatı umumî hayata hâkim kılan ve şahsî istiklâli yaratan «Teşekkülü infiradî» dir. İlmi içtimain bu nazariyesine göre «Teşekkülü tecemmüî» ye dahil bulunan milletler, şahısları birbirine bağliyerek istinat noktalarını daima şahsiyetleri haricinde aramağa mahkûm insanlardan mürekkep müstehlik cemiyetlerdir. Şark milletleri ve Lâtin ırkları - Cenubî Amerika da dahil - bu cümledendir. Bilâkis «Teşekkülü infiradî» ye mensup olan milletler, şahsî «mütesebbis» ile faal bir istihsal yaratan bir cemiyet, müstahsil cemiyetlerdir. İngiliz, Amerikan ve İskandinavya milletleri gibi.

Sabahattin Beyin görüşüne nazaran milletlerin ah-lâkları da bu teşekküllerin nev'ine göre ya tekâmüle veya hut tedenniye meyyâldir. Sabahattin Bey, bu suretle istibdadın doğrudan doğruya içtimâî hayattaki za'ftan ileri geldiğini, memleketin mâruz kaldığı felâketlerin bir veya birkaç şahsa yükletilmesinin tamamen doğru olmadığını, ilmî tablillere ve içtimâî kanunlara istinat etmeyen umumî nazariyeler ve indî kanaatlerle bir memleketin ıslahına imkân bulunmadığını iddia etmiş ve «İçtimâî kanunları bilmek kendi kendimizi idare etmek, bilmemekse kör kö-rüne idare olunmak» neticesini doğurduğunu ileri sürmüş-

tarihî şükran borcu ile anmamız yerinde olur, mütalâasındayım.

(33) Prens Sabahaddin Beyin «Terakki» gazetesindeki birçok yazı ve tetkiklerden başka, Mehmed Ali Bey tarafından çıkarılan «Mesleki içtimâî» adlı ufak bir risalesi ve üç nüsha «İzah» ları matbudur. Bu son yazılar, «İttihad ve Terakki» cemiyetine açık mektup şeklindedir.

tür. Bir teşekkülden diğerine geçmek mümkün olduğu için de, memleketimizin tenbel bir terbiye yaratan «Teşekkülü tecemmüî» den ayrılarak faal bir terbiye kaynağı olan «Teşekkülü infiradî» ye geçmesini ister ve mekteplerimizin bu istikamete yürütülmesi lüzumunu müdafaa eder.

İşte «Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?» isimli 1334 tarihinde basılan küçük bir eserin «Teşekkülü İctimaîmiz» başlıklı kısmından bazı parçalar:

«Mütefekkirlerimiz nazarında meselei içtimaiyemiz sadece maarif meselesinden ibarettir denilebilir. Bütün bu müşkülâtın, bütün âlâmı içtimaiyenin neşri maarifle hal ve tedavi edilebileceği zannolunuyor. Avrupa ile temasımızın artması, buhranı içtimaimizin keskinleşmesi nisbetinde maarifin tesiri şifabahşasına itikat da kuvvet bulmada. Çünkü garbin tefevvüku bir tefevvuku fikrî, haleti içtimaiyemizde cehil mahsulü telâkki ediliyor.»

«Hâdisatı içtimaiye bir usulü ilmî ile tahlil edilerek aralarındaki münasebat anlaşılmadan, cemiyatı muhtelifenin tasnifi sayesinde, Avrupayı garbiden aktarı saireye müteveccih, cereyanı içtimainin mahiyeti taayyün etmeden, hulâsa ilmi içtimain keşfiyatından istifade edilmeden ıslahat için bir istikameti esasiye bulmak ve cemiyeti o tarike sevkdebilecek avamili görmek mümkün değildir.»

MUHALİFLER ARASINDA FİKİR AYRILIKLARI :

İşte Prens Sabahaddin Bey böyle derin görüşlü bir ilim adamıydı. Şerif Paşa ise «İttihad ve Terakki» hükûmetinin yıkılmas ile bütün işlerin düzeleceği kanaatini besliyordu. Vaktile Ahmed Rıza Beyin Sultan Abdülhamid hakkında takip ettiği muhalefet tarzı. Diğer muhalifler de kendi kabiliyet ve düşüncelerine göre birer noktai nazar takip ediyorlardı. Netice itibar ile şunu söylemek isterim ki

«İttihad ve Terâkki» hükûmetine karşı mücadele için Pa-riste toplanan muhalifler arasında muayyen bir fikir birliği yoktu. Prens Sabahaddin Beyin düşünceleri ilmî idi. Şerif Paşanın da kendisine göre bir düşünüş tarzı vardı. Prens Sabahaddin Beyle Şerif Paşanın muhalefet tarzı birbirine uymuyordu. Biri yalnız yıkmayı düşünüyordu; diğeri yıkmaktan evvel yerine konulacak yeni şekli arıyor ve bunu bulup gösteriyordu.

Bu sefer Pariste toplanan muhaliflerin en ziyade sözü geçen başı, hemen hemen ideoloğu Prens Sabahaddin Beydi. Şerif Paşa daha ziyade elindeki gazete sayesinde ve hususile para kuvvetile kendisini bir lider olarak tanıtmış sayıyordu.

Ben, Sabahaddin Beyin fikirlerinin muakkibi idim. Dr. Nihad Reşad Bey de ötedenberi olduğu gibi en samimî dostu sıfatile Sabahattin Beyle işbirliği yapıyordu. İbrahim Bahaeddin Bey ve daha birkaç arkadaş Sabahaddin Bey etrafında samimî bir grup teşkil etmiştik. Diğer zevatla da münasebatımız mevcut olmakla beraber siyasî meseselerdeki görüş ve düşünüş farklarından dolayı, onlarla muayyen bir program etrafında birleşmiş değildik. Hattâ bu fikir ihtilâfları sebebile «Meşrutiyet» başmuharrirliği İbrahim Baha Beyden Ali Kemal Beye ve Ali Kemal Beyden Pertev Tevfik Beye intikal etmiştir. Başmuharrirler, yazılarile Sabahattin Beyin fikirlerine muakkes oldukça yekdiğerini istihlâf ediyorlardı. Halbuki gazete, müşterek bir kararla, muhalefet organı olmak üzere tesis edilmiş ve idare keyfiyeti Sabahaddin Beyin arzusuna bırakılmıştı ki bilâhare tebellür eden ihtiras zevki gazeteyi ilk karardan uzaklaştırmış, Şerif Paşa'nın organı şekline sokmuştur. Paris muhalefetinde Sabahaddin Bey **fikri**, Şerif Paşa da **serveti** temsil ediyorlardı. Fikir servete feda edilemeyince veya para tahakküm kudretinden tecerrüt ederek musaffa bir hale gelemeyince umumî bir vahdet olamıyor, bu iki taziyik arasında kalan iyi niyetler de akamete uğruyordu.

Halbuki hepimizin gayesi «İttihad ve Terâkki» hükümetini bir an evvel düşürmek ve memleketi kötü idarelerinden kurtarmaktan ibaretti. Buna rağmen istihdaf edilen gaye uğruna olsun hissî fedakârlıklara kimse yanaşmıyordu. Neticice itibarile de birlik kurulamıyor, hepimiz büyük bir keşmekeş içinde yuvarlanıp gidiyorduk...»

TRABLUSGARB HARBINİN BAŞLAMASI:

Memleket içinde birleşmesi ve vatanı kurtarmak için elele vermesi şart olan bu sayıca mahdud münevverler, vatanın içinde ve dışında birbirleriyle uğraşırlarken, ne kadar ihtiras varsa hepsi birden ayaklanmış, Meşrutiyetten mucize beklemek gibi aşırı saflık içinde uyutulmuş olan vatanın üzerine çökmüştü.

İttihad ve Terâkki erkânı, Sultan Hamid'in devrinde sadrîâzamlik yapmış olan Sait, Tevfik ve Hüseyin Hilmi Paşalardan bıkarak, kendi ideallerine ve hareketlerine müzaheret edebilecek, fakat aynı zamanda ilmî şahsiyeti de bu yüksek makamı doldurmaya elverişli bir kimse aramışlar, ve daha evvel Hukuk Medresesi (fakültesinde) Devletler Hukuku müderrisi (profesörü) olan, Roma sefiri İbrahim Hakkı Beyi münasib görmüşlerdi. Gerçekten kıymetli bir ilim adamı olan İbrahim Hakkı Bey, Padişah Sultan Reşad tarafından kendisine «Rütbe-i vezaret» vâni Paşalık verilerek İstanbula getirilmiş ve Sadriazam, yâni Başvekil olmuştu: Takip edeceği siyaseti iki kelime ile hülfâza edebileceğini söyliyken İbrahim Hakkı Paşa **adl-ü İhsan** tâbiri içinde ifadelediği ve bu tâbir içinde de her türlü şahsî kinleri ve ihtirasları bir tarafa bırakıp, elbirliği ile vatanın yaralarını sarmaya ömrünü hasredeceğini samimiyetle ilân etmiş, gerçekten de ilk günlerde, İttihad ve Terâkki müfritlerini kırma bahasına aradaki anlaşmazlıkları halledebilmek için azimle ortaya atılmıştı. Prens Sabahattin Beyin de takdirkârı olan İbrahim Hakkı Paşa,

Nabi Bey vasıtasıyla Prensle temasa geçmiş ve kendisinin şahsî garantisi altında, fikrî mesaisinden memleketi müstefid etmek üzere vatana dönmesini ısrarla teklif ve rica etmişti.

Fakat hâdiseler, fikrin ve teşebbüslerin müsbet netice vermesine mâni oldu: İbrahim Hakkı Paşa, Romada sefir olarak memleketimizi temsil ettiği halde, İtalyanların, Trablusgarbi istilâya hazırlandıklarını kavrayamamış, hattâ bu hususta kendisine vâki ikazları ciddive almamıştı. İtalyanların, yapılan denemeleri ustaca atlatmalarından sonra ve Parlâmentoda muhalefetle iktidarın sert boşuşmalar içinde bulundukları günler içinde İtalyanlar, yirmi dört saatlik bir muhtıra vererek Trablusgarbi istilâya başlamışlardı. Oradaki kuvvetler, yine hatalı bir kararla Rumeliye çekilmiş olduklarından, istilâcı kuvvetler Trablusgarbde karşılarında esaslı müdafa bulamamışlar, kuvvetli donanmalarının himavesinde sahili ele geçirmişlerdi. Devlet şaşkınlık içinde idi. Nihayet İbrahim Hakkı Paşa istifa etmiş, yerine Said Paşa, dokuzuncu defa Sadriazamlığa, yâni Başvekilliğe getirilmişti.

Hükümet buhrana Trablusgarbde İtalya lehine fedakârlıklar yapmak, iktisadî geniş imtiyazlar vermek ve böylelikle harbi önlemek çâreleri ararken, aralarında Paristeki muhaliflerden de bir grub bulunan genç vatanseverler, devletin cesaret edemediği müdafaaya giriştiler ve dünyada hayranlık yaratan bir cesaretle bu uca vatan köşesinin imdadına koştular. Bu günlerde Sabahattin Bey, millete bir beyanname neşrederek, bu buhran içinde asıl vazifenin memleketi kurtarmak olduğunu, siyâsî ayrılıklardan doğan iç hâdiselerin ancak, istiklâli teminat altında, kudretli ve hür bir memlekette bahis mevzuu olacağını bildirdi. Bu, adetâ, bir mütareke idi,

BALKAN HARBİ ve İTTİHAD ve TERAKKİ İKTİDARININ SUKUTU:

Fakat memleketin çilesi dolmamıştı: Gidişi beğenmeyenler ve kurtuluş yolunun bulunabileceğine kani olanlar, vatanın karşısına dikilen Trablusgarb harbinin buhranını el birliği ile yenmeyi düşünürken, yine takip edilen hatalı dış siyasetin neticesi olarak, Arnavudluk isyanı patlak verdi ve bunu, Balkan Harbi felâketi takip etti.

İttihad ve Terâkkinin sukutu, kendisini iktidara getiren askerî harekât gibi, yine mukabil bir askerî hareket neticesinde, **Halâskâr Zabitan Grubu**'nun teşekkülü ve hâdiselere müdahalesiyle oldu.

İttihad ve Terâkki'nin sukutu, yeni bir idare zihniyetinin memleket mukadderatına hâkim olması mânâsına gelmiyordu. Ortaya muhalefeti temsil ettiği iddiasıyla çıkmış olan Hürriyet ve İtilâf, İttihad ve Terakki'nin ilk günlerinde kadrosu içinde ve hattâ önünde olan Miralay Sadık Beyin rivasetinde, Zevnelâbidin Efendi gibi aşırı muhafazakârlardan, Terlikçi Salih Efendi gibi Melamî şeyhlerinden, Kayserili Şaban Ağa gibi alaylı müteakidlerden kurulu bir «Rüesâ» topluluğunun arkasında, sadece «muhalif» olanlardan ibaretti: Bir zamanlar, Lutfi Fikri, Dr. Rıza Nur, Dr. Rıza Tevfik, Hoca Sabri Efendi gibi kıymetleri çevresine alabilmiş olan muhalefet fırkası, baştakilerin garib hareket tarzları neticesinde zedelenmiş, bir fikir hareketi olmaktan çıkmıştı.

Memleketin içinde bulunduğu elîm şartlardan bütûk bir teessür içinde olan Sabahattin Bey, kösesinden, iktidara gelen hükümetleri her vesile ile ikaz ediyor, memleketi kurtaracak olan millî siyasetin izahını yapıyordu. Bu izahda HİS ve TAHMİN vaktü: Müsbet ilmin, tarihin, coğrafyanın, selâhiyetle bildiği Avrupa siyasetinin tecellileri vardı. Sabahattin Bey, İstanbul'da bulunduğu kısa za-

1964 de KİMLER “ACAİP VE HAZİN,, DİR?

انت صاچاچه ساردی بی ز انده بکاه قور تولوش چاره سئک
« عدم مرکزیت ، ده دیاخود ، تثبیت شخصی ، ده اولدینی سوله بن
بو آدامک حال ، بملکتی دشمن محاصره ایتمش او مشهور آلمان عالمک
کندیسه « شهری مصل قورمارالم ؟ ، دبه سورانلره ، ایداشیه
مکتبلی آجیکز . ، جوابی برریشی کی مامحل ، ناموسم ،
مجان و حزیندی .

Cönce, sayın Yakub Kadri Karaosmanoğlu'nun HÜKÜM
GECESİ adlı siyasi roman'ının 234 üncü sahifesinden
alınmış yukarıki kilişenin metnini okuyalım:

«— Ateşin saçağı sardığı bir ânda yegâne kurtuluş
çâresinin adem-i merkezîyetle veyahut teşebbüs-i şahsî'de
olduğunu söyleyen bu adamın hâli, memleketini düşman
muhasara etmiş o meşhur Alman âliminin kendisine:
«— Şehri nasıl kurtaralım?» diye soranlara: «İptidai mek-
tepleri açınız!» cevabını verişî gibi nâ-be-mahal, nâ-be-
mevsin, acâib ve hazindir.»

O tarihlerde İttihad ve Terakki'nin, daha sonra da, da-
ha sonraki iktidarların ideologları arasında olan, ve bu-
günlerde, yâni ömrünün şu kemâl ve olgunluk çağında,
meyus ve nevmîd, bütün güvendiği dağlara kar yağdığı
nı görmenin elemi içinde köşesine çekilmiş olan sayın
Yakub Kadri Karaosmanoğlunun fikirlerini «acaib ve
hazîn» bulduğu adam, Sabahattin Bey ve fikirleridir.

Yâni ferdiyetçi ve adem-i merkezîyetçi fikirler... Meş-
hur Ali Kemal'le beraber, kendisinin de «— Pek çiy ve
tıflâne» yâni çocukça bulduğu bu fikirlerin böylece kar-
şılanışına karşı, Sabahattin Beyin ne yaptığını HÜKÜM
GECESİ'nde şöyle anlatır:

«— Sabahattin Bey ise bu nazariyelerin isabet ve kat'iviyetine her zamandan ziyade emin idi. Genç müritlerinden bir kaçına Edmond Demclinsin kitaplarını tercüme ettiriyor ve kendisi de bazı teliflerle meşgul oluyordu.»

* *

Bütün bu tesbitlerin tarihi 1909'dur: Bugün hangi yıldayız? 1364... Yâni, elli beş yıl önceki hâdîseler!

O günlerde İmparatorluğumuzu tehdid eden tehlikelere karşı Sabahattin Beyi, «acaib, hazin, çiy ve çocukça fikirler sahibi» olarak suçlandırılmasına sebep olan düşüncesini bir kaç cümleye sıkıştırarak hatırlamak mümkündür. Sabahattin Bey «— Aman.. Dertlere bir çâre?..» diye İkbal politikasının eteğinden tutarak, şahıs ve zümre istibdad ve refahıarı yolcularına, sükûnetle, vatanın hârab manzarasını ve iptidâf, zavalı bedbaht halkın madî manevî sefaletini gösterdi:

«— İşte derdin çâresi.. Bu insanlar, ferd olarak yetişmedikçe, kafaları ilmin ışığı ile aydınlanmadıkça, bâkir hazinelerle dolu şu uyuyan toprak uyandırılmadıkça, cehalet yenilmedikçe, bu memleketin halkını koyun sürüsü sayma facia ve tasallûtu devam ettikçe, ve sizin takib ettiğiniz bu siyasetin tabii neticesi olarak da, bu memleket halkında, muhakkak bir vasfıye muhtaç olabilme aşâğılık duygusu bâki kaldıkça Türkiyevi hiç bir şey kurtaramaz. Rejimlerin adı ne olursa olsun, sadece müstebitlerin unvanı ve sayısı değişir: Samimi misiniz? Vatani-nizi gerçekten seviyor musunuz? Kalbinizde insanlık muhabbeti var mı? Eğer EVET diyebiliyorsanız ve yıkıldığını iddia ettiğiniz, fakat hakikatte vârisi olduğunuz Yıldız istibdadının şahıslarınızda ve siyasî müesseselerinizde devamını istemeyecek kadar fazilet ve ahlâk sahibi iseniz, bu dediklerimi yaparsınız: İnsanları KÖLE olmaktan kurtarır, müsbet ilmin aydınlığı içinde onlara ŞAH-SİYET kazandırır, hakiki mânasıyla hür ve haysiyet sahibi insanlar haline getirirsiniz.»

* *

Ve, gösterdiği yolu «nazariyede» bırakmamak için,

asla hayâl payı olmıyan misaller verdi, ardından gıdilecek ilim ve ahlâk siyasetinin şartlarını, müesseselerini târif etti. İnsan - üstü dâhîlik, yaratıcılık, şef'lik, lider'lik gibi, aslında ve esasında Dikta Rejîmlerinin yollarına sapmadı: Milletinin iyi-kötü taraflarını ilmin süzgecinde rûsûblaştırarak, Türk milletinin karakter ve mîzâcına en uygun gelen cihan sîstemini benimsedi. Bunun nasıl tatbik edileceğini, çevresindeki bir avuç genç dîmağın fazilet ve himmetine tevdi etti.

İşte, sayın Yakub Kadri'nin «acaib, çiy, mevsimsiz, zamansız, yersiz..» bulduğu emekler bunlardı...

Doğruvdu: sayın Yakub Kadri insan ömrünün kısalığını, bu ömrün zevk, huzur, refah, yeterlik ve istisnaiyet içinde geçmive avrılabilmiş olmakla fânîlerin mes'ut ve bahtlıvâr olabileceklerini, uzun vâdell feragat ve fazilet mücadelesinin —bilhassa Türkiyede...— sahiblerini derde ve ukubetlere sürükleyeceğini pekâlâ biliyordu: Zaten son yüzvîlün münevverinin felsefesi bu değil mi idi? Bu sebeple Sabahattin Bey, sadece İkinci Mesrutiyet devri için değil, Cumhuriyet Devri için de «istenmiven adam» dı: Bu sebebledir ki, aynı sayın Yakub Kadri Karaosmanoğlu, Türkiye Cumhuriyetinin Bern Büyük Elçisi olarak, Sultanlar ve emsâline elcilik salonlarını açarken, bir kus kanadı mesafe ötesinde, bir iki vefakâr dostun bitmemiş kadırsınâşlığı dışında, metrûk ve bîtab, son günlerini yaşıyan bir fazilet âbidesi olduğunu hatırlamıyordu: Hatırlıyamazdı da!.. Çünkü bu unutmada devam halindeki saadetlerin mesnedlerinden birisi saklı idi.

*
*
*

Bugün dünya yüzündeki son müstaklî Türk devleti olan «Türkiye Cumhuriyeti» nin temel davası nedir?

K Ü L T Ü R...

Bu «kültür» ün mücerred anlamıyla bir yazma-okuma değil, insan hayısiyeti, yasanılan devrin idrâk nîmeti, çağ medenîyetine ulaşabilmiş olma saadeti gibi gayelerine, kim varabilecektir?

YETİSTİRİLMİŞ F E R D...

Sabahattin Bey, altmış yıl öce bunlardan gayrı neyi

man içinde boş durmamış, Sultan Hamid siyasetinin memleketi sürüklediği, fakat patlamak için en münasip fırsatı beklemekte olan tehlike ânının, İttihad ve Terâkkinin bilhassa Arnavudlukta en acı misalini verdiği gaflet siyaseti ile her gün yaklaşmakta olduğunu görmüş, şahsî duygularını bir tarafa bırakıp alâkalıları hulûs ve samimiyetle aydınlatmaya, uyarmaya çalışmıştı. Bir zamanlar Haricive vekilliği de yapmış olan rahmetli Halil Mentese (ki, İttihad ve Terâkkinin Adliye, Dahiliye nazırlıklarım, Mebusan Meclisi Reisliklerini yapmıştır. Cumhuriyet devrinde de Büyük Millet Meclisinde müstakil Muğla mebusu olarak bulunmuştu. Temiz bir vatanperverdi.) hâtıratında, Sabahattin Beyin bu fealiyetini kaydederek der ki:

«— Aramızda esash farklar olmakla ve bir çok noktalarda kendisiyle tearuz halinde bulunmamıza rağmen, bu buhran devrinde Prens Sabahattin Beyin bizi her vesile ile ikaz ettiğini burada kaydetmekden nefsimi alamam. İlmini, memleketin bilhassa o müblik ânlarda tatbiki çok güç, hattâ imkânsız ve uzun zaman istiyen tedbirlerin yegâne necat ve halâs vasıtası olarak telâkki ve bu imânında samimî olan Sabahattin Bey, Balkanlı müttetikler arasına

istemmişti?

Cermenler, bir Tövton haşinliği içinden, Yakub Kadri'nin HÜKÜM GECESE'nde alay ettiği Alman âliminin, muhasara edilen şehri kurtarmak için tavsiye ettiği: «— Mektep acınız!..» seslenişine göz ve kulak tıkamadıkları için «Bugünkü Almanya» yaratılmıştı. Onlar, bu tavsiye ile eğlenen, çiy, mevsimsiz, mânasız, mahalsiz, yersiz bulan kalem ve fikir sahibleriyle karşılaşmamış olmanın saadetli içinde, irfan ve medeniyet dâvalarını hallettirler. Bizim ise, hâlimiz işte mevdanda...

1964 de «acaib, ve hazin» olan kimlerdir? Bunu bir an düşünmek bile hak duygusunun zerresine sahip gönüllerde hükme yeter...

nizâ ve itfirak sokmayı mümkün addediyor, bilhassa Yunanlılara bazı tâvizler vererek Bulgarlarla olan ittifaklarının çözümlmesini mümkün görüyor, kadimen devam etmekte olan Yunan-Bulgar kiliseleri arasındaki dinî ihtilâfların bu hususta bizler için bir mesned olabileceği mütalâasında bulunuyordu. Gazi Muhtar Paşa kabinesinde Hariciye Nazırı olan Gabriyel Noradunkyan Efendinin de bu kanaatte bulunduğu malûmdur. Fakat tecrübe edilen bu ihtimal de maalesef müsbet netice vermemiştir.»

Fakat burada Halil Bey merhumun bir hakikat üzerinde daha durması icap ederdi ki, o da, Sabahattin Beyin ikazlarını yaptığı zamanla, gaflet ve ceberût siyasetinin bütün ümidleri kırmış geçirmiş olmasından sonraki derle-nip toparlanmanın kâr etmeyeceği hakikati idi.

BOYUK KABİNEİN ACZİ, ARNAVUTLUĞUN İSTİKLÂLİ:

Nitekim kendisine büyük ümidler bağlanmış olan «BÜYÜK KABİNE» de, bu hava içinde tam bir acze düştü. İttihadcıların şaşkınlığı kaybolmuş, tekrar iktidarı ele alabilmek için gizli tertibler başlamıştı. İttihad ve Terâkki teşkilâtı, memleketin kurtulabilmesine ümid bağlamış olanların çatısı altına toplanmış oldukları, bilhassa memleketin dört bir tarafında en geniş ve yaygın teşkilâta sahip siyâsî fırka idi. Bu sebeple ona karşı cephe almış bir iktidarın milletin umumî güvenini temsil edebilmesi çok güçtü. Hâdiseler kısa zamanda, aralarında çoğu sadriazamlık, yâni Başvekillik etmiş tecrübeli şahsiyetlerin bulunduğu «BÜYÜK KABİNE» ye olan itimadı sarstı, memleket anarşiye doğru sürüklenmeye başladı. Bu sırada Balkan Harbi fecî mağlûbiyetlerle devam ediyordu. O kadar ki, bütün Avrupa hayret ve dehşette idi. Batı, artık Osmanlı İmparatorluğunun sonunun geldiğini rahatça söyleyebiliyordu.

İkinci Meşrutiyetin ilk yıllarında, Mehmet Sabahattin Bey.
(Olup bitenleri, derinliğine görebilmiş bir fikir adamının, politika girdabları içinde duyabileceği ıstırapı çehresinin izlerinde ifade edebilen insan.)

Bütün bu felâketlerin içinde, iktidar kavgası, akla ve hattâ vatanperverlik duygularına utanç verecek çapta devam ediyordu: Ordu, siyasetin içinde ve hattâ çukurunda idi. İttihadçı zabitlerle, İttihad ve Terâkkiye muhalif zabitlerin giydikleri kalpakların bile şekli «başka» idi... Daha sonra neşredilen karşılıklı ithamlarda fecî hakikatler vardı: Bir Ordunun beklediği malzeme gaflet veya kasıdla başka orduya, diğerinin beklediği yiyecek, anbarları dolu olana gönderiliyordu. Büyük Kabinede, Başkumandan ve Harbiye Nazırı olan Nâzım Paşanın yaveri Nafiz Beyin başında olduğu bir grub, İttihad ve Terâkki erkânından bazılarının, bu arada Talât ve Cemal Bey (Paşa) larm öldürülmesini istemiş, Nâzım Paşa ile Şerif Paşa mâni olmuşlardı. Daha sonra, Sabahattin Beye izafe edilmek istenen bu cinayet tasavvurlarından ise, şiddet ve komitecilik siyasetinin tamamen karşısında olan Prensın haberi bile yoktu.

Gazi Ahmet Muhtar Paşanın riyasetinde olan BÜYÜK KABİNE, kendisine verilmek istenen bu isimle bağdaşmıyacak kadar zaaf ve perişanlık içinde istifaya mecbur olmuş, Kâmil Paşa sadaret mevkiine gelmişti. Fakat yeni kabinenin de mevkii, istifa etmiş olandan daha parlak değildi. Nitekim İttihadcıların devam eden karşı koymaları ile, harb mevzuunda alınması zarurî görülen tedbirler netice vermemiş, diğer taraftan, İsmail Kemal Beyin liderliğini yaptığı «Arnavudluk istiklâli» bu tarihte, Türklüğün Avrupa topraklarıyla olan alâkasını kesen bir felâket halinde vatanın karşısına dikilivermişti.

Arnavudluk hâdiselerinde, İttihad ve Terâkki iktidarından çok, pek çok evvel, en büyük mesuliyetin Sultan Hamide ait olduğu tarihî bir hakikattir: Aralarında, ismini yazmayı bile bilmiyen, tamamen cahil ve iptidâî sergerdelere «Paşalık» veren, Arnavud BEY'lerinin oğullarını Tüfenkciyân-ı Hazret-i Şehriyârî unvanı ile saraya toplayan, O'nlara mutlak Derebeyliğinin bütün imtiyazlarını ta-

nıyan, vergiden ve askerlikten af eden, ayrıca fakir ve yoksul milletin hazinesinden her sene yüzbinlerce altın dağıtan Abdülhamid'di.. Bütün istediği de, tâc ve tahtına karşı isyan etmemeleri idi. Fakat Meşrutiyet ilân edilip, şeklen de olsa, tebea vatandaş haline gelip nimetler ve külfetler müsavâtı devri başlayınca, Arnavud sergerdelerinin de, bir hukuk devletinin vatandaşı olmaları zarureti belirmiş, İttihad ve Terakki de, hiç müsamaha ve zaman hakkı tanımadan, nobran, mağrur, tecrübesiz valiler elinde bu ıslâhatı zor ve zorbalıkla yapmaya kalkışınca, başkaldırmalar, isyanlar başlamış, Karadağ ve Sırbistanın, hattâ İtalya ve Avusturyanın kendi menfaatlerine göre istismar ettiği bu hareketlerle Arnavudluk bir iğtişâş ve isyan ocağı oluvermişti. Nihayet, 28 Ekim 1912 de, Arnavudluk, Osmanlı devletinden ayrılmış, istiklâlini ilân etmişti. Bu beklenilmeyen hâdise, Kâmil Paşa hükümetinin vaziyetini büsbütün sarsmış ve iktidarı ele almak için İttihad ve Terâkkiye harekete geçme fırsatı getirmişti.

Hükumete çok yakın çevrelerdeki bellibaşlı müdafaa noktalarını ve Kabinenin topyekûn vazife gördüğü Bab-ı Âliyi basarak, Kâmil Paşa ve arkadaşlarını istifaya mecbur, hattâ mukavemet edenlerin öldürüleceği haberi Sadriazam Kâmil Paşa ile, Harbiye Nazırı Nâzım Paşaya verildiği halde, ikisi de, bir tedbir almak ihtiyacını duymamışlardı. Bu, kaderlerini tesadüflere bırakmanın tipik tecellisi idi.

BAB-I ÂLİ BASKINI ve NÂZİM PAŞANIN ÖLDÜRÜLMESİ, İTTİHADÇILARIN TEKRAR İKTİDARA GELİŞLERİ, TEVKİFLER:

Nitekim gerek Sadriazama, gerek Harbiye Nazırına verilen haberlerin gerçekliği tahakkuk etti: İttihad ve Terâkki'yi tekrar iktidara getirmek için maharetle hazırlanmış olan plân başarı ile tatbik edildi.

Vâkia ortada, böyle bir değişikliği icap ettirecek sebepler hiç de yok değildi: Balkan Harbinin aldığı istikamet fecî idi.. Düşman süratle İstanbul önlerine ilerliyordu: Kurulduğu ve başarı kazanacağı ısrarla söylenen müdafaa hatları birer birer çöküyordu. Bab-ı Âli Baskını bizzat Enver Bey (Paşa) idare etmişti. Yaver Tevfik ve Nafiz Beyleri, daha sonra Enver Paşanın Başyaverliğini yapmış olan Mümtaz Bey öldürmüştü. Harbiye Nazırı Nâzım Paşayı vuran da Yakub Cemil Beydi.

Kâmil Paşa istifaya mecbur edilmiş, kabinenin diğer azaları odalarında tevkif edilmişlerdi. Enver Bey, sadriazamın istifasını alarak Padişaha götürmüş ve Sadriazamlığa yâni Başvekilliğe Mahmut Şevket Paşanın tâyin iradesini alarak Bab-ı Âliye dönmüştü. İşte bu ânda, İttihad ve Terâkki'nin iktidara gelmesiyle vatan dertlerinin halledilemeyeceğine inananlar, son bir teşebbüs yapmışlar, Satvet Lutfi Bey, Mabeynci Reşid Beyi ziyaret ederek durumu anlatmış, Enver Beyin hiç olmazsa Saray'da bir müddet alıkonularak Kâmil Paşadan hakikatın tahkik edilmesini ve millî bir hükumete gidilmesi hususunda Padişah nezdinde tavassutta bulunmasını istemişti. Fakat Reşid Bey bu delâleti reddetmiş ve Mahmut Şevket Paşa Sadriazamlığa getirilmisti.

Vâkia, Mahmut Şevket Paşanın bundan evvelki siyâsî hayatı, Ordu şartları içinde kalmış ve bu gerçekten vatanperver ve temiz insan, orduyu siyaset dışında bırakmak için elinden geleni yapmıştı. Fakat bu defaki sadareti, doğrudan doğruya İttihadcıların idare ettiği bir hükumet darbesinin sonunda ve neticesi idi. Bu sebeple bundan sonraki politika hayatı, İttihad ve Terâkki ile kader birliği halinde geçecekti. Nitekim de öyle oldu.

İttihadcılar, bir defa daha Halâskâr Zabitler Hareketi gibi emrivâkie gelmemek için ellerinden gelen bütün tedbirleri ihmal etmediler. Kendilerine muhalif saydıkları kimseleri, zaman zaman tebessüm mevzuu olacak kadar

garib, fakat, çekingen ve tesir altına girmiş adlî ve idarî makamlardan kararlar alarak tevkif ediyorlar, mahkemeye verilmeden tevkifhanelerde aylar geçiren mahkûmlar, Polis'in gerekçesiz kararlarıyla İstanbul dışına sürülüyorlardı. Bu devirde, Sultan Hamid'in meşhur Fizan ve Taif'i yerine iki «yeni zindan» belirmişti: Bodrum ve Sinob!.. İkisi de, tarihî birer kaleye sahib olan, birisi Akdeniz, diğeri Karadeniz kıyısında olan iki şirin şehir, siyasî mahkûmların çilelerini doldurdıkları şehirler olmuştu. Bodruma düşenler, daha bahtiyar ve talihli idiler.

SABAHATTİN BEYE KARŞI TEDBİRLER:

Tevkif edilenlerin çoğu, Sabahattin Bey taraftarı idiler: Nihayet, Satvet Lutfi Bey de, bir hile ile ele geçirilince, evvelâ Ferik Tefvik Paşanın riyasetinde kurulan, fakat Tefvik Paşanın haksız kararlar almak istemesi üzerine binbaşı Remzi Beyin riyasetine verilen divan-ı harb, başkaca suçlu aramıya lüzum görmeksizin, adem-i merkeziyetçileri tasfiyeye giristi.

Burada, çok zaman yanlış tefsir ve kararlara yol açan bir hakikat üzerinde durmak lâzımdır: İttihad ve Terâkkiye, kendilerini iktidara getirmiş olan sistemle, yâni, zora ve komiteciliğe başvurarak düşürmek kararında olanlar, Sabahattin Beyden devamlı red cevabı aldıklarından ve aslâ iltifat görmediklerinden, Hürriyet ve İtilâf'cılarla işbirliği yapmışlardı. Mahmut Şevket Paşanın öldürülmesi, bu şekilde hazırlanmıştır. Sabahattin Bey, bu mevzu üzerinde kendisine müracaat edenleri, tab'ında ve mizâcında olmıyan bir şiddetle adetâ takdir etmiş, Balkan Komitacılığının vatana aslâ hayır getirmeyeceğini, bu yolun kat'iyen terkedilmesi şart olduğunu, ne kendisinin, ne de kendisine samimî olarak bağlı olanların böyle bir yola girmeyeceklerini bildirmiş, ve yakınlarını yeniden ikaz etmişti. Bunun rağmen ve bu gerçeklerin kendilerince de bilinmiş olması

içinde de, Divan-ı Harb, takib edilen siyasete karşı en kuvvetli mâni sayılan Sabahattin Bey hareketini durdurmak için tevkif ve sürgünlerine devam etti. Denilebilir ki, serbest olan hiç bir adem-i merkezîyet ve şahsî teşebbüscü kalmamıştı. Bir kısmı Sinob'a, bir kısmı Bodrum'a sürülmüşlerdi.

Bu günleri takib eden devre içinde idi ki, Mahmut Şevket Paşa 1913 senesi Haziranının 14 üncü günü şehid edildi... Tarih huzurunda hâlâ aydınlatılmamış olan hâdisenin hazırlanışından, bilhassa İstanbul muhafızı Cemal Bey (Paşa) nın haberdar olduğuna hiç şüphe yoktu. Mahmut Şevket Paşa da İttihad ve Terâkkinin müfrit şahsiyetlerine «ağır» nelmeye başlamıştı. Cinayet, yeniden bir çok tevkiflere imkân vermiş, o zaman Binbaşı, daha sonra kısa zamanda «Paşa» olan Selânikli Remzi Beyin reisliğindeki Divan-ı Harb, Damad Salih Paşa, Muhib Bey, Hakki Bey ve kardeşini, Kâzım, Topal Tevfik, Şevki Beyler ve diğerlerini idama mahkûm etmiş, Sultan Reşad'ın, damad Salih Paşayı kurtarma teşebbüsü de netice vermiyerek bütün mahkûmlar o gece sabaha karşı asılmışlardı. İstanbulda ölüm kol gezmiye başlamıştı: Cemal Paşanın sert eli, şehri avucu içine almış, durmadan tarıyordu. Birçokları müebbed hapse mahkûm edilmiş olan Sabahattin Beyciler, tekrar mahkemeye sevk edilerek idama mahkûm edilmel., ve hükmün hemen icrası gibi bir kararla divan-ı harb huzuruna çıkarılmak üzere, sürülmüş oldukları yerlerden getirilmek istenmişti. Cemal Paşanın bu karara, Adliye Nazırı İbrahim Bey karşı koymuş, haklarında verilmiş kararlar «kaziye-i muhkeme hâlini almış = kesinleşmiş» olanların, aynı cürümden bir daha hâkim huzuruna çıkarılmalarının mümkün olamayacağını söylemiş ve, yeni idamların önüne ancak bu suretle geçilmişti.

SABAHATTİN BEYİN MEMLEKETİ TERKİ:

Yine burada bir tarihî gerçeği kaydetmek icab eder:

Cemal Paşa, Sabahattin Beyi muhakkak «yoketmek» taraftarı idi: Elde, Mahmut Şevket Paşanın şهادeti gibi bir vesile varken, bu arzusunu yerine getirmek için harekete geçti. Kuruçesmedeki yalıyı terkeden Sabahattin Beyi ele geçirmek için Talât (Bey) Paşaya müracaat etmiş, onun fikrini almak istemişti. Talât Paşa, şahsen kendisinin, Cemal Paşanın bu arzusunu önliyemiyeceğini bildiği için, hâdiseye, Mahmut Şevket Paşanın katillerini Pire Mehmet sokağında ele geçiren Eşref Kuşcubaşı Beyi, Cemal Paşanın düşüncesinden haberdar etmiş ve şöyle demişti:

«— Siz de bilirsinizki Sabahattin Beyin, Mahmut Şevket Paşanın şهادetiyle hiç bir alâkası yoktur. Eğer kendisi ele geçerse Cemal'in fikri açıktır. Bir çâre bulabilir misiniz?»

Eşref Bey de, Prens Sabahattin Beyin bir cinayetle aslâ alâkadar olamayacağını biliyordu. Kendisi zaten, takib edilen terör siyasetinin ve tedhişin aleyhinde idi. Bir tedbir almadan evvel Cemal Paşa ile görüşmek istedi:

«— Sabahattin Beyin Mahmut Şevket Paşanın şهادetiyle alâkasına dair elde delil var mı?» diye sordu. Cemal Paşanın cevabı çok (umumî) idi:

«— Ben kardeşi Lûtfullah Beyi daha evvel davet ederek, memleketi terketmelerini söylemiştim. Dinlemediler. Sevki ve Kâzım ile görüştüğü muhakkak. Başka delil aramıya lüzum görüyor musunuz?» cevabını verdi. Eşref Bey mevzuu kısa kesti:

«— Kâzım ve Şevki ile daha evvel ben de müteaddid defalar görüşmüştüm. Hattâ kendilerini Pire Mehmet sokağında nasıl teslim aldığımı ve tekeffül ettiğimi de bildirsiniz. Daha sonra cinayet işlemiş insanlarla konuşmuş olmanın cezaya müstahak hareket olması halinde hiç birimizin cürümden uzak olduğumuz söylenemez. Eğer elinizde

başkaca delil varsa Sabahattin Beyi adaleti huzuruna çıkaralım.»

Cemal Paşa, Teşkilât-ı Mahsusa Reisinden bu mevzu üzerinde bir fayda bekliyemeyeceğini anlamış, fakat, zaman kazanmak için de:

«— Eldeki dosyalar henüz tasnif edilmiş değil. Remzi Bey de Prens Sabahattin Beyin cinayetle alâkadar olduğuna kânidir. Kendisi ile görüşeyim, size munzam malûmat veririm.» demişti. Eşref Bey, Remzi Beyin adını ve mevzuyla alâkadar olduğunu işitince irkilmmişti: Çünkü Damad Salih Paşanın idam kararını veren divan-ı harb reisinin, Cemal Paşaya izafeten: «— Sallananlar arasında bir de Hanedan'la alâkalı Damad Paşa olsun da cümbüş tam olsun.» denildiğini biliyordu.

Bu sebeblerle, Sabahattin Beyi, kararı peşinen verilmiş bir divan-ı harbin önüne çıkartmamak için, Prens'i memleketten uzaklaşma yolunda bulunacak çâreleri, Sabahattin Beyin annesi Seniha Sultana iletebilecek «bazı mahfil» lerin delîletini temin etti.

Nitekim Sabahattin Beyi ele geçiremeyeceğini anlayan Cemal Bey, Divan-ı Harbin gıyaben kararı ile iktifa etmiş, hayatında insan öldürmek değil, mubah hayvan eti bile yemiyen Prens Sabahattin Bey, Mahmut Şevket Paşanın şهادetiyle alâkalı olarak «gıyaben idama» mahkûm olmuştu. İttihad ve Terâkki'nin bazı mutedil şahsiyetleri bu arada Cavid ve Fethi Beylerle Halil Bey, hattâ Talât Paşa..- hükümden «idam» tâbirinin çıkarılmasını, ele geçtiği zaman mahkeme huzuruna çıkarılmak üzere gıyabi tevkif kararı ile iktifa edilmesi yolunda ısrar etmişler ve mahkeme kararında muğlâk cümleler bulunmasını temin etmişlerdi. Fakat ne olursa olsun, Sabahattin Beyin memleketten çıkması, hayatı için, ve meşru bir devleti, kanun yoluyla yeni bir cinayet irtikâb etmiş olmak töhmetinden de kurtarmış olmak için şarttı.

Sabahattin Bey, Kuruçeşmedeki Yalıda bir müddet.

annesi Seniha Sultanın yattığı odanın döşemeleri sökülerek hazırlanan gizli bir bölmede kalmış ve yalının sık sık basılarak aranması üzerine daha emin bir yere gizlice götürülmüş, nihayet kerimesi Fethiye Hanım'ın İngilizce muallimesi Mis Lavn ile birlikte, "kadın kıyafetiyle Yalıdan çıkarak Fazlı Beyin hazırladığı araba ile Şişhane Karakolu yakınındaki ecnebî bir dostunun evine gitmiş, orada da fazla kalmıyarak başka emin bir dost yanına geçmişti. İşte bu sırada, yalı tekrar basılmış, her taraf aranmıştı.. Fakat aramanın Sabahattin Beyin «başka ve emin bir yerde olmasından sonra yapılmış bulunması» da ayrıca manidardı. Yalıdaki bütün evraka el konulmuş, hazinedar ustası da tevkif edilmmişti.

Artık, Sabahattin Beyin, ne bahasına olursa olsun İstanbul'u terketmesi zarurî idi. İsnad edilen cinayetle zerre kadar alâkası olmadığı, bütün vicdan ve akıl erbabınca malûm olan bu değerli insanın hayatını kurtarmak için, her türlü fedakârlığı göze alanlar harekete gelmişler, yine kıyafetini değiştirmiş ve tanınmıyacak bir makiyaj içinde Osmaniye vapuruna bindirerek İstanbul'da, kendisini hiç bir adalet ve insaf sebebi bulunmamış olsa da asmak kararında olanların elinden kurtarmışlardı.

Hatıra şu gelebilir: Sabahattin Bey, Mahmut Şevket Paşanın şehadetinden hemen sonra neden memleketi terketmemiştî? Hâdise ile doğrudan doğruya alâkaları olmamakla beraber, bir terör hareketinden ve Mahmut Şevket Paşanın öldürülmesini vesile sayarak, bütün muhalefeti susturmak için harekete geçeceğine şüphe olmıyan İttihad ve Terakkinin tethiş politikasından endişe edenlerden Dahilive Nâzırı Reşid, Kıbrıslı Şevket, Söz gazetesi başmuharriri Âsaf Muammer, Hürriyet ve İtilâf Lideri Miralay Sadık, Gümüllüne'li mebus İsmail Beyler hemen memlekettten uzaklaştıkları halde, Sabahattin Bey neden vatani terketmemiştî?

Çünkü Sabahattin Bey, siyasî kanaat ve ideali ne olursa olsun hiç kimsenin kendisini bir «cinayet» le ittiham

FAZİLETİN BEDELİ

Sabahattin Bey, hayatının bütün safhalarıyla bedbaht ve talihsiz bir insandı: Denilebilir ki, kader, gerçek aydın bir kafada, mukadderatın çizdiği sert ve haşın yola, isyan etmeden ne kadar mukavemet edilebileceğini, O'nun şahsında tecrübe etmek istemiştir!

Taşıdığı unvan bile O'nun için «keder kaynağı» oldu: Annesi, kendi iradesi dışında, bir neseb mevzuu olarak, Padişah kızı idi: Şark Hanedan ıstılahı içinde Sultan-zade, Garb teşrifatında Prens'di. Servetinin son habbesini ondan esirgiyerek, önce maddî sıkıntıya, sonra da manevî ve fikrî fedakârlığa zorlama klâsik sisteminin zulüm üstadı öz dayısı Sultan Hamid, hiç kimseye, Sabahattin Bey kadar kin ve gayız duymadı: Çünkü O'nun fikirlerinde ve şahsında, her türlü şahıs ve zümre imtiyazlarının sonu olduğunu, altıncı duygu ile kavramıştı: Sultan Hamidden sonraki siyasi zümre hâkimiyetlerinde de bu hâl, mirâs halinde devam etti. Hiç birisi, ilim ve ahlâk potasında Sabahattin Beyi anlamak ve kavramak vasatına sahip olamadılar, fakat, yine aynı «altıncı duygu» ile O'nun önüne dikildiler!.. İstikbalin tarihçisi, şu ibret dolu gerçekte, sadece Sabahattin Beyin en veciz izahını bulmakla kalmıyacaktır: O'nun karşısına çıkmış bütün kuvvet ve hareketlerin maharetle saklanılmış bünyelerinin de gerçeğe en uygun tahlil ve tesbitini yapacaktır.

* * *

Doktor Rıza Nur anlatır:

Seyyit Bey, (İkinci Meşrutiyette Mebusan Meclisinde İttihad ve Terakki sözcüsü ve Cumhuriyetin ilk yılında Adliye Vekili, merhum hukuk âlimi.) kendisine gizlice, memleketi hemen terketmesini, çünkü İstanbul muhafızı Cemal Beyin (Bahriye Nazırı, Dördüncü ordu kumandanı merhum Ahmet Cemal Paşa) kendisini tevkif ettireceğini haber vermiştir. Dr. Rıza Nur, o sırada Sinob mebusudur amma, muhaliftir ve Şerif Paşanın bir mektubundan

dolayı kısa zaman önce tevkif edilmiş, dövülmüş, aç bırakılmıştır. Rıza Tevfik, Meclis kürsüsüne, işkence âletleri ile beraber çıkmış, patırdılar gürültüler içinde mesele şeklen kapanmıştır. Fakat Cemal Beyin demir pençesi, kendilerinden ayrı gayrı düşünenlerin ağızları ve dimağları üzerinde korkulu rüya halindedir. Dr. Rıza Nur da, memleketi terketme kararındadır amma, parası yok... Yardım için kim hatıra gelebilir? O günkü şartlar içinde kimin eli yardıma uzanır? Diğer birçokları gibi hatıra Sabahattin Bey geliyor: Kuruçesme'deki yalıda, Sabahattin Beyin önündedir. Yirmi altın lazım... Senlyye Sultanın oğlu: Annesi tarafından Padişah nesli... Mahmut Celâlettin Paşanın oğlu: Baba tarafından, sülâlece İmparatorluğun en zengin ailelerinden birisinin çocuğu... Babasının babası da, meşhur Amiral Halil Paşa ve o da Damad-ı Hazret-i şehriyâr!..

Fakat Sabahattin Beyde, yirmi altın yoktur: Zaten bütün hayatında, maddî hic bir mevzuun üzerinde durmamış olan bu insanın, nesi var nesi yok yakınları bilmektedir. O yıllardaki unvanı ile «hususî kâtibi» olan Satvet Lütfi Beye istenilen paranın getirilmesini rica ediyor.

Para nerede?

Rıza Nur, istim üzerinde olan Fransız bandıralı vapura binib, kapitülasyonların merhametine sığınabilmek için sabırsızlanırken, hissediyor ki, yirmi altını bulabilmek için «Prens Yalısı» nda kimin nesi var, nesi yoksa imece suretiyle toplanmaktadır: Gerçekten de öyledir.. Satvet Lütfi Bey anlatır ki, Dr. Rıza Nur'u «kurtaracak» olan yirmi altın, Yalı'nın kadrosunun müşterek serveti olarak toplanabilmiştir!

*
* *

Yoksullukla karşı karşıya bırakılarak, fikir ve gaye fedakârlığına zorlamak, bilhassa Doğu ülkelerinde, hâkim kuvvetlerin başlıca silâhları arasındadır. Sabahattin Bey bu tazyik ve zulüm sisteminin son nefesine kadar kurbanı oldu.

Fakat O, haksızlık edenin, kurbanının maddî dertleri

yanında nasıl bir manevî sefalet içinde olduğunu idrâkın yeterliği içinde, hiç bir zulümden şikâyet etmedi. Bir tek istisna, evet, sadece bir tek istisna, onu teselli etmiye kâfi geldi: Dertlerini, ihtiyaçlarını, duygularını O'na söyledi, yazdı, O'nun aramastıyla, bütün aradıklarının hasretini dindirdi: Bir tek vefakâr kalb, bütün vefasızlıkların bedeli olarak affedebilmenin inamı ile ruhunu huzura ulaştırabildi.

Karşı sahifedeki el yazısı Sabahattin Beyin, bu TEK DOST'a ömrünün son günlerindeki bir yazısıdır. İsim üzerinde durmak neye yarar? Hatta ne kazandırır? Asıl huzur, beşerî hışların en asil olan kadrlınlığı gösterebilmiş olmanın bizzat kendi nefsimize karşı esirgenmemiş hizmeti değil midir? Sabahattin Beyin satırlarında da isim yok... «Aziz ve âlicenâb dostum...» diyor. O ki, çevresinde sadece müfred mütekellim olarak DOST değil, DOST ORDULARI yaratabilmenin maddî manevî bütün vasıflarına sahipti... Allahın lûtfu olan mezliyelerini, ilmi, kültürü, nezâketi, ahlâkı ile tamamladı ve yaşadığı devri aydınlattı... Bu ışığın aydınlatılabildiği BİR TEK VİCDAN olarak kalabilmiş olmanın saadetini, hangi Banka Çek'i veya Tapu Senedi öder?

Kartında şöyle diyor: «— Buraya kadar gelmek fedakârlığına katlanmanız ve hastalığımda çok kıymetli bir müzaheretle bulunmuş olmanızdan dolayı azim teşekkür ederim. Burada her ikiniz de büyük boşluk bıraktınız. İnşallah Paris'e salimen vasıl olmuş ve hayırlı işlere girişmişsinizdir. Muhterem Refikanıza arzı hürmet eder ve vicdanî teşekkürlerimi tecdid eylerim, muazzaz dostum.»

Muhabbet-i kalbiyesiyle:

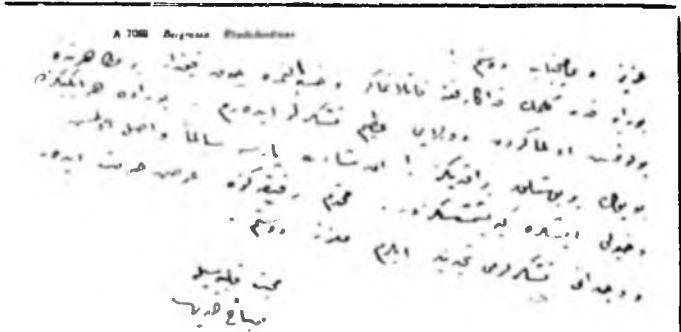
SABAHATTİN

• •

Sultan Hamid, Paris'te sefir olarak, bir Münir Paşa bulundurduğu için, Sabahattin Beyi sürüklediği maddî sıkıntının safhalarını ve tecellilerini, Jurnallerde dinliyerek kın yanardığına su serpmişti... Ondan sonrakiler, böyle bir avunmaya da mazhar olamadılar.. Çünkü Sabahattin

edebileceğini aslâ tahmin etmiyor, ihtiras ve hasedin insanları böylecesine sukut ettirebileceğini kabul ve tasavvur edebilmenin sadece iftira ve vehim olacağına kâni bulunuyordu. Bu sebeple, kendisine vâki memleketi terk tekliflerini ve ikazları kabul etmemiş:

«— Adalet var, insaf var... Eğer mantık ve fazilet bu kadar süflilemişse zaten memleketin varlığından ve bayatıyetinden ümidvar olmağa sebep yoktur ve yaşama kıymet

Bey için huzur, onların anladıkları mânada «mide ve ke-se şişkinliği» değildi. Lütfen çevrenize bakınız: Hangi zâlimin adı, minnet hâlesi içinde kalblerdedir? Hangisinin ismi hafızalarda yaşıyor? Fakat Sabahattin Bey, gerçek kıymetlere dönebilecek bütün himmetlerin bâkir hazinesi ha'inde dindık ayakta... Zaman, O'nun safındadır: Birgün bu vatanda da, müsbet ilmin, faziletin, İNSAN denilen cevherin değeri, hâdiselere temel kıymet olduğu gün, dinî inançların tarîf ettiği mânâda bir «ba'sü bâ'del-mevt — Diriliş» devri başhyacaktır. Bu, fânî hayat devresinde inkâr edilmiş, haksızlığa uğramış, zulüm görmüş bir kıymetin, tarih ve millî vicdan önünde, hayırlı ve şerefli tecellisi olacaktır.

Olmasın mı? Türk milletinin çilesi dolmasın mı?

ifade etmez.» demişti. Daha sonra da, memleketten kaçtığına dair iktidarın ittihamlarına: «— **Sizleri, bu kadar haksız ve şerefsiz bir cinayetin ikama vesile olmuş olmaktan korumak ve yine size karşı hiç bir kin ve gayzım olmadığını, memleketimi idare eden insanların bu kadar zebûn ve bîçâre, bu ölçüde adalet ve insafdan mahrum olduklarını, haksız ve zâlim bir hükümle ölmemek suretiyle isbat ettim. Bana kızmayınız, bilâkis beni anlamıya çalışınız...**» demişti.

CAVİD BEY ve SABAHATTİN BEY :

Rahmetli Cavid Beyin, Sabahattin Bey'e şahsen hürmeti ve ilmine, irfanına, kültürüne, şahsî fazilet ve meziyetlerine karşı hayranlığı olduğu muhakkaktır. Nitekim bu gerçekleri, daha sonra neşredilmiş hâtıratında sarîh hükümler halinde görürüz. Cavit Bey, hiç şüphe yok ki, bilhassa iktisad ve maliye sahasında bilgi sahibi insandı. Mesnedi tarih önünde meçhul ve daha çok hissî olduğu intibainı veren bir kararla, İstiklâl Mahkemesince asıldığı zaman, Fransız Parlâmentosunda, Maliye Nâzırı ünlü ekonomist Jozef Kayyu, dünyanın en büyük maliyecilerinden birisini kaybettiğini söylemiş, Fransız Parlâmentosu, Cavid Beyin hâtırasını tâziz için bir dakikalık sükût duruşu yapmıştı. Sabahattin Bey'e karşı irtikâb edilen haksızlıkların asıl mes'ulleri, ne Cemal Paşa, ne Talât Paşa, hattâ ne de Dr. Bahattin Şakir. Dr. Nazım gibi, mesleklerinin üstünde bilgiye sahib olmıyan insanlar değildir: Sabahattin Beyin şahsında bu memleketin kurtuluşunun mâruz kaldığı tecavüzün asıl manevî mes'ulleri, Cavit Bey, Hüsevin Cahit Bey ve İttihad ve Terakki'nin diğer ideologlarıdır. Çünkü bu zevat için Sabahattin Bey, safında yer alınması dünya yüzündeki son Türk İmparatorluğunun hayatı ve devamı için vegâne ümid olan «Müsbet İlim Adamı» idi. Sabahattin Bey, iktidara gelmeyi asla düşünmedi: O, sadece, iktidara

lâyık olmanın târifini ve izahını yapıyordu. Bu liyakatte istibdadların sadece isim değiştirmeleri yoktu. Millete vaadlerini, politika âfâkiliğinin hercâiliğinden kurtarıp, ilmin ve ahlâkın formasyonuna vermiş gerçek devlet ve millet adamlığının târifi ve izahı vardı: Sabahattin Bey, bu sebeptendir ki, Sultan Hamid istibdadının da, İkinci Meşrutiyet Fırka hegemonyasının da, Cumhuriyet zümre hâkimiyetinin de, elbirliği ile «istenmiyen adam» ı oldu. Fakat Türklüğün hakikî hürriyet ve refah dâvasının ışığı, hâlâ, Sabahattin Beyin elindedir ve içinde bulunduğumuz devrede de, gerçek medeniyet ve hürriyet araştırmacıları için Sabahattin Bey, cteğinden tutulacak muhteşem bir zirvedir.

Cavid Beyin, Sabahattin Beyi adı bir şakî gibi ipe götürme kararını vermiş olan Cemal Paşa ve arkadaşlarının bu zulmüne karşı nasıl bir mukabil vaziyet aldığını avdınlatmış olan vesikaya sahib değiliz: Fakat, avnı Cavid Beyin, Osmanlı devletinin maas verebilmek ve orduyu avakta tutabilmek için yabancı ülkelerden borç para aradığı ve en kuvvetli ümidin Fransada olduğu zaman Sabahattin Beyin delâlet ve tavassutuna müracaat ettiğini biliyoruz.

Sabahattin Bevin delâletini temin etmek öylecesine mühim bir unsur telâkki edilmisti ki, Paris'te olan Prens'e, memleketin içinde bulunduğu ağır şartları bildirerek bu mevzuda yardımcı olmasını temin için o günlerde mevkuf ve hasta olan hususî kâtibi Satvet Lûtfi Bey, bu maksadla Paris'e gönderilmişti. Satvet Lûtfi Bey, zamanımızda iza-hı güç bir ahlâk ve söz vermiş olma telâkkisi içinde, vazifesini yaptıktan sonra İstanbul'a dönerek tekrar o berbad Sultan Ahmet Hapishanesindeki çilesini doldurmaya devam etti!

İttihadcılar, Satvet Lûtfi Beyi Parise gönderirken, Mahir Said Bevin de tavassutunu temin ederek, Cavid Beyle Sabahattin Beyi görüştürmüşlerdi. Cavid Bey, Prens'e, dayısı Sultan Resad'ın selâmını ve bu mevzuda kendilerine yardımcı olması yolundaki temennilerini bil-

direrek, hükûmetin haklarında bir af kanunu hazırladığını söyleyince, Sabahattin Bey şu cevabı vermişti:

«— Kim kimi affedecek? Af, bir cürüm işlemiş olan mücrimler içindir. Ben ve arkadaşlarım, hiç bir cürüm sahibi değilizdir. Sizler ancak, âme vicdanının ve tarihin affına mazhar olma için çâreler arayınız!»

Bu cevap üzerine Cavid Bey, itizâr bâbında: «— Biz böylelikle vazifemizi yapmak istiyoruz...» demiş, bunun üzerine de Sabahattin Bey, sırf kendi safında vatan mücadelesine girdikleri için çeşitli haksızlıklara ve tazyiklere uğramış olan arkadaşlarını kurtarmak için şu formülü bulmuştu:

«— Ben kendim için hiç bir şey istemiyorum. Ben, hakikî muhakemenin tarih tarafından yapılacağına kanîim. Fakat siz, bir eser-i adalet ve nısfet göstermek arzusunda samimî iseniz, hiç bir günahları olmadığı halde, sırf sizin gibi düşünemedikleri için zulme ve gadre mâruz kalmış olanlara revâ görülmekte olan haksızlıklara nihayet veriniz!»

İttihad ve Terakki iktidarı, Cavid Beyin şahsî ısrarı üzerine Sabahattin Beyin arkadaşlarına revâ görülen tazviki azaltmış ve Sabahattin Beyin delâletiyle Fransız kaynaklarından istikraz temin edilmisti.

BİRİNCİ DÜNYA HARBI ve SABAHATTİN BEYİN «SİLÂHLI TARAFSIZLIK» FİKRİ:

Bugünleri takib eden devre içinde idi ki, Birinci Dünya Harbi patlamıştı.

Pariste olan Sabahattin Bey, Osmanlı devletinin harbe girmesinden endişe ediyor ve aralarındaki bütün anlaşmazlıkları unutarak, İttihad ve Terakki iktidarını ikaza devam ediyordu. Sabahattin Beye göre, Osmanlı devletinin harbe girmesi, İmparatorluğumuzun sukutuna sebep olacaktı. Bu, bir zaferin neticesi veya mağlûbiyetin sonu

Ömrünün son inziva senelerinde Sabahattin Bey, Zeyneb Tozan Hanımefendi ve Satvet Lûtfi Tozan'la.

(Vefasızlıklar, haksızlıklar ve ihmallerle geçmiş bir hayatın teselli ve mesnedi olabilmiş âlicenab çehreler.)

gibi, askerî olmaktan çok, dünya siyasetinin ve cihan şartlarının icabı idi. Sabahattin Bey, zafer için lüzumlu maddî manevî şartlardan hiç birisinin memlekette mevcut olmadığını görüyor, sırf bir maceranın sürüklileyebileceği harbin içinden müstakil devlet olarak çıkmanın hayâline kapılmamasını, silâhlı tarafsızlığın muhafazasını, eğer harbe girmek bir emrivâki olursa, o zaman, memleketin coğrafî vaziyetinin, deniz hâkimiyetini elinde tutan bu gruba karşı mücadelesini gayrimümkün kıldığı hakikatinin unutulmamasını bildiriyordu.

Sürgün olarak gittiği Sinob'dan Sivastapola kaçan, oradan da Odesa - Varşova - Berlin yoluyla Paris'e gelen sayın Ahmed Bedevî Kuran, şunları anlatır:

«Paris'e vardığım vakit Fransayı ve baştan başa bütün Avrupayı telâş ve heyecan içinde buldum. Avrupa Birinci Dünya Harbinin arefelerinde idi. Büyük devletler askerî hazırlıklarına hız vermişler, yer yer tahşidata başlamışlardı. Almanlarla Fransızlar ve Ruslar arasında harbin kopması bir gün, hattâ saat meselesi addediliyordu. Bu vaziyet karşısında Sinop ve Kırırnda hazırladığımız siyasî plânlarımızın akamete mahkûm olduğunu anlıyordum. Şimdi önümüze yepyeni meseleler çıkmış, beklenmiven endişeler doğmuştu. Yeni vaziyete uygun bir yol aramak ve bulmak lâzımdı.

PARİSTE SABAHATTİN BEY'İN NEZDİNDE BİR TOPLANTI :

Bittabi ilk işim, Sabahattin Beyi ziyaret etmek oldu. Müşârinileyhi endişeler içinde buldum. Dünya harbinin medeniyet için büyük bir felâket olacağını söylüyor; aynı zamanda İttihadcıların Almanlar yanında harbe katılacaklarından korkuyor; bunun müthiş bir hatâ olacağını söylüyordu. Hakikaten böyle bir harp kararı memleketimizi mahvedebilir, istiklâlimizi tehlikeye sokabilirdi. Biz

ki harp felâketinden daha henüz kurtulmuştuk; yaralarımızın tedavisine değil, sarılmasına bile henüz vakit ve imkân bulamamıştık; buna rağmen yeni bir badireye girmenin, yeni bir sergüzeşte atılmanın vatanımız için pek elîm akibetler doğuracağı meydanda idi. Memleketin siyasetini idare edenler acaba ne düşünüyorlardı? Bunu bilemezdik. Bununla beraber Pariste bulunan Türklerin bir kısmı Sabahattin Beyin nezdinde toplandık ve vaziyeti inceledik. Herkes düşündüklerini söyledi. Sabahattin Bey harbe sürüklenmememizi istiyor; buna meydan vermemek için de müştereken hükûmete müracaat ederek tarafsızlığımızın muhafaza edilmesinin istenilmesini ileri sürüyordu. Bu toplantıda tarafsızlığımızın muhafazası meselesi etrafında fikirler birleşmiş, fakat bunun temini için hükûmete müracaat noktasında bazı tereddüt ve itirazlar ortaya çıkmıştır. Orada bulunanların bir kısmı - bilhassa Şefik Esad Bey - hükûmete müracaatin faydasız olacağını iddia etmişlerdir. Sabahattin Bey aksi fikirde idi. Vakti o da İttihadcılardan hayır beklenemeyeceğini kabul ediyordu; fakat onun nazarında harbe girmek girmemek meselesi, kelimenin en yüksek mânâsile, bir «vatan meselesi» idi. Bu bakımdan müracaatin yapılması noktası üzerinde ısrarla durdu ve hattâ teklifi tasvip edilmediği takdirde kendisinin sadece bir Türk vatandaşı sıfatile hem padişahın, hem fırka lideri Talât Beyden memleketin harp felâketine sürüklenmemesini rica edeceğini söyledi. Sabahattin Bey bu vatanî vazifeyi büyük bir samimiyetle ifa etti; kendi imzasile her makama gönderdiği telgraflarla harbin devamı müddetince tarafsızlığımızın muhafaza edilmesini, vatanın selâmeti namına, rica etti.

Sabahattin Bey bu kadarla kalmamış; bazı nüfuzlu Fransız şahsiyetlerin tavassutu sayesinde doğrudan doğruya Fransız hükûmeti ile de temasa geçmiş; tarafsızlığımızın temini için Fransız kabinesinin mânevî yardımını aramıştır. Bu münasebetle Fransız Dışişleri Bakanı ile yap-

tığı mülâkattan pek müteessir olarak ayrılmıştır. Çünkü Bakan, eldeki malûmata göre, «Türkiyenin Almanlar yanında harbe atılacağını» kendisine söylemiştir.

«ÜÇLÜ İTTİFAK» A İLTİHAKIMIZ :

Bay Süleyman Kâni İrtem üstadımızın da anlattığına göre, harbe iştirakimiz, Saraybosna cinayetinin hemen akabinde bahis mevzuu olmuş ve Almanlarla ittifakımız tâ o zamandanberi âdeta bir «emri vâki» haline gelmişti (34). Sadriâzam Said Halim Paşa bu ittifak meselesi hakkında Avusturya veliahdine karşı yapılan suikastin hemen akabinde, Almanyanın İstanbul Büyükelçisi Baron Wangenheim'le müzakerelere başlamıştı. Hattâ bu hususta Sultan Reşaddan şöyle bir «Hattı hümayun» da istihsal eylemiş bulunuyordu:

«Rusyanın tecavüzü muhtemelesine karşı Almanya devleti ile tedafûi bir ittifak akdine Sadriâzam ve Hariciye Nâzırı Said Halim Paşa mezundur.» (18 temmuz 1330).

Bu ittifaka evvelâ Avusturya hükûmeti taraftarlık göstermiş ise de Almanya Dışişleri Bakanı von Yagow, Türkiye zayıf olduğundan Merkezî hükûmetlere iltihakını fayda yerine zarar vermesi muhtemel bulunduğunu ve böyle bir ittifaka tarafdarlık izhar edilmemesi lüzumunu 14 temmuz 1914 tarihli mahrem bir telgrafla Baron Wangenheim'a tebliğ etmiştir. Fakat sonradan İmparator Wilhelm'in müdahalesi ve Türkiyede bulunan Alman askerî heyeti başkanı Liman von Sanders Paşanın Türkiye askerî kuvveti hakkında verdiği teminat üzerine Almanya hükûmeti de ittifaka muvafakat göstermiştir. Bu suretle Almanya, Avusturya ve İtalya devletlerinin teşkil ettiği üçlü ittifaka Osmanlı hükûmeti de dahil olmuştur. Bu baptaki muahedenamenin esaslı maddeleri şunlardır:

(34) «Akşam», 13, 17/5/1945.

1 — Avusturya - Macaristan ile Sırbistan arasındaki harpte iki devlet tarafsızlığını muhafazayı taahhüt ederler.

2 — Rusya harbe askerî müdahalede bulunursa Almanyanın Avusturyaya karşı taahhütlerini yapması lâzım geleceğinden Türkiyenin de taahhüdünü ifâ etmesi zarurî olacaktır.

3 — Harp takdirinde Alman askerî heyeti Türkiye'de kalacaktır. Türkiye de yüksek komutasının bu heyet tarafından bilfiil icrasını temin edecektir.

4 — Almanya, Türkiyenin hâlen elinde bulunan topraklarını Rusyaya karşı tekeffül eder.

5 — Muahede, Sırbistan harbi ve bu harpten milletler arasında çıkabilecek ihtilâflar müddetince mer'î olacaktır. Eğer bu harp Almanya ile Rusya arasında bir harp tahaddüsüne sebep olmazsa muahede hükümünden sakittir.

Sekiz maddeden ibaret olan ve 5 inci maddesi Osmanlı Sadrîâzamının itirazı üzerine tâdil edilmiş bulunan bu muahede, 1918 tarihine kadar muteber olmak ve mezkûr maddede dermeyeran edilen kayıtlar kaldırılmak şartıyla 22 ağustos 1914 tarihinde tarafeynce imza edilmiştir. Artık Dünya Harbine giriyorduk; hem başkaların talep ve dâveti üzerine değil, fakat bizzat kendimizin istek ve hattâ ısrarımız neticesinde!

Almanya ile ittifak müzakereleri Sadrîâzam Said Halim Paşa tarafından idare olunmuş; bunun teklif ve ısrarı üzerine birkaç derece birden terfi ederek Harbiye Nezaretine getirilen Enver Paşa ile Talât Beyden maada, nâzırlardan hiçbirisi vaziyetten haberdar edilmemiştir. Hattâ bir iki derece terfi ettirilerek ilk defa vekâleten Nafia Nezaretine ve sonra da Bahriye Nezaretine tâyin edilen Cemal Paşadan bile bu ittifak müzakeresi gizli tutulmuştur. İttifakın akdinden az bir müddet sonra da Said Halim Paşa istifaya mecbur kalmış ve Talât Bey vezaret rütbesini ihraz ederek Sadrîâzam olmuştur.

Bütün bu müzakere ve hazırlıklardan sarîh bir surette anlaşılıyor ki «İttihad ve Terakki» hükûmeti harbin daha ilk günlerinde harbe katılmaya karar vermiş bulunuyordu. Avusturya - Macaristanın Sırbistana harp ilân etmesi 28 temmuz 1330 da vukubulmuştur. Almanyanın Rusyaya harp ilânı 1 ağustos 1330 da ve Türkiyenin Almanya ile ittifakı ise 2 ağustos 1330 tarihindedir. Şu hale nazaran, muhaliflerin Paristeki toplantısı veyahut Türkiyenin harbe girmemesi hakkında Sabahattin Beyin Sultan Reşada ve Talât Paşaya vâki müracaatı, beyhude idi. Meselâ daha evvel bir karara bağlanmış ve Türkiye üçlü ittifaka iltihak etmişti.

ALMAN AMİRALİ SCHUSON'UN ROLÜ :

Halbuki Tekirdağ Milletvekili Bay Rahmi Apak tarafından «Anadolunun Taksimi» ismi ile Türkçeye çevrilen, eski Rus Hariciyesinin gizli evrakından öğrenildiğine göre, müttefikler Türkiyenin tarafsız kalması için bazı teşebbüslere girişmişler ve bu hususta bir takım kararlar bile almışlardı. Hattâ Rus ataşemilliteri General Leontof Türkiyenin ne gibi şartlar altında tarafsız kalacağını öğrenmek maksadile Harbiye Nâzırı Enver Paşaya müracaat etmiştir. Enver Paşa bu mülakatta Türkiyenin toprak bütünlüğünü, kapitülâsyonların ilgasını ve buna benzer bazı talepleri ileri sürmüştür. Sadrîâzam Said Halim ve Cemal Paşalarla Maliye Nâzırı Cavid Beyin İtilâf devletlerine, Talât Beyle Enver Paşanın ise Almanlara mütemayil oldukları Rus vesikaları arasında mevcut telgraflarda işaret edilmektedir.

İngiltere, Fransa ve Rus hükûmetleri aralarında cereyan eden uzun müzakerelerden sonra yukarıdaki şart ve isteklere uygun bir şekilde ve arazi terkinin de ihtiva eden bazı esaslarda mutabık kalmışlar ve keyfiyeti Türk hükûmetine tebliğe hazırlanırken, Alman Amirali Schuson'un

emri altında bulunan Türk donanması ile Rus donanması arasında vukubulan müsademe harbi «emri vâki» haline sokmuştur.

TÜRKİYENİN PARÇALANMASI PLÂNLARI ve KİYAMLAR :

Biz harbe girdikten sonra müttefiklerin en büyük meşgalesi Türkiyenin taksimi müzakereleri teşkil ettiğini Rus siyasî vesikaları gösteriyor. Ruslar, İstanbul ve Boğazlardan maada Sinoba kadar olan doğu mintakasını benimsemişlerdir. Fransızlar Suriye ve Adana havalisine sahip çıkmış; İtalyanlara -harbe iştirakten sonra- Antalya ve Konya havalisi vâdedilmiştir. Yunanlılara İzmir sahilleri bahşedilmiş ve Şerif Hüseyine ise büyük bir Arap hükûmeti vâdedilmiştir. Yani Osmanlı İmparatorluğu tamamen taksim edilmiş ve bu toprakların hakikî sahibi olan Türkler kaale bile alınmamıştır. Henüz harp bitmemiş, galip ve mağlûp belli olmamış bulunduğu halde, Türk topraklarının taksimi meselesi uzun uzun müzakerelere zemin olmuş; müteaddit komisyonlar marifetile bazı esaslar bile tesbit ve takarrür etmiştir. Hattâ haritalar tanzim edilmiş; demiryol imtiyazları dağıtılmış; gümrük şartları hakkında bile birtakım anlaşmalar yapılmıştır.

Bu kararlar verilirken bir taraftan da Türkiyede dahilî isyanlar hazırlamak işi unutulmamıştır. Bu hususta en ziyade ileri giden İngiltere ve Rusyadır. İngilizler Hicazdaki Şerif Hüseyin ve oğulları vasıtasile Arapları isyana teşvik ederken, Ruslar da Suriyedeki ordu kumandanı Cemal Paşa ile temasa geçmişler ve müzakerelere girişmişlerdir. Fakat, bu hareketleri menfaatine uygun bulmıyan Fransız hükûmeti işe müdahale ederek bunun önüne geçmiş; İngilizler ise Araplarla anlaşmayı hesaplarına daha uygun bulmuşlar ve bunda muvaffak da olmuşlardır.

SABAHATTİN BEY'İ ATİNA'DA ÖLDÜRMEK TEŞEBBÜSÜ :

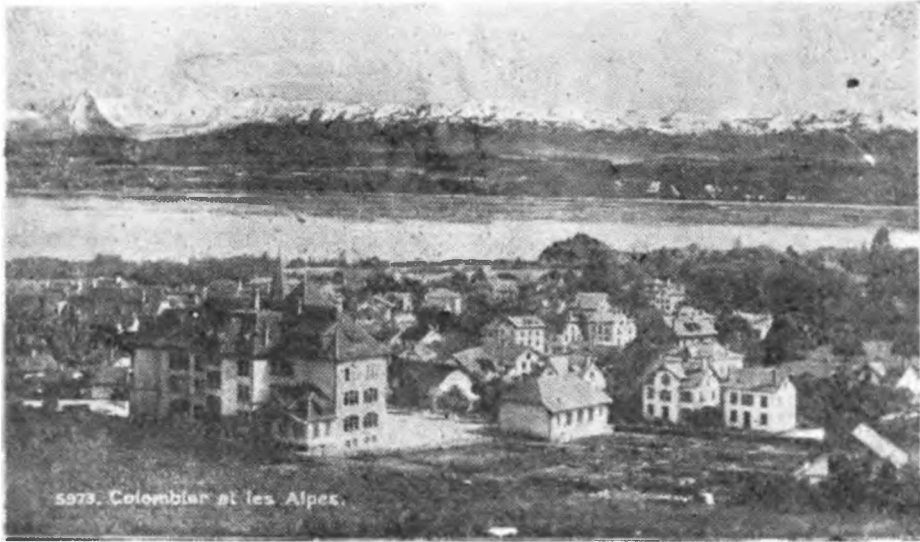
İsviçrede bulunan muhalif muvafık bütün Türkler harbe girmemizden son derece müteessirdi. Avrupada cereyan eden ahvali yakinen gören bizler her halde Osmanlı ricalinden daha ziyade hâdisata vâkıf ve istikbâl hakkında kanaat izhar edebilecek bir mevkide bulunuyorduk. Ne çare ki hükûmeti idare edenler yalnız kendi görüş ve düşünuşlerinin zebunu ve ihtiraslarının esiri idiler; gözleri hiçbir şey görmüyor; kulakları özlü söz duymak istemiyordu.

Bizim harbe girmemizden birkaç ay sonra idi; Sabahattin Beyden aldığım davetname üzerine Parise döndüm. Sabahattin Bey, memleketi, içinde yuvarlandığı felâketten kurtarmak ümidile «münferid sulh» zeminini hazırlamayı düşünüyordu. Bunun için memleketle yakından temasa gelmeği lüzumlu görmüş ve Atinada ikameti kararlaştırmıştı. Hüsnü Paşazade Kemal (35) ve Nazmi Paşazade Abdurrahman (36) Beylerle birlikte Atinaya geldik. Sabahattin Bey Sefir Galip Kemâlî Bey vasıtasile hükûmetle muhaberate girişmişti. Galip Kemâlî Bey arasıra Sabahattin Beyin nezdine geliyor ve bazan Sabahattin Bey tarafından ben Sefarethaneye giderek münasebetlerin devamına tavassut ediyordum. Netice itibarile hükûmet, daha doğrusu Talât Paşa, izhar edilen endişelere mahal olmadığını, kalb sükûneti ile âtiye intizar edilmesini ve arzu ettikleri takdirde İstanbul'a avdet edebileceklerini sefir vasıtasıyla Sabahattin Bey'e bildirdi ve bu suretle muhaberata nihave verildi. O sıralarda eski dostlarımızdan Medhi Bey'le (37) Rifat Bey Atina'da bizlere iltihak etmişlerdi. Aynı zaman-

(35) Sabık bahriye binbaşılardan.

(36) Şerif Paşanın damadı.

(37) İzmir gümrük müdürü Medhi Bey.

**Mehmet Sabahattin Beyin, 30 Ağustos 1948 de, hayata gözlerini yumduğu İsviçre Alpleri-
nin eteğindeki Colombier köyünden bir görünüş.**
(Vatanın bütün köylerinde, ömrünün son senelerini geçirdiği bu KÖY'ün hayat şartları-
nı, acaba kim, O'nun kadar yüreğinden duydu?)

BİRKAÇ TEMEL FİKRI

Elbetteki bu mütevazı kitapçık, İmparatorluğumuzun son çeyrek yüzyılının bir temel hâdisesini, bilhassa bu hâdiseye hayırlı ve şerefli neticeler getirebilme ümidi aklım ve vicdanım tasdikinde olan «Büyük bir İnsan» ın hayatını yeterli olarak anlatmaya kâfi gelmez: Üstelik bu insan, bedeni ve kafası ile, inkâr ve iftiraların çukuruna itilmiş, ve zaman zaman, adalet hüccetlerine bağlanacak kadar zulme uğramış ise...

O'nun, her biri ferd ve cemiyet varlığında «tutunulabilir temel» olacağı, rahatça söyleneblecek cümlelerinde bir kaç ile mütevazı derlememiz tamamlıyalım:

★ — İyi siyaset, iyi ahlâktan ayrılmamıştır.

★ — İstibdad, ruhların kanadları üzerine konar.

★ — Hakiki zalimler, milletlerini vesayet duygusu içinde sürü addedenlerdir.

★ — Kötülüklerin kaynağı, Yıldız Sarayı değildir: Fehalık, istibdadı, hürriyet iddiası ile benimsemiş hareketlerin devamındadır. Böylesi, haklar için girişilecek mücadelenin karşısına, aynı yolda olmanın riyâkârlığı ile çıkar.

★ — Hakka tapan bir milletin duygu kaynağı, kin ve garaz değil, bütün dünyayı kucaklıyan sevgi ve muhabbetir.

★ — Zâlimlerin en korkağı, halkı yetersizlik ve aşâğılık hisleri çukuruna düşürenlerdir.

★ — İnsanın ekmekden evvel haysiyete ihtiyacı vardır.

Ve, kendi devrinin üslubunu, bir güzel sanatlar mehareti ile işliyerek, cümlelerinden bir tek kelimayı çıkardığınız zaman, bir yıkıntı yapmanın ezâsını duyacağınız kadar sağlam ve metin ifadesi içindeki DUA'sını okuyalım:

«— Ey hâllâk-i ulviyat!.. Bu yetim ve metruk vatan-

da Sabahattin Beyi öldürmek için birisi de Atina'ya gelmişti. Bu cinayetin icrasını deruhde eden adam, aslen Bosnalı ve müteassıp bir medrese çömezi idi. Siyasetle alâ-kadar olanlar belki tanırırlar; «İttihad ve Terakki» hükûmetine muhalefet eden zabitan arasında Boşnak Salih isminde palabıyıklı bir yüzbaşı vardı. Bu yüzbaşı gûya siyasî kanaatlarındaki inadlarıyla temayüz ediyor ve çok fedakâr görünüyordu. İşte bu adam her nasılsa bu dereceye düşmüştü. Onun için kendi telkinatiyle çömezın Atınaya gelmesi ve Sabahattin Bey'in ortadan kaldırılmasına çalışması dikkat ve şüphemizi çekmemişti. Çömez ile ilk defa ben görüşmüştüm. Verdiği izahata göre, Salih Bey tarafından geliyormuş ve Sabahattin Beye hususî maruzatı varmış. Salih Bey tarafından Sabahattin Beye hitaben yazılmış bir de tavsiye mektubunu hamildi. O gün Sabahattin Bey'le görüşmesi mümkün olamamış, ertesi gün için bir randevu tesbit edilmişti.

Sabahattin Bey'le ilk «mülakatı» tabîî bir şekilde cereyan etti. Memleketin siyasî vaziyeti konuşma zemini teşkil etti. Fakat konuşmalar tevali ettikçe dinî bir taassupla her cinayeti irtikâba hazır bir hale getirilen bu medrese

da, bu mukaddes maksadın teâlisine cümlemizi bütün varlığımızla çalışmağa muvaffak cyle!..»

Bugünkü dilimizle özetliyelim: «— Ey iyilikler Tanrısı... Bu yetim ve kaderine bırakılmış vatanda, kutsallığına inandığımız ülkümüzü yüceltme yolunda, hepimize, bütün varlığımızla çalışma gücü ver ve bizi başarıya ulaştır...»

Davası, kafasını masallardan kurtarmış gerçek mirascılar bekliyor: Bu mirâs, her türlü vasıfıklarden kurtulmuş, aydın kafalar, sağlam bedenler üzerinde yükselen refahlı, ileri, çağa erişmiş BÜYÜK TÜRKİYE'dir.

Ne saadet o nesle ki, bu mirâsa lâıık olabilsin...

talebesi Sabahattin Bey'in müşahedelerinden ve vatan hakkında ileri sürdüğü samimî mütalâalardan müteessir olmuş ve büyük bir samimiyetle itirafatta bulunmuştur. Deruhde ettiği cinayet vazifesinden dolayı Sabahattin Beyden, ayaklarına, kapanmak suretiyle af dilemiş ve bir müddet sonra da, ruhan perişan bir halde, Atınayı terkederek Selâniğe gitmiştir.

Bu meselede resmî makamların ne dereceye kadar alâkası vardı? Bunu kestirmek mümkün değildir. Bu zatın itirafı tahakkuk etmiş bir nokta varsa o da Salih Beyin bu işe âlet olması ve bu cahil çömezi ayartıp Atınaya göndermesidir. Bu teşebbüs delâlet ediyordu ki Sabahattin Beyin Atınada bulunması ve münferid sulh teklifi bazılarının canını sıkıyordu. Gerçi Sabahattin Beyin bu ikazları, hükûmetin takip ettiği siyaseti tebdile gayri kâfi idiye de yolları üzerinde en ufak bir engel bulmasını arzu etmeyenler, yükselen bu sesin de bir akis husule getirmeden boğulmasını kendi siyasetlerine muvafık görmüş olsalar gerektir.

SABAHATTİN BEY'İN ATINA'DAKİ ÇALIŞMALARI :

Biz Atınada bulunduğumuz esnada Prens Sabahattin Bey tarafından yapılmış daha başka işler vardır ki bunları burada işaret etmeği faydalı addediyorum:

Bizim hükûmet harbe iştirak ettikten sonra Balkan siyasetinde oldukça mühim tebeddüller husulü muhakkaktı. Orta Avrupanın mağlûbiyeti halinde en ziyade Türkiyenin mütezarrır olacağı da meydanda idi. Bu vaziyete göre tedbirler almayı düşünen Sabahattin Bey Atınada bazı teşebbüslerde bulunmuştur. Bunlar meyanında Yunan hükûmetinin harbe iştirak etmemesi için icap edenler nezdinde telkinatta bulunmaktan hali kalmıyor; kiral sarayı generalı vasıtasile harbin fena neticeler vermesi ihtimalini ileri sürerek kiralın mâneviyatı üzerinde tesir yapmağa

çalışıyordu. Diğer taraftan gerek Venizelos fırkasından ve gerek kiral taraftarlarından bazıları nezdinde aynı telkinatta bulunuyordu.

Sabahattin Beyin Atınadaki faaliyeti bu kadarla kalmamış; Yunanlıların harbe girmesine mâni olmağa çalışmakla beraber diğer Balkan hükûmetleri nezdinde de bazı teşebbüsler almaktan fariğ olmamıştır. Ezcümle İstanbul meselesi hakkında Romanyanın ve Balkanlara hâkimiyet noktasından Sırbistanın dikkat nazarını celbetmiştir. Sabahattin Bey Boğazlara sahip olan muazzam bir Rusyanın az zaman sonra Balkanlara da hâkim olması muhakkak bulunduğunu ve dolayısıle Romanyanın Rusya ile cenup İslâvları arasında sıkışacağını ve binnetice, Besarabya meselesinde olduğu gibi ve mevcut dostluklara rağmen Romanyanın er geç Rus istilâsına mâruz kalacağından, bu mukadderatın vukuundan evvel tedabir alınması ve İstanbul Türkler elinde kalmasının müdafaa edilmesi kendi millî menfaat ve mevcudiyetleri icabından olduğunu arkadaşlarımızdan Kemal Bey vasıtasile, Romanya hükûmetine iblâğ eylemiştir.

Kemal Bey Romanyadan avdetinde Sırbistan Başvekilî M. Pasiç ile de görüşmüş; Sabahattin Beyin düşüncelerini kendisine izah etmiş; ihtiyar diplomat Türk noktaî nazarının müdafaası, kendi bekaları namına millî bir borç olduğunu, Rusyanın Balkanlara hâkimiyeti cenup İslâvları için en büyük tehlike teşkil ettiğini söylemiştir.

Bu teşebbüsler kâfi görülmemiş; garp hükûmetleri ile de yeni temaslar tesisine çalışılmış ve yardımcı teminine uğraşılmıştır. Meselâ Maltada bulunan İngiliz donanması kumandanı Campel Paşanın dostluğuna müracaat edilmiştir. Malûm olduğu üzere Campel Paşa bir zamanlar Osmanlı donanmasını ıslah ve tensike memur edildiğinden Türkleri yakinen tanımış ve sevmiştir. Bu hissin semerelerini iktıfâ maksadile Amiralin ziyaretine memur edilen arkadaşına mevdu bir tahriratta an'anevî Türk - İngiliz dost-

luklarından bahsedilmiş; Türklerin İngilizler hakkında ötedenberi hissettikleri samimî muhabbet duyguları ileri sürülmüş; İttihadçıların, Türk milletinin rızası hilâfına harbe girdiği dermeyan ve eğer hilâfet meselesi İngiltere hükûmetini kuşkulandırıyorrsa -Türkiye toprak bütünlüğünün muhafazası şartile - bu cihetin pekâlâ halledilebileceği anlatılmıştır.

İtilâf hükûmetleri menfaatleri icabı elele vermişler ve harbin kazanılması için müştereken harekete geçmişlerdi. Fakat kendi millî emelleri itibarile aralarında rekabet eksik değildi. Türkiyenin harbe girmesi bu rekabetleri daha ziyade arttırmıştır. İngilizlerle Ruslar arasında, bütün resmî vaitler hilâfına olarak, İstanbul hakkında tam bir anlaşma yoktu. Keza İngilizlerle Fransızlar arasında da hilâfet ve hilâfet merkezi meselesinde bir emniyetsizlik vardı. Fransızlar İstanbulun Türk payitahtı ve hilâfet merkezi olarak kalmasını istiyorlardı. Yani islâm ekseriyetini cami bulunan İngiliz İmparatorluğu hilâfeti himayesine aldığı takdirde Fransız tebaası Şimalî Afrika islâmlarının dinî nüfuz itibarile, İngilizlerin mânevî tesirine bağlanacaklarından korkuyorlardı. O sırada Atınaya gelen Fransız diplomatlarından biri bu endişeyi Sabahattin Beye sezdirmişti.

Resmî makamların takip ettikleri bu girift yollardan maada bazı zevatın da Türkiye lehinde vaziyet almalarına saik teşebbüsler zuhur etmiş veya ihdas edilmiştir. Ötedenberi Türkiyede ikamet eden tüccar ve sermayedar İngiliz tebaaları harp dolayısıle Türkiyeyi terke mecbur olunca bir kısmı muvakkaten Atınaya yerleşmiş bulunuyorlardı. Bunlar arasında Türkleri hakikaten sevenler de mevcuttu. Nitekim İstanbul Ruslara ve İzmirin diğer bir hükûmetine vâdedilmesinden müteessir olan bu zevat İngiltere hükûmetine verilmek üzere, Sabahattin Beyin arzusuna binaen, hazırladıkları bir muhtıra ile şarkın en necip milleti Türkler olduğunu, İstanbul ve İzmirin Türkler elinde kalması, İngiltere iktisadî menfaatlerine muvafık bulunduğuna

nu ve bu esasa uymıyan vaitleri İngiliz tebaası sıfatile, protesto ettiklerini Loyd Georges hükûmetine iblâğ etmişlerdir. Hattâ İngilterede çıkan «Near East» mecmuasına, Çanakkale Boğazında batan gemilerden denize dökülen İngiliz bahriyelilerinin kurtarılması amelivesine engel olmamak için, Alman kumandanlığının verdiği şiddetli emirlere rağmen, Türk topçularının ateş kestikleri, Türk milletinin yüksek meziyetlerine delâlet eden bu halden dolayı kendilerine karşı centilmence muamele edilmek lâzım geldiği bilvasıta yazdırılmıştı.

SABAHATTİN BEY'İN BİR MÜNFERİT SULH TEŞEBBÜSÜ DAHA :

Ben Selânikte iken Prens Sabahattin Bey Parise dönmüştü. Esasen Atınada ikametine lüzum kalmamıştı; çünkü münferit sulh lehindeki teşebbüsleri akamete uğramıştı. Sabahattin Beyin avdetinden bir müddet sonra ben de Parise gittim. Orada bulunan Türkler Sabahattin Beyin riyasetinde bir toplantı yaptık. Sabahattin Beyin Fransa hükûmeti nezdindeki yeni teşebbüslerinin neticesi hakkında verdiği izahatı dinledik. Prens Sabahattin Bey Fransa hükûmeti Başkanı Mösyö Briand'ın kalemi mahsus müdürü ve Hariciye Nezareti Şark bürosu şefi ile, M. Clemenceaux'nun hususî kâtibi M. Mandel ve M. Briand'ın bazı hususî dostlarile görüşüğünü ve münferid sulh için zemin hazırlamağa vaad alındığını söylemiştir. Elde edilen bu başarı dolayısıle ve vatani daha büyük felâketlerden kurtarmak emelile, hükûmetimizi vaziyetten haberdar etmek üzere Dr. Nihat Reşat, eski mâbeyincilerden Reşit Beylerle ben bir heyet halinde İsviçreve gittik. Dr. Nihat Reşat Bey keyfiyeti İsviçre Sefirimiz Fuat Selim Beye anlattı ve meseleyi bütün teferruatile hemen hükûmete bildirmesini kendisinden rica etti. Prof. Dr. Cemil (Paşa) o sıralarda İsviçrede bulunuyordu ve İstanbula dönmek üze-

re idi. Bu da münferit sulh teşebbüsünü öğrenmiş, sevinmiş ve İstanbula varır varmaz Sadriâzam Talât Paşayı bizzat görerek işten onu haberdar etmeyi üzerine almıştı.

Bittabi bu teşebbüslerden de bir netice çıkmamıştır.

TALÂT PAŞA'NIN AKİM KALAN BİR TEŞEBBÜSÜ :

Münferit sulh teşebbüsleri bu kadarla da kalmış değildir. Bu teşebbüs etrafında kayda değer bir iki hâdisse daha cereyan etmiştir. Meselâ Satvet Lûtfi Beyin Sadriâzam Talât Paşa nezdindeki teşebbüsü bu kabildendir. Zaferi biraz meşkûk görmeğe başlayan Talât Paşa, Dahiliye Nâzırı İsmail Canbulad Beyin de hazır bulunduğu bir içtimada münferid sulh teşebbüsünü kabul ve Sabahattin Beyin bu hususta delâletini rica etmek üzere Satvet Lûtfi Beyin İsviçreye hareketini tasvip etmişti. Fakat münferit sulh akdi için Enver Paşayı tehdit eden Yâkup Cemil Bey vakası bu hayırlı teşebbüsü akim bırakmıştır. Çünkü bu teşebbüsler müşterek addedilmiş ve gizli bir teşkilâta müstenit olduğu zehabı hâsıl olmuştu. Bu sâkim düşünce üzerine Bursa menfasından bilhassa davet ve pasaportu bile ihzar edilen Satvet Lûtfi Bey tekrar oraya îade edilmiştir.»

MÜTAREKE ve SONRASI :

Hâdiseler, kendisinin tâbiriyle de, maalesef, Sabahattin Beyin söylediklerini bir kehanet kat'iliğiyle takib etti: Mağlûbiyeti takib eden hâdisat ve neticeler içinde dünya yüzündeki son Türk İmparatorluğunu da kaybetmiştik: Çöküş için sekiz yıl kâfi gelmişti...

Bu vebâl, elbetteki tamamiyle İttihad ve Terakkinin omuzlarında değildi: 1908 de, İkinci Meşrutiyetin devir aldığı iskelete zaten «müstakil devlet» denilebilir miydi? Fakat dâva, Garb'in el birliği ile «Hasta Adam» dediği

dertli devlete şifa verebilecek olan cesaretli hamlede idi. Bu yol, şüphesiz ki çetin ve aşılması güçtü. Milletlerin buhran devirlerinde hangi emek, kolay ve ucuzdu? Sabahattin Bey, meşru ve vatanı kurtaracak iktidarın, hiç bir «kolay» ve «ucuz» yolu tavsiye etmediği için, kendisinden sonraki bütün politikacıların hücumuna uğradı.

Mütarekeden sonra memlekete dönen Sabahattin Bey, önüne çıkan ciddi imkânlarla rağmen günlük siyasete girmeyi. Kendisine Padişah Vahidüddin tarafından hükûmet kurması teklif edildiği zaman reddetti. Artık ortada, hiç bir şart, O'nun tasavvur ettiği vasatı temsil etmiyordu. İmparatorluğun yıkılmasına sebep olan hâdiseler, ardında temizlenmesi ve unutulması uzun zaman isteyen yaralar bırakmıştı. O'nun düşündüğü konfederasyon yerine, birbirinden ayrı gayeler ve hattâ birbirine karşı kin ve ihtiras dolu hava içinde türeyen devletler, yakın mazide aynı bayrak ve mefkûre çevresinde toplanmış olan «İmparatorluğun uzuvları» değillerdi sanki... Bunlar, hiç de müsbet ve insanî hava içinde, dostça ve kardeşçe ayrılmamışlardı. Sert ve zor tedbirleri, terörler, tehcirler, şiddetli baskılar, iç isyanlar, yabancılarla işbirliği utancı, hepsi ayrı mucib sebebler içinde, fakat birer vakiâ olarak ortada idiler. Sabahattin Bey, millî mücadelesini yapmış Türk Milletinin, artık vesayetten kurtarılacak, ilim, fen, kültür, senayi, ticaret yoluyla nasıl bir refaha gidebileceğini, nazariyeler içinde bırakmayan açık ve ciddi izahını yapmaya ömrünü vakfetti. Hacım bakımından küçük, fakat getirdiği fikir itibariyle büyük düşüncelerine şu ismi verdi: «Türkiye nasıl kurtarılabilir?»

Çünkü O, sadece hududlar tâyininin ve bu hududlar içinde klâsik tarif içinde kalmış imkânların, yaşanan çağ itibariyle gerçek hürriyet ve istiklâlî temin etmediğine kanaati idi: Nasıl 1900 de ortaya attığı fikirler, 1908 den sonraki iktidarlar için sert ve zor gözükmüşse, 1923 den sonraki fikirleri de, bu tarihten sonraki iktidarlar için çetin ve uzun

vâdeli geldi: Siyaset ki, en çok ürküttüğü hâdiseler, uzun vâdeli fedakârlıklar yoludur...

Garib bir kader, bu sefer de, Sabahattin Beyin yakasına bir başka yoldan sarıldı: Bu hakikî Halkçı, gerçek Demokrat, ilim ve irfan kıstası ile benzersiz insan, kendisinin iradesi dışında vukua gelmiş bir ailevî irtibatın mucib sebebi ile, bir Sultan'dan dünyaya geldiği için, «Hanedân» dan sayıldı: Osmanlı sülâlesini millî hudutlar dışına çıkararak kanunun şümülü içinde vatani terketti!...

30 Haziran 1948 de, İsviçre Alplerinin eteğindeki küçük bir köyde, mütevazî bir evde ve ancak âlicenâb bir dostunun O'nu aslâ incitmeden devam ettirdiği alâkasının temin ettiği imkânlar içinde hayata gözlerini kapadı: Yastığının altında, bir «Türk Bayrağı» buldular.

Bu, bir işarettir: Gelecekte, Sabahattin Beyin insanî ve ilmî fikirlerinin bayraklaşacağının işareti... Ölümünden günümüze kadar geçen on altı yıl içinde, bu vatanın gerçek kurtuluş yolunu araştıranlar, Sabahattin Beyin önünde sadece saygı ile değil, hayranlıkla durmaktadırlar... Ona, haksız taarruz ve tasallutların sahipleri ise, bir «politika mahkemesi» nin hükmü önündedirler: İlim ve fazilet, başka şeydir... Hayatı boyunca: «— Ey fazilet!... Bütün varlığımızla varlığına vakf-ı ömür etmek istiyoruz...» demişti. Bu sözünü, bir fâninin gösterebileceği en asıl feragatler içinde başardı. Bir velî gibi yaşadı, öylece havata gözlerini kapadı. Bıraktığı miras, Türkiye'nin hakikî kurtuluşu için tek yol olan, ilim, ahlâk, fazilet, kültür ve bütün bunların temeli olan «yetiştirilmiş ileri insan» dır.

Vicdanlarımızı hakem yaparak cevap verelim: Sabahattin Beyin hayâlini ve hayatını dolduran bu «yetiştirilmiş tam ve mükemmel vatandaş» eğer elli senedir uğruna himmetler vakfedilmiş gaye olsaydı, Türkiye'nin bugünkü manzarası böyle mi olurdu?